

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SALGIN HASTALIKLARIN FIKHÎ HÜKÜMLERE ETKİSİ:
COVID-19 PANDEMİSİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERSİN GÖKÇE

BALIKESİR, 2023

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SALGIN HASTALIKLARIN FIKHÎ HÜKÜMLERE ETKİSİ:
COVID-19 PANDEMİSİ ÖRNEĞİ

ERSİN GÖKÇE

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. MEHMET ÖZKAN

BALIKESİR, 2023

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda 202012573011 numaralı Ersin GÖKÇE hazırladığı SALGIN HASTALIKLARIN FIKHÎ HÜKÜMLERE ETKİSİ: COVID-19 PANDEMİSİ ÖRNEĞİ konulu YÜKSEKLİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 22.06.2023 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan) Prof. Dr. Mehmet DİRİK

İmza

Üye (Danışman) Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz FİDAN

İmza

.../.../...

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarımı kabullendiğimi beyan ederim.

.../.../.....

İmza

Ersin GÖKÇE

ÖNSÖZ

Yüce Allah'a (c.c.) hamd, Peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) salât-u selâm olsun. İnsanlık, tarih boyunca büyük salgın felâketleriyle karşılaşmış ve salgın ile birlikte birçok alanda büyük değişimler yaşamıştır. Bu değişimler genel manada hayatın bütününe etkisi altına almışken, özelde dinî/fikhî hayatı da etkilemiştir. Bireye ve topluma yön veren ve rehberlik eden fıkıh, birtakım zorlukları kolay kılma, canı emniyete alma ve gelebilecek zararları def etme düsturuyla tarih boyunca salgın hastalık karşısında aktif rol oynamıştır.

Salgın hastalığın çıktığı dönemlerde can kayıpları yaşanmış, halk evden dışarıya çıkamadığı için temel ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Gıda maddelerinin fiyatları aşırı artmış, ihtikâr ve narh söz konusu olmuştur. Salgın hastalıkların ortaya çıktığı zaman dilimlerinde devlet yönetimi tarafından bazı tedbirler alınmış ve bu önlemlere karşı gelen kişilere cezaî müeyyideler uygulanmıştır. İbadet hayatı da son derece bu durumdan etkilenmiş ve ibadetlerin edasında farklılıklar gözlemlenmiştir.

Covid-19 salgın hastalığı döneminde benzer durumlar yaşanmış iken tarihte benzeri görülmemiş ibadetlerde dijitalleşme gibi meseleler ortaya çıkmıştır. Biz de bu çalışmamızda eski ve yeni arasında bir kıyaslama yaparak, Müslümanlık tarihinde en son yaşanan salgın hastalığın fikhî hükümlere etkisini tespit etmeye çalışacağız.

Bu çalışmanın başlangıcından bitimine kadar her konuda rehberliğini esirgemeyen, sunduğu görüş ve önerileriyle çalışmanın şekillenmesine vesile olan, danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN'a ve fikirleriyle çalışmamıza katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz FİDAN hocama, en kalbi duygularıyla şükranlarımı arz ederim. Yine bu çalışma süresince maddi ve manevi desteğini üzerimden eksik etmeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

BALIKESİR 2023

ERSİN GÖKÇE

ÖZET

SALGIN HASTALIKLARIN FIKHÎ HÜKÜMLERE ETKİSİ: COVID-19 PANDEMİSİ ÖRNEĞİ

GÖKÇE, Ersin

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı, Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

2023, 146 Sayfa

İnsanlık, tarih boyunca salgın hastalık gibi birçok olağanüstü durumla karşı karşıya kalmış ve karşılaşılan bu olaylar büyük tahribatlara yol açmıştır. Bu afetler ekonomik, siyasi, sosyal vb. alanları etkilediği gibi dinî ve hukukî alanı da çok yakından etkilemiş ve ulemâyı birtakım tedbirlere ve hükümlere başvurmaya sevketmiştir.

Günümüzde de Çin'in Vuhan eyaletinde ateş, öksürük vb. belirtilerle ortaya çıkan Koronavirüs (Covid-19) salgını ile birlikte geçmiş dönemlerde olduğu gibi yetkililer tarafından bir dizi önlem alınmış, din adamları ve fetva kurulları salgının ortaya çıkarmış olduğu birçok meseleyi dinî perspektiften ele alarak, Kur'an ve sünnet ışığında fetvalar vermişlerdir.

Bu çalışmamızda öncelikle İslâm tarihinin ilk dönemleri ve Osmanlı döneminde ortaya çıkmış belli başlı salgın hastalıklara yer verilmiştir. Toplum nasıl ve ne derecede etkilediği, dinî yönden salgın karşısında nasıl tavır takınıldığı ve ne tür hüküm ve içtihatlar bulunduğu, kaynaklara dayalı olarak, ibadet ve muâmelât özelinde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Son olarak karşılaştığımız ve birçok kişinin ölümüne sebep olan koronavirüs salgını sürecinde Fıkhın önemli bir bölümünü teşkil eden ibadet ve muâmelât alanının, bu durumdan ne derece etkilendiği ve hükümlerdeki değişim durumu ortaya konmuştur. Covid-19 salgını ile birlikte ortaya çıkan bazı meselelerde fetva ihtiyacı hâsıl olmuş, uluslararası alanda faaliyet gösteren fetva kurulları ve din adamları, virüsün yayılımını engellemek ve bulaşı önlemek için fetvalar yayımlamışlardır.

Bununla birlikte fetva kurullarının ve din adamlarının bu konudaki görüşlerine yer verilerek, topluma yön veren fikhin bu salgın karşısında nasıl rol oynadığı ve tavır aldığı, ibadet ve muâmelât konuları ekseninde aktarılmış, çıkarımlarda bulunularak, ortaya çıkan sorunlara çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İslâm Hukuku, Fıkhî Hüküm, Salgın (Covid-19), İbadet, Muâmelât.

ABSTRACT

THE EFFECT OF EPIDEMICS ON FIQH PROVISIONS: THE EXAMPLE OF COVID-19 PANDEMIC

GÖKÇE, Ersin

Master Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

2023, 146 Pages

Throughout history, humanity has experienced numerous extraordinary situations like epidemics and they have given rise to enormous disasters. These disasters not only effected economical, political, social fields but also effected religion and judiciary and led to some precautions proposed by the scholars.

Currently, with the Covid-19 pandemic, which emerged from the Wuhan, province of China, and showing itself by the symptoms such as high fever, cough, some precautions have been taken by the authorities as it happened in the past. Owing to this fact, religious authorities and institutions issued fatwas in religious perspective about the problems resulting from Covid-19 in consideration of Qur'an (The holy book of Islam) and Hadiths (Prophet Muhammad's words and actions).

In this study, I primarily focused on some certain epidemics occurred in the early days of Islam and also in the Ottoman era. I clarified how and in what extent pandemic effected the society, worship religious attitudes and also how did the scholars attitudinize towards epidemics and what kind of ijtihads (religious jurisprudence) emerged in that era.

Lastly, I put forward in what extend worship and religious attitudes, which are parts of the Sharia (Fiqh), have been effected during the Covid-19 pandemic, which led thousands of death. The need of fatwas has emerged in some situations that occurred with the Covid-19 outbreak, owing to this fact, religious authorities and institutions issued fatwas regarding to prevent spreading of the virus.

With this, I included opinions of scholars and fatwa institutions, how fiqh functions in this kind of situations and guides the society, then I proposed solutions referring to the problems resulting from Covid-19 outbreak.

Keywords: Islam Law, Fiqh Provision, Epidemic (Covid-19), Worship, Attitudes.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	3
1.2. Araştırmanın Amacı	3
1.3. Araştırmanın Önemi	4
1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	5
1.5. Tanımlar.....	5
2. İLGİLİ ALAN YAZIN.....	6
2.1. Kuramsal Çerçeve.....	6
2.2. İlgili Araştırmalar	6
3. YÖNTEM.....	9
3.1. Araştırmanın Modeli.....	9
3.2. Evren ve Örneklem	9
3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri.....	9
3.4. Verilerin Toplama Süreci	11
3.5. Verilerin Analizi	11
4. BULGULAR VE YORUMLAR.....	12
4.1. İslâm Tarihinde Meydana Gelmiş Başlıca Salgın Hastalıklar.....	12
4.1.1. Hummâ Salgını	12
4.1.2. Şireveyh/Şîrûye Salgını	12

4.1.3. Amvâs Vebâsı	12
4.1.4. Cârif Tâunu	14
4.1.5. Fetayât Taunu.....	15
4.1.6. Müslim/Selm b. Kuteybe Tâunu	16
4.1.7. Suriye ve Mısırda Vebâ Salgını (XIII-XV)	16
4.2. Osmanlı Döneminde Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklar	17
4.2.1. Vebâ/Tâun.....	17
4.2.2. Kolera.....	18
4.2.3. Cüzzam	20
4.2.4. Çiçek	21
4.2.5. Sıtma	22
4.3. Salgın Hastalıkların İbadetler Üzerindeki Etkisi	22
4.3.1. Salgın Döneminde Namaz	24
4.3.1.1. Vakit Namazı.....	24
4.3.1.2. Cuma Namazı.....	27
4.3.1.3. Bayram Namazı	28
4.3.1.4. Cenaze İle İlgili İşlemler (Namaz, Teçhizat ve Defin)	29
4.3.1.5. İbadethanelerin Durumu.....	31
4.3.1.6. Cemaatle Namazda Mesafe	32
4.3.2. Salgın Döneminde Oruç İbadeti.....	33
4.3.3. Salgın Döneminde İtikâf İbadeti	35
4.3.4. Salgın Döneminde Zekât İbadeti	37
4.3.4.1. Zekâtın Erken Verilmesi	37
4.3.4.2. Zekâtın Geciktirilmesi.....	38
4.3.4.3. Maraz-ı Mevt Durumunda Zekât İbadeti	39
4.3.5. Salgın Döneminde Hac ve Umre İbadeti	40

4.3.6. Salgın Döneminde Kunut ve Dua	42
4.4. Salgın Hastalıkların Diğer Fıkhî Meselelerin Hükümüne Etkisi.....	43
4.4.1. Nikâh.....	43
4.4.2. Talâk	45
4.4.3. Tefrik.....	46
4.4.4. Teberru İşlemleri.....	47
4.4.5. Suç ve Ceza.....	48
4.4.6. İcâre (Kira Sözleşmesi).....	49
4.4.7. İhtikâr (Karaborsacılık).....	50
4.4.8. Narh (Tavan Fiyat Belirleme).....	51
4.5. Covid-19 Pandemisinin Fıkhî Hükümlere Etkisi.....	53
4.5.1. Covid-19 Salgını	53
4.5.2. Covid-19 Pandemisinin İbadet Alanına Etkisi.....	55
4.5.2.1. Temizlik (Tahâret).....	56
4.5.2.2. Namaz.....	58
4.5.2.2.1. Vakit Namazı	58
4.5.2.2.2. Cuma Namazı	63
4.5.2.2.3. Teravih Namazı	69
4.5.2.2.4. Bayram Namazı	72
4.5.2.2.5. Cenaze Namazı	73
4.5.2.3. Ezan	74
4.5.2.4. Cenaze İşlemleri	76
4.5.2.4.1. Cenazenin Gasli	76
4.5.2.4.2. Cenazenin Kefenlenmesi	77
4.5.2.4.3. Cenazenin Defni	78
4.5.2.4.4. Ölenin Hükümü	80

4.5.2.5. Oruç	81
4.5.2.5.1. Sağlıklı Kişilerin Orucu	81
4.5.2.5.2. Kronik Hastalığı Bulunan Kişilerin Orucu	81
4.5.2.5.3. Covid-19 Hastalarının Orucu	82
4.5.2.5.4. Sağlık Görevlilerinin Orucu	84
4.5.2.6. İtikâf İbadeti	86
4.5.2.7. Zekât ve Sadaka	86
4.5.2.8. Hac ve Umre	90
4.5.2.9. Kurban İbadeti	92
4.5.2.10. Dua	94
4.5.3. Covid-19 Salgın Hastalığının Diğer Fikhî Meselelerin Hükümüne Etkisi	95
4.5.3.1. Hastalığın Teşhis ve Tedavisi	95
4.5.3.2. Aşı Uygulamasının Hükümü	98
4.5.3.3. Hastanın ve Kanuni Temsilcisinin Rızasının Alınmasının Hükümü	101
4.5.3.4. Hekimin Tıbbi Müdahalesi ve Sorumluluğu	102
4.5.3.5. Hastalıktan/Karantinadan Kaçanın Sorumluluğu	104
4.5.3.6. Bulaştırmanın Sorumluluğu	106
4.5.3.7. Karantina ve İzolasyon	108
4.5.3.8. Karaborsacılık ve Fahiş Fiyatın Sınırlandırılması Meselesi	111
4.5.3.9. İcâre Akdi	112
4.5.3.10. İletişim Araçlarıyla Gerçekleşen Nikâh Akdi	113
4.5.3.11. İletişim Araçlarıyla Gerçekleşen Talâk Akdi	115
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	117
5.1. Sonuç	117
5.2. Öneriler	122

KAYNAKÇA	123
EKLER.....	146

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.s.** : Aleyhisselâm
- ADRB** : Aile ve Dini Rehberlik Bürosu
- b.** : Basım
- b.** : İbn
- bk.** : Bakınız
- c.c.** : Celle Celâluhu
- Çev.** : Çeviren
- DİB** : Diyanet İşleri Başkanlığı
- DİYK** : Din İşleri Yüksek Kurulu
- DSÖ** : Dünya Sağlık Örgütü
- Dü.** : Düzenleyen
- Ed.** : Editör
- h.** : Hicrî
- HES** : Hayat Eve Sığar
- H.z.** : Hazreti
- md.** : Madde
- nşr.** : Neşreden
- ö.** : Ölümü
- r.a.** : Radıyallahu Anh
- s.** : Sayfa
- s.a.v.** : Sallallahu aleyhi ve sellem
- T.C.** : Türkiye Cumhuriyeti
- TDV** : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
y.y. : Yüzyıl

1. GİRİŞ

İslâmî literatürde salgın (pandemi) kabul edilen hastalıklar genellikle vebâ ve tâun kelimeleriyle ifade edilmiştir. Sözlükte tâun “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek” anlamlarına gelen ta'n kökünden gelmektedir (Varlık, 2011, s. 175-177). Âlimlerin kimisi vebâ ve tâun kelimelerinin eş değer olduğu ve salgın hastalığı ifade ettiğini söylerken, kimi ulemâ da birbirinden farklı olduğunu söylemiştir. İbn Hacer (ö.852/1449)'in *Bezlü'l-mâ'ûn fi fadli't-tâ'ûn* adlı eserinde tâunun vebadan daha özel olduğu, her tâunun vebâ olabileceği fakat her vebanın tâun olamayacağı ifade edilmektedir (Askalânî, tarihsiz, s. 97). İbn Kayyim Cevziyye (ö. 751/1350), vebânın daha genel boyutlu bir salgın hastalığı ifade ettiğini, fakat tâunun vebânın bir parçası olduğunu söylemiştir (İbn Kayyim Cevziyye, 1990, s. 58).

Tâunun vebâdan ölmek anlamında olduğu, tâun hastalığının sultânı, idarecisi, doktoru bulunan beldeye girmeyeceği ve yine tâun hastalığının hâlihazırda var olduğu bir beldeye de uğramayacağı nakledilmektedir (Râzî, 1999, 1/190). Koltuk altlarında, parmaklarda ve bedenini çeşitli uzuvlarında nükseden etrafı siyah, yeşil ve kırmızı renklere olan yara ve çiban olduğu aktarılarak, vebânın tâun olduğu söylenmiş ve gerçeğe en yakın görüşün zararlı mikroplar sebebiyle vücudun belirli yerlerinde görülen hastalık olduğu ifade edilmiştir (Ebû Bekir, 1980, s. 362).

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren günümüze kadar Müslümanlar, salgın hastalıklarla karşılaşmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) salgın karşısında “*Cüzzamlı hastadan aslandan kaçtığın gibi kaç* (Buhârî, 2001, 7/126).” buyurarak öncelikle salgın hastalığa yakalanmış kişiye yaklaşılmaması gerektiğini, “Bir yerde veba hastalığı çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba hastalığı çıktıysa oradan dışarı çıkmayın (Buhârî, 2001, 4/175, 7/130).” buyurarak 1400 yıl öncesinden salgın karşısında alınması gereken önlemleri ifade etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) hastalıklara karşı önlem almaya yönlendirirken, diğer taraftan hastalık durumlarında tedavi olmayı tavsiye etmektedir. Onun (s.a.v.) sağlık konusundaki duyarlılığı, maddi-manevi pisliklerden ve zararlı maddelerden uzak durma ile ilgili tavsiyelerinden anlaşılmaktadır. (Şeker, 2013).

Salgın hastalığa yakalanan kişi bunun kendisi için bir imtihan olduğunun bilincinde olarak ye'se kapılmamalı, bedeni rahatsızlığına gerekli tedavileri

uygulamalı, manevi tedavi için ise dua ve zikirle kalbi meşgul etmelidir. Nitekim Kurân-ı Kerîm, insanın dünyaya imtihan için gönderilmiş olduğunu, birtakım olağandışı durumlar karşısında (korku, açlık vb.) sabır ve sebat gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Bakara, 2/155; Âl-i İmran, 3/186).

Yüce Allah (c.c.), insanı yeryüzüne göndermiş, doğumundan ölümüne kadar ona bir takım hak ve sorumluluklar yüklemiştir. Karşılaştığı zor ve meşakkatli işlerde kolaylık kapısı açılmış ve hükümler de ona göre şekil alarak uygulanmıştır. Nitekim Mecelle’de birçok külli kaide bu doğrultuda oluşturularak kanun maddesi halini almıştır. (Görgülü, 2020, s. 613). “Bir iş dîk oldukça müttesi” olur (Mecelle, md. 18).”, “Zarar izâle olunur (Mecelle, md. 20).”, “Zarûretler memnû/sakıncalı olan şeyleri mübah kılar (Mecelle, md. 21).”, “Zarar-ı ‘âmmı def için zarar-ı hâss ihtiyar olunur (Mecelle, md. 26).”, “Hâcet/ihtiyaç umûmi olsun husûsi olsun zarûret menzilesine tenzil olunur (Mecelle, md. 32).”, “Ezmanın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz (Mecelle, md. 39).”, “İki fesad teâruz ettikte ehaf olanı irtikâb ile a’zâmın çaresine bakılır (Mecelle, md. 28).” ve “Raiyye üzerine tasarruf maslahata menuttur (Mecelle, md. 58).” Söz konusu kaideler birçok meselenin hükmünü tayin etmede hukuk erbabına birer rehber mesabesinde kabul edilmiştir (Bilmen, 1985, 1/254).

İslâm hukukunda kişinin mükellef olabilmesi, bedenen ve ruhen sağlıklı olmasıyla irtibatlıdır. Çünkü sağlıklı olmak kişinin ibadet ve muameleleri için ön şartı oluşturur. Aynı zamanda kişinin sağlığına dikkat etmesi hem beden emanetine riâyet etmesi, hem de mükellefin tasarruflarının geçerli olabilmesi bakımından “Fıkıh” ilminin konusunu oluşturmaktadır (Acar A. , 2021, s. 54). Nitekim şâri (kanun koyucu) akıl ve beden sağlığında bir engeli bulunan kişi için ya kolaylık sağlamakta, ya da o kimsenin üzerinden yükümlülüğü kaldırılmaktadır.

Geçmişten günümüze gelinceye kadar ortaya çıkan salgın hastalıkların fikhî hayata ve fikhî hükümlere yansımaları olmuş, ortaya çıkan salgının belirtileri, etkileri, tedbirleri ve tedavileri konusunda âlimler arasında tartışmalar meydana gelmiş ve tartışma sonucunda o şartlara cevap veren fikhî hükümler belirlenmiştir. Hâlihazırda günümüzde de yaşamış olduğumuz Covid-19 salgın hastalığı da normal seyrinde devam eden hayatı durma noktasına getirmiş, devlet yetkilileri tarafından tedbirler alınmış ve insanlık evlerinden çıkamaz hâle gelmiştir. Her alanda etkisini gösteren salgın, fikhî hayatı da çok yakından etkilemiş, camiler cemaate kapatılmış ve cemaatle eda edilen vakit, cuma ve teravîh namazları camide kılınamamış, hac ve umre ibadeti ikinci bir karara kadar ertelenmiştir. Yine salgınla beraber, hastalık bulaşan kişinin

durumunun ne olacağı, bulaştıran kişinin sorumluluğu, karantinaya uymanın hükmü, aşı olmamanın hükmü vb. dinî birçok konuda soru işaretleri ortaya çıkmış ve bu meselelere fetva kurullarınca hükümler verilmiştir. Çalışmamızda, İslâm tarihinde meydana gelmiş bulaşıcı hastalıklara yer verilmiş ve akabinde geçmişte yaşanan bulaşıcı hastalıkların ibadet ve muâmelâta yansması ortaya konmuştur. Son olarak koronavirüs salgın hastalığının etkili olduğu süreçte Müslümanların ne tür problemlerle karşılaştığı ve bu problemlerin ibadet ve muâmelât fihhına dair etkisi ortaya konulmuş, fetva veren kurulların görüşlerine yer verilerek, değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur.

1.1. Araştırmanın Konusu

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar salgın hastalıkla karşı karşıya kalmıştır. Salgınlar ortaya çıktığı toplumda birçok sektörü etkilediği gibi, Müslümanın dinî yaşantısını da etkisi altına almış, birçok değişiklik ve olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın konusu da insanlığın en son karşılaştığı salgın türü olan Covid-19 salgın hastalığının ortaya çıkmasıyla birlikte, Müslümanların yaşantısındaki dinî/fikhî değişimi, salgının fikhî hükümlere etkisini ortaya koymaktır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın öncelikli ve genel olarak amacı, koronavirüs (Covid-19) pandemisinin fikhî ibadet ve muâmelât alanına etkisini ortaya koymak, ulusal ve uluslararası alanda faaliyet gösteren fetva kurullarının salgınla birlikte ortaya çıkan meselelere nasıl yaklaştığı ve ne tür hükümler verdiğini tespit etmek, yine Covid-19 hastalığının yaşandığı süreçte ortaya çıkan bazı meselelere hukukî tahliller getirmektir. Çalışmanın diğer tâli amaçları şu şekilde sıralanabilir:

1. İslâm'ın ilk yıllarında ortaya çıkan salgın hastalıkları tespit etmek.
2. Osmanlı döneminde ortaya çıkan belli başlı salgınları tespit ederek, toplum yaşamına etkisini aktarmak.
3. Geçmişten günümüze salgın hastalık karşısında fetvalardaki değişimi ortaya çıkarmak.

4. Covid-19 salgını ile birlikte yayımlanan fetvalarla toplumda nasıl intiba oluştuğunu ortaya koymak.
5. Fıkıhın salgın gibi olağanüstü zamanlarda ânı kurtaran (halihazırda ortaya çıkan meseleye dair verilen) fetvalardan ziyade, olağanüstü fıkıh külliyatının gerekliliğini tespit etmek.

1.3. Araştırmanın Önemi

Yapmış olduğumuz çalışmayla birlikte, yaşamış olduğumuz salgın dönemindeki dinî yaşantının, uygulamaya (amele) dönük boyutunun yansımaları gözler önüne serilmiş olacaktır. Fıkıh, Müslümanların günlük yaşantılarını dine aykırı düşmeden, din ile çelişkiye mahal vermeden çözüme kavuşturan köklü ve zengin bir birikim olduğundan (Bardakoğlu, 2014), çalışmamızla bu birikimden faydalanarak yeni değerlendirmeleri analiz etmeyi amaçladık. Yine çalışmamız, gelecekte pandemi olabilecek dönemlerde Müslümanların istifade edebileceği yaşanmış bir olay karşısında fikhî çözümler sunan görüşleri toplayan kaynak eser özelliği taşıyacaktır.

Covid-19 salgınının Dünya genelinde hızlı bir şekilde yayılım göstermesiyle birlikte, her alan ve sektörde belirsizlik meydana gelmiş, kökü Kur'an ve sünnete dayanan ve ameli hayatı sistemleştiren fıkhî da birçok meselenin (karantina, nikâh, talak, bulaştırmanın sorumluluğu, ibadetlerin durumu vb.) edası ve aksini yapma hususunda soru işaretleri ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Müslümanların kafalarındaki bu soru işaretlerini ortadan kaldırmak ve ihtiyaçlara cevap vermek için fetva kurullarının yayımladığı fetvalar tespit edildiği gibi, bu kurulların yeterlilikleri ve fetvalardaki değişim de ortaya konmuş olacaktır.

Bu çalışma, salgın gibi olağandışı durumların fikhî hükümler üzerindeki etkisini ortaya çıkardığı gibi, ileri bir zamanda yapılabilecek Pandemi Fıkıhı, Olağanüstü Durumlar Fıkıhı, Salgın/Pandemi İlmihali, Salgın Fetvaları El-Kitabı vb. isimlerle zikredilebilecek çalışmalara katkı sunması açısından önem ifade etmektedir. Salgına dair ortaya konan görüşleri ülkemizle sınırlı tutmayıp, uluslararası alandaki çalışma ve görüşlerden istifade etmemiz beraberinde iki görüşün kıyasına da zemin hazırlayacaktır.

Klasik literatür tarandığında veba ve tâun başlığı altında birçok müstakil eser kaleme alındığı görülmektedir. Bu eserlerden salgın hastalığın şiddetini en etkili bir

biçimde hissettirdiği bir süre zarfında kaleme alınan ve salgın tarihi açısından önemli bir kaynak eser özelliği taşıyan (Mahmoud, 2020, s. 67-86) ve bizim de çalışmamızda istifade ettiğimiz, İbn Hacer Askalânî (ö.852/1449)'nin *Bezlü 'l-mâûn fi fadli 't-tâûn* eseridir. Günümüzde ortaya çıkan ve halâ etkisi (bulaş) devam eden koronavirüs salgını ile ilgili tıp, tarih, ekonomi, psikoloji, hukuk, alanlarında birçok tez, makale, sempozyum, çalıştay vb. yapılmış iken, İslâm hukuku özelinde makale, sempozyum, çalıştay vb. çokça olmasına rağmen, bitmiş sınırlı sayıda teze ulaşılmıştır. Tamamlanan çalışmaların içeriği incelendiğinde, önemli bir boşluğu doldurduğu gözlenmiştir. Bizim çalışmamızın farkı ise; geçmiş, Covid-19 salgın süreci ve gelecek arasında bir köprü vazifesi görmesi ve yapılan çalışmalardan içerik bakımından daha kapsamlı olması, Covid-19 salgın sürecini özetleyen adeta salgın hukuku niteliğine sahip olmasıdır.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Söz konusu çalışmanın sınırları İslâm tarihinde ve Osmanlı döneminde ortaya çıkmış belli başlı salgın hastalıklarla ilgili bilgi vermek, yine önceki dönemlerde salgın ile birlikte fikhî hükümlerdeki değişimi ortaya koymaktır. Bir başka sınırlılığı da Covid-19 salgın hastalığının fikhin tüm alanlarına değil, ibadet, muâmelât ve kısmen de ukubât alanına etkisini kapsamamasıdır.

1.5. Tanımlar

Tâun: Bulaşıp yayılan her türlü salgın hastalığı ifade eder.

Koronavirüs (Covid-19): Çin'de ortaya çıkan ateş, öksürük, nefes darlığı gibi belirtiler gösteren salgın hastalığı ifade eder.

Muâmelât: Fikhin ibadetler dışında kalan konularının genel adıdır.

Fetva: Fikhî bir meseleyi hukukî açıdan hükme bağlayan cevap niteliğindeki kelimeyi ifade eder.

2. İLGİLİ ALAN YAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmada salgın tarihi ile ilgili incelemeler yapılmıştır. Osmanlı dönemini de içine alan İslâm tarihinde ortaya çıkmış vebâ, tâun, cüzzam, kolera vb. salgın hastalıklara yer verilmiş ve salgın hastalıkların toplum hayatına ve dinî hayata etkisi ortaya konmuştur. Daha sonrasında hastalığa yakalanan kişinin namaz, oruç, zekât hac vb. ibadet ve muameleleri ortaya konmuş, hastalık sonucunda ortaya çıkan bazı meselelere ulemânın verdiği hükümler aktarılmıştır. Çalışmanın asıl bölümünü oluşturan Covid-19 döneminde salgın hastalıkla birlikte ibadetlere dair yeni gelişmeler ortaya çıkmıştır. Söz konusu güncel meselelere verilen hükümler paylaşılarak hukukî açıdan yorumlanması yapılmıştır.

2.2. İlgili Araştırmalar

Covid-19 pandemisinden sonra yapılan bizim de çalışmamızda istifade ettiğimiz başlıca makale, kitap ve kitap bölümleri şu şekildedir:

1-) Çalışmamızda koronavirüs salgın hastalığının ibadet alanındaki etkisini ortaya koyarken istifade ettiğimiz ve bu alanda yapılmış en önemli makale çalışmalarından olan Ülfet Görgülü'nün *Geçmişin Vebasından Bugünün Koronasına: Salgının İbadetlerin İcrasına Yansıması* isimli eseri.

2-) Karantinanın hükmü ve salgının ortaya çıkardığı fikhî sonuçları içerisinde barındırması bakımından önemli bir çalışma olan Murat Polat'ın *İslam Hukukunda Karantina Ahkâmı*'na dair yazdığı eserden tezimizde karantina ve diğer bazı başlıklarda istifade edilmiştir.

3-) Covid-19 salgın hastalığının fikhî yansımalarını ele alan ve bu meselelere fukahanın görüşleri ışığında eleştiriler ve katkılar sunan Mehmet Aziz Yaşar'ın *Pandemik Hastalıklar Ve Karantina Üzerine Fikhî Bir Analiz* isimli eseri.

4-) DİYK tarafından kaleme alınan ve koronavirüs salgınına dair en çok sorulan sorulara verilen cevapları içerisinde barındırması sebebiyle, adeta fetva kitapçığı niteliği taşıyan ve tezimizde de yeterince istifade ettiğimiz *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı* isimli eserdir.

5-) Kitap bölümü olarak basılan ve salgının bedeni ibadetler üzerindeki etkisini fetva kurullarının görüşleri çerçevesinde ortaya koyan Meryem Yılmaz'ın kaleme aldığı *Olağanüstü Durum Fıkhî ve Salgın Döneminde Bedenî İbadetler* isimli eseri.

Covid-19 salgınının ibadetlerdeki dijitalleşmeye etkisini ortaya koyan, Tuba Hacer Korkmaz'ın *COVID-19 Pandemisi Döneminde Dijitalleşme ve İbadet* isimli eseri.

Tezimizin belirli konu başlıkları altında kaynak olarak yer verdiğimiz yapılan diğer çalışmalar; Osman Enver Kaan, *Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fıkhî Analizi*. Hasan Bulut, *Salgın Bir Hastalık Olarak Vebânın Dinî Açıdan Yorumlanması*. Abdullah Kahraman, *Covid-19 Pandemisi Bağlamında Olağanüstü Durumlar Fıkhî ve İctihad*. Abdullah Acar, *İdris-i Bitlisi'nin Salgın Hastalık ile İlgili Risalesinin Tanıtımı ve Fıkhî Değerlendirilmesi*. İbrahim Tüfekçi, *İslam Hukuku Açısından Koronavirüs vb. Salgın Hastalıkların Sürekli Edimli Sözleşmelere Etkisi*. Feride Sırma Sayın, *Mücbir Durumlarda Zekat*. Mahmut Samar, *Koronavirüs Salgını Özelinde Olağanüstü Dönemlerde Fetva Usulü*. Yusuf Erdem Gezgin, *Ehliyet Teorisi Bağlamında Salgın Hastalık*. Şeyma Akartepe, *Covid-19 Pandemisi Döneminde Hekimin Sorumluluğu ve İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*. Mehmet Bekir Gültekin, *COVID-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat (Ankara-Yenimahalle Örneği)*. Niyazi Gümüş, *Pandemi Döneminin Yoksulluğa Etkisi ve Yoksulluğun Azaltılmasında Zekâtın Önemi*. Yılmaz Arı, *Salgın Döneminde İbadetler Covid-19 Örneği*. Tuba Erkoç Bayar, *İslam Âlimlerinin Salgın Hastalıklara Yaklaşımı*. Merve Özaykal, *Fetvalar Işığında Osmanlı'da Salgın Hastalıklar*. Mehmet Emin Kalgı, *Koronavirüs Salgını ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri*. Muhammed Mehdî Acemî, *Nevâzilu's-siyâm ve'l-hac el-müteallika bi câihati korona el-müsteced*. Ahmed Nebil Hüseyinân, *Nevâzilu'z-zekâtü'l-müteallikatü bi câihati korona el-müsteced (Covid-19)*. Esmâ Mahmûd Muhammedî, *el-Ahkâmü'l-fikhiyyetü'l-müteallikatü bi'l-musâbi bi firus korona fi's-salâti ve's-siyâmi ve'l-hacci nemûzecen*. İlyas Durdur, *Ta'cîl ve te'hîru'z-zekâti ani'l-havl*.

İslâm hukuku alanında Covid-19 salgın hastalığı özelinde tamamlanmış iki adet Yüksek Lisans tezine ulaşılmıştır. Bunlar; Şeyhmus Şahin, *Salgın Hastalık Döneminde Cemaatle Yapılan İbadetlerin İcrası*. Zeynep Deniz, *Salgın Hastalıkların İbadet Hayatına Etkisi*.

Yapılmış bu tez çalışmaları ilgili konu başlığı özelinde büyük bir boşluğu doldurmakla beraber, bizim çalışmamızdan farkı, salgının sadece yerel düzeydeki etkisini ön plana çıkartarak sınırlı tutulması ve salgının yalnız ibadetlerin icrasına yönelik çözümlere getirmeyi amaçlamış olmasıdır.

Salgın döneminde düzenlenen ve *Pandemi Sürecinde Aile Olmak* çalıştayında sunulan şu çalışmalarda salgının aile ve hukukî boyut üzerindeki etkisini gözler önüne sermesi bakımından önem ifade etmektedir:

Abdullah Kahraman, *Pandemi Sürecinde Din İşleri Yüksek Kuruluna Sorulan Aile İle İlgili Sorulara Dair Bazı Tespit Ve Değerlendirmeler*. Mehmet Özkan, *Covid-19 Pandemi Sürecinin Diyanet İşleri Başkanlığı Aile Ve Dini Rehberlik Bürolarına Ulaşan Sorular Çerçevesinde (2019-2020) Aile Hayatı Üzerindeki Etkileri: Balıkesir Örneği*. Ersin Gökçe ve Mehmet Özkan, *Covid-19 Salgın Hastalığının (Pandemi) İlk Yılında (2020) Diyanet İşleri Başkanlığı Aile Ve Dini Rehberlik Bürolarına Ulaşan Soruların Değerlendirilmesi: İzmir Örneği*. DİYK, İzmir ve Balıkesir Müftülüğü Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına ulaşan sorulardan yola çıkılarak yapılan bu çalışmalar, istatistiki bilgi vermenin yanı sıra, salgının ilk dönemindeki yansımaları da tespit açısından önemlidir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışma insanlığın en son karşılaştığı salgın hastalık olan Covid-19 hastalığı üzerine yapılmıştır. Araştırma, spesifik konu başlıkları üzerinden salgın döneminin fikhî hayata yansımaları ele almakla beraber, geçmiş ve bugün arasındaki değişimi de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda çalışma, fikhin olağanüstü durumlardaki dinamik ve canlılığını koruyarak dinî yaşama nasıl işlerlik kazandırdığını analiz eden bir modele sahiptir.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, araştırma sonuçlarının genel adı olan salgın hastalıklardır. Araştırmanın örnekleme ise, evrenin bir parçasını teşkil eden Covid-19 salgın hastalığıdır. Çalışmada asıl konu evrenden bir küme olan örneklem üzerinde işlenmiştir.

3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri

Bu çalışmamızda geçmiş dönemlerde meydana gelen salgınlar ve bu salgınların topluma etkileri ve ortaya çıkardığı sonuçlar ile ilgili önemli ölçüde istifade ettiğimiz çalışmalar şunlardır:

İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. Makrîzî (ö. 845/1442), *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*. İbn Hacer Askalânî (ö. 852/1449), *Bezli'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn*. İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470), *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. İbn Nüceym (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Esra Atmaca, *(XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları)*. İlyas Uçar, *(İslam Tarihi'nin İlk Pandemisi Amvâs Vebası ile Covid-19 (Koronavirüs) Arasındaki Benzerliklerin Gündelik Hayatımıza Yansımaları)*. Sefa Atik, *(Bir Fıkah Metninin İzleğinden Hareketle İbn Nüceym Ve İbn Hacer'in Salgına Dair Görüşleri)*. Hüseyin El-Mhemit,

(İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar Ve Alınan Önlemler). AĞIR, Sevda. (2020). Yüksek Lisans Tezi, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri Ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. GÜNEŞ, Mustafa. (2018). Yüksek Lisans Tezi, *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat. Hakan Temir ve Hüseyin El-Mhemit, (*Emevî İktidarın Kuruluş Ve Yıkılışında Salgın Hastalıkların Etkisi*). Ramy Mahmoud, (*İbn Hacer Askalânî'nin Veba-Tâun Gibi Salgın Hastalıklara Yaklaşımı*). Nalan Turna, (*İstanbul'un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi*). Gülден Sarıyıldız, (*Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*). İlyas Gökhan, (*El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)*). YILDIZ, Fatma. (2014). Yüksek Lisans Tezi, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli. Muhammet Emin Çaycı ve Abidin Çevik, (*Yıkıma Doğru Bir İmparatorluğun Salgınlarla İmtihani: II. Meşrutiyet Dönemi Örneği*). Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Mehmet Yaşar Ertaş ve Kağan Eğnim, (*Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar*). Meriç Aybar, (*İllet-i Cüzzam: Osmanlı Dağılma Dönemi*). AYAR, Mesut. (2005). Doktora Tezi, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

İslâm hukukunun klasik kaynakları arasında yer alan, hasta ve hastalıkla ilgili doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bulunan, mezheplerin hüküm ve görüşlerini ihtiva eden, bu sebeple çalışmamızda fazlaca istifade ettiğimiz eserler: Şâfiî (ö. 204/820), *el-Ümm*. İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Muhallâ*. Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût*. Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâ-u Ulûmi'd-dîn*. Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. Merginânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübedî*. İbn Rüşd (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. İbn Kudâme (ö. 620/1223), *el-Muğnî*. Nevevî (ö. 676/1277) *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*. Mevsilî (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr*. Karâfî (ö. 684/1285), *ez-Zehira*. Zeylâî (ö. 743/1342), *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*. Cündî (ö. 776/1374), *Muhtasaru'l-halîl*. Aynî (ö. 855/1451), *el-Binâye fî şerhi'l-hidâye*. İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), *Şerhu fethu'l-kadîr*. Abderî (ö. 897/1492), *et-Tâc ve'l-iklîl li muhtasaru halîl*. Halebî (ö. 956/1549), *Mülteka'l-*

ebhur. Şirbînî (ö. 977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc*. Remlî (ö. 1004/1596), *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. Şeyh Nizâmeddin (ö. 1090/1679) vd., *el-Fetâva'l-hindiyye*. İbn Âbidin (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*. Cezârî (ö. 1882/1941), *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. Ömer Nasuhî Bilmen (1883/1971), *Hukûk-ı İslâmiyye ve ıstılâhât-ı fıkhiyye kâmûsu*.

Covid-19 salgın hastalığı ile beraber yapılan diğer makale, tez, kitap ve kitap bölümleri kronolojik olarak incelenmiştir. Yapılan çalışmalardan farklı olarak konuların kapsamı genişletilmiş ve uluslararası çalışmalardan bilgi toplanarak salgının Dünya genelindeki etkisi ortaya konmuştur. Yine uluslararası fetva kurullarının yayımladığı açıklamalardan istifade edilmesiyle farklı görüşlerin sentezine imkân verilmiştir. Çalışmamızda genel itibariyle veriler, doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir.

3.4. Verilerin Toplama Süreci

Çalışma esnasında öncelikle klasik fıkıh kitaplarının konu başlıklarımızla bağlantısı bulunan kısımları tespit edilmiştir. Bu kitaplara erişim genel olarak Şâmîle programı ve kütüphanelerden temin edilmek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Covid-19 bölümündeki çalışma süreci ise öncelikle basılan kitap ve kitap bölümlerine ulaşılmış, daha sonrasında bu süreçte yazılan makale, tez ve yapılan sempozyum ve çalıştayların dokümanları incelenerek, veri toplama süreci tamamlanmıştır.

3.5. Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen verilerin dökümü ve incelenmesi şu şekilde yapılmıştır. Öncelikle veriler sınıflandırmaya tabi tutularak, ibadet ve muâmelât olmak üzere iki ana başlık altında tasnif edilmiştir. Daha sonrasında ilgili konu çerçevesinde alt gruplandırmalara gidilmiştir. Söz konusu başlıklarla ilgili bilgiler, gözlemlerimiz ve araştırmalarımız neticesinde toplanarak tespiti yapılmıştır. Son aşamada ulaştığımız sorunlara bilimsel görüşler ışığında, çözümlene getirilerek önerilerde bulunulmuştur.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. İslâm Tarihinde Meydana Gelmiş Başlıca Salgın Hastalıklar

4.1.1. Hummâ Salgını

Hummâ vebâsı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicretinin gerçekleştiği döneme rastlayan ve sahabeyi bedenen güçsüz duruma düşüren bir hastalık çeşididir. Hatta o kadar etkilemiştir ki sahabenin namazlarını dahi oturarak kıldığı tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir (İbn Hişâm, 1955, s. 590).

Hakkında nispeten az bilgi bulunan ve İslâm tarihinin ilk salgınları arasında yer alan hummâ salgını, fazla uzun sürmemiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duasıyla kısa sürede ortadan kalkmıştır. Medine'nin havasına alışamayan muhacirlerin yoğun olarak hissettiği bu hastalık, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Bilal başta olmak üzere bazı sahabelerde şiddetli ateş ve sayıklamalara neden olduğu aktarılmaktadır (Zengin, 2020, s. 252).

4.1.2. Şireveyh/Şîrûye Salgını

Şireveyh vebâsı, Rasulüllah (s.a.v.) zamanında Sâsânî İmparatorluğu'nun başkenti olan Medâin'de 627 tarihinde ortaya çıkmıştır (Askalânî, tarihsiz, s. 361). Şireveyh günlerinde insanlara isabet ettiğinden dolayı bu isimle anılmıştır. Hastalığın sirâyet ettiği aile fertlerinin tamamının bu hastalıktan öldüğü bildirilmektedir (Hilli, 1984, s. 402). Şireveyh salgını ile ilgili tarihi kaynaklar incelendiğinde yeterli malumat edinilememiştir. Bizim bu salgına ayrı bir başlık açmamızdaki maksat, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında gerçekleşmiş olduğunu ifade ederek, kronolojik bilgi vermektir.

4.1.3. Amvâs Vebâsı

Amvâs, Kudüs ile Remle arasında bulunan ve yüksek bir tepenin eteklerine kurulmuş olan yerleşim merkezinin adıdır. Amvâs salgını, Hz. Ömer'in (r.a.) halifeliği zamanında Filistin sınırları içerisinde yer alan Amvâs adlı mevkide ortaya çıkmış

olması sebebiyle bu isimle anılmıştır. Amvâs vebâsı, İslâm tarihinde meydana gelen ilk büyük salgın olması sebebiyle Müslümanları korku ve paniğe sevk etmiştir. Bu salgın ile birlikte aralarında Ebu Ubeyde b. Cerrah, Muaz b. Cebel, Şürahbil b. Hasene, Süheyl b. Amr ve Yezid b. Ebu Süfyan'ın bulunduğu yirmi beş bin civarında insan hayatını kaybetmiştir (Taberî, 1967, 4/101; Askalânî, tarihsiz, s. 361; Fayda, 1991, s. 100).

Şam'a ziyaret gerçekleştirmek için yola çıkan Hz. Ömer (r.a.) yolda karşılaştığı komutanlarından gideceği bölgede tâun olduğunu işitince kararsız kalır ve sahabe ile istişare eder. İstişare sonucunda bazı sahabeler Şam'a ilerleyelim derken, diğer bazıları Medine'ye dönme yönünde fikir beyan eder. Bunun üzerine Hz. Ömer Şam'a girmeyerek geri dönmeye karar verir. (İbn Kesîr, 1998, 10/172; Cengiz, 2020 s. 138) Bunu duyan Ubeyde b. Cerrah öfkelenerek Hz. Ömer'in yanına gelir ve "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun" diye sorduğunda, "Allah'ın kaderinden Allah'ın kaderine kaçıyorum" cevabını verir. O sırada yanlarına gelen Abdurrahman b. Avf meseleyi öğrenince, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) duyduğu "*Şayet bir yerde tâun hastalığı olduğumu işitirseniz oraya girmeyin. Bir yerde tâun hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız tâundan kaçarak oradan çıkmayın (Ebû Dâvûd, tarihsiz, 3/186).*" hadisini hatırlatmış fakat Ebu Ubeyde geri dönmemiştir (Askalânî, tarihsiz, s. 243).

Hz. Ömer (r.a.) bu uygulamasıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sağlıklı olanların, hastalıklı bölgeye girmemesi uyarısını dikkate alarak, âdeta o dönemde karantina uygulamıştır. Nitekim hastalıklı bölgede kimin hasta olduğu bilinemeyebilir ve belirti meydana gelmeyebilirdi. Böylece bu davranışla canın korunması esas alınmış ve birçok Müslümana bulaşmasının önüne geçilmiştir.

Salgının çok şiddetlendiği, dehşet verici derecede ölümlere sebebiyet verdiği bir zamanda Amr b. el-Âs'ın halkı havası temiz olan yüksek yerlere ve kalabalığın olmadığı köylere çıkarması ve bir dizi almış olduğu tedbirler sayesinde salgın bitme noktasına gelmiştir (İbn Kesîr, 1998, 10/43).

Salgın ile birlikte sosyal ilişkiler etkilenmiş, verilen selam dahi alınmaz hale gelmiştir. Yine ölümler ile birlikte İslâm Devleti'nin idari ve askeri yapısında boşluklar meydana gelmiş, halife tarafından yeni atamalar yapılmıştır (İbn Hibbân, 1417, 2/477). Bu salgın ile birlikte o kadar çok kimse hayatını kaybetmiştir ki, sadece Şam'da o günkü nüfusun yarısına tekâbül eden yirmi beş bin kişinin öldüğü (Taberî,

1967, 4/101) ve Hz Ömer'in ölenlerin mirasını taksim etmek için Şam'a gittiği rivayet edilmektedir (Sallâbî, 2016, aktaran: Uçar, 2021, s. 37).

Tâun ile aynı yıllarda ortaya çıkan kıtlıkla birlikte arz talep dengesizliği ortaya çıkmış ve fiyatlar aşırı yükselmiştir. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen ve karaborsacılık yapanlara karşı Hz. Ömer (r.a.) müdahale etmiş, ihtiyaç sahiplerine halifenin çağrısıyla yardım faaliyetleri yapılarak, devlet hazinesi fakir ve yoksullara harcanmak üzere açılmıştır. Olağandışı bir durum olan salgın ile beraberinde gerçekleşen kıtlıkta vergiler alınmamış ve had cezaları uygulanmamıştır. Yine zekâta tabi mallardan zekât alınmamış, olumsuz durum etkisini kaybedince iki yılın zekâtı birlikte alınmıştır. (İbn Sa'd, 2001, 3/300; Ebû Ubeyd, 1981, s. 552-553; Öner, 2020, s. 127-133).

Amvâs vebâsında toplu ibadetlere sınırlama getirildiğine dair kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. İhlâli kul hakkı anlamına gelen izolasyon ve mesafenin uygulandığı görülmüştür. Hz. Ömer'in musibet anında sahabenin ileri gelenleri ile istişarede bulunması, hem salgınla başa çıkma, hem de tesîri azaltması bakımından günümüze ışık tutmaktadır. Günümüzde böylesi bir durumda istişare masasının oluşturulması, hastalığın bulaş seyrine olumlu katkıda bulunması bakımından önem arz etmektedir.

Salgın dönemlerinde yönetimin veya oluşturulan kurulların aldığı kararlara uymamak, "can benim dilediğimi yaparım" tarzı bir yaklaşım ile alınan toplumsal tedbir ve önlemlere karşı duyarsız kalmak, doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Bu şekildeki bir yaklaşım tarzı ileride çok daha büyük problemler ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu sebeple duyarlı ve bilinçli her vatandaş dinî, siyasî, idarî vb. başka bir yol düşünmeksizin ortak bir tavır sergileyerek, alınan kararlara uymak zorundadır (Uçar, 2021, s. 23-43).

4.1.4. Cârif Tâunu

Emeviler döneminde Abdülmelik b. Mervân zamanında (h. 69/688) Basra'da ortaya çıkan Cârif tâunu, "sel sularının önüne geleni sürüklemesine" benzetildiğinden dolayı bu isimle anılmıştır. Tarihi kaynaklarda üç gün sürdüğü ve her gün yetmiş bin insanın öldüğü ifade edilmektedir. Aynı salgında sahabe Enes b. Mâlik'in soyundan yetmiş kişinin hayatını kaybettiği aktarılmaktadır. Hastalığın dördüncü gününe

uyanıldığında az bir canlı kalmış ve Cuma günü minbere çıkan İbn Âmir, karşısında yedi erkek bir kadın olmak üzere toplam sekiz kişi görünce “insanlar nerede” diye sorduğunda, “toprağın altında” cevabını almıştır (İbnü'l-İmâd, 1968, 1/297).

Tâun o kadar şiddetli yayılmış ki Basra'da az bir insan topluluğu kalmış, cenazeleri kaldıracak kimse bulunamamıştır. Salgın hastalığa yakalanan Basra emirinin annesi de vefat etmiş ve cenazesini taşıyacak yalnız dört kişi bulunabilmiştir. Tarihi kaynaklarda salgın zamanında vahşi hayvanların evlere girerek insanların yemeklerinden yediği, fakat onlara zarar vermediği de aktarılmaktadır (Zehebî, 1993, 5/66).

İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) naklettiği şu hâdise salgının ne kadar şiddetli ve korkunç olduğunu göstermesi bakımından önem teşkil eder:

“Mahalleleri dolaşiyor, ölüleri kontrol ediyorduk. Ölü sayısı arttığında ve defnedecek gücümüz kalmadığında, eve giriyor herkesin öldüğünü gördüğümüzde kapıyı kapatıp onları o şekilde bırakıp gidiyorduk. Salgın bittiğinde tekrar kapattığımız kapıları açarak kontrol etmeye başladık. Bir eve girdiğimizde vücuduna yeni krem sürülmüş bir çocuk gördük. Biz o an çocuğa bakarken, duvarın yarığında içeri bir köpek girdi. Çocuk sürünerek köpeğin yanına yaklaştı ve memesinden tutup emmeye başladı (İbnü'l-Cevzî, 1992, 6/26).”

4.1.5. Fetayât Taunu

Emeviler dönemi Velid b. Abdümelik zamanında (h. 87/706) ortaya çıkmıştır (Halîfe b. Hayyât, 1397, s. 301). Tarihi kaynaklarda tâuna yakalanan bakire kızların çokça ölmesinden dolayı, Fetayât ismini aldığı nakledilmektedir (Zehebî, 1993, 6/25). Salgın Basra'da çıkmış fakat Kûfe, Vâsıt ve Şam'a kadar ilerleyerek pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Şehrin yöneticilerine de sirâyet etmesi sebebiyle bu salgına “Eşraf salgını” da denilmiştir (Dineveri, 1992, 1/601). Salgınla öldürücü olduğunu, korunmanın mümkün olmadığını ve öldüğünde kendisini defnedecek birinin bulunmayacağını düşünen Beşîr b. Ka'b, mezarını eliyle kazarak ölüm gelene kadar burada Kur'an okuduğu rivayet edilmektedir. (Temir ve el-MHEMÎT, 2020, s. 945). Bu salgınla alakalı tarihi kaynaklarda yeterli malumata rastlanılmamış, etkisi ve adı üzerinde durulmuştur (Güneş, 2018, s. 45).

4.1.6. Müslim/Selm b. Kuteybe Tâunu

Emevî hilafetinin son dönemlerinde Mervân b. Muhammed zamanında hicrî 131/749 yılında Irak'ta Recep ayında başlamıştır. Ramazan ayı itibariyle şiddetlenen salgın, hicrî 135/750 yılında Şam'a kadar ilerlemiştir (Askalânî, tarihsiz, s. 363). Salgının ortaya çıktığı sırada Basra valisi olan Selm veya Müslim'den dolayı salgın, Selm b. Kuteybe ismini almıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 7/287).

Selm b. Kuteybe minbere çıkmış, sağına ve soluna baktığında onu tanıyan bir kişiyi bile görememiştir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Medâinî'den naklettiği rivayette Ramazan ayında korkunç hal alan salgında Merbed Mahallesi'nde her gün on bin cenazenin çıktığını, ölenlerin çok olmasından dolayı cenazelere yetişilemediği ve başıboş köpeklerin mevtâyı yiyebileceği korkusuyla ölümlerin üzerine kapılar kapatıldığı aktarılmıştır. Hatta bir kişinin “ey falancanın ailesi yetiş onu köpekler yedi” diye seslenmesi (İbnü'l-Cevzî, 1992, 7/288), salgının ne kadar dehşetli bir manzaraya ulaştığına işaret etmektedir.

4.1.7. Suriye ve Mısırda Vebâ Salgını (XIII-XV)

Orta Asya'da çıktığı bilinen ve kaynaklarda “kara ölüm (mevtü'l-esved)” veya “büyük yok oluş (fenâü'l-kebîr)” adları verilen (Atmaca, 2015, s. 527) bu salgın, Dünya'nın birçok bölgesine yayılmış ve milyonlarca kişinin ölümüne sebep olmuştur.

Memlük Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan Suriye ve Kahire civarında, vebâ daha da şiddetli yaşanmış ki Kahire'de her gün on bin ilâ on beş bin arasında ölüm olduğu aktarılmaktadır. Öyle ki cenaze sayısının bir hayli çok olmasından dolayı, cenaze sahiplerinin cenazeleri karıştırdığı ve kendilerine ait olmayan cenazeleri defnettikleri nakledilmektedir (İbn Tağrîberdî, 1992, 14/175).

Kahire'deki salgında dönemin devlet başkanının salgından kurtulmak için Cuma namazından sonra sûre okunması emrini vermiştir. Yine camide toplu dualar yapılmış ve topluca ezan okunarak ikindi namazını kıldıkları ifade edilmektedir (İbn Tağrîberdî, 1992, 14/177). Aynı şekilde bir takım gıda ürünlerinin fiyatlarının aşırı arttığı, alışverişin durma notasına geldiği ve devlet başkanının piyasaya müdahale ettiği de bildirilmektedir (Makrîzî, 1997, 2/431; Gökhan, 2008, s. 106).

Fuhşiyâtın, içkinin ve kadınların sokağa çıkmalarının yasaklanması, emre uymayan kadınların ölüm cezasına çarptırılması gibi uygulamalar, vebâdan korunmaya yönelik tedbirler arasında yer almıştır (İbn Tağrîberdî, 1992, 15/93-95; Makrîzî, 1997, 7/347-350).

Bu bölgelerde ortaya çıkan vebâ sosyal hayatı son derece etkilemiş, fikhî ve hukukî hayatta da değişimler meydana geldiğinden hükümler de ona göre verilmiştir. Öyle ki ölenlerin sayısı fazla olduğundan cenazelerin namazları kılınmadan defni yapılmış, bir çukura kırk cenazenin defnine ve din farkı gözetilmeden gömülmesine cevaz verilmiştir. Yine ölümlerin artmasından dolayı kefen sıkıntısı ortaya çıkmış, kabre konulan cenazenin kefeni çıkartılıp başka bir ölüde kullanılmıştır. Ölü sayısında ciddi artışlar yaşanınca çoğu cenaze yıkanmadan ve kefenlenmeden defni yapılmak durumunda kalmıştır (Makrîzî, 1997, 2/267).

Vebânın aile içerisinde tüm fertlere sirâyet etmesiyle aile bireylerinin hepsi hayatını kaybetmiştir. Böylece soyu kesilen murisin arkada bıraktığı malları için vâris kalmayınca, birçok evin içindeki eşyaları ile birlikte devlet hazinesine devredildiği rivayet edilmektedir (İbn Tağrîberdî, 1992, 14/175). Yine kadılar şahit bulmakta zorlandığından (Atmaca, 2021), bazı hukukî meselelerin hükme bağlanamadığı ve aksamaların meydana geldiği anlaşılmaktadır.

4.2. Osmanlı Döneminde Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklar

4.2.1. Vebâ/Tâun

Osmanlı Devleti 15. yy. ile 19. yy. arasında yer yer vebâ salgınları ile karşı karşıya kalmıştır (Yıldız E. , 2022, s. 268). Vebâ, Osmanlı ülkesinde tâun, kıran ve davun (Ertaş ve Eğinim, 2011, s. 88), İslâm dünyasında vebâ, tâun, Batı dünyasında ise genellikle “black death” yani “kara ölüm” veya “kara vebâ” olarak ifade edilmiştir (Kılıç, 2004, s. 17). Osmanlı Devleti’nde yaşanan vebâ salgınlarında binlerce insan hayatını kaybetmiş ve halkın yanında Emir Buharî, Molla Fenarî, Emir Süleyman’ın oğlu Orhan Bey, Hacı İvaz Paşa gibi önemli şahsiyetlerin de hayatını kaybettiği bilinmektedir (Çaycı ve Çevik, 2021, s. 35).

1467-1596 tarihleri arasında İstanbul’da ortaya çıkan vebâ salgınlarında dönemin padişahı tarafından kadir gecesi hastalığın def’i için dua yapılmak üzere

herkesin Ayasofya camiine toplanması emredilmiştir. Şeyh Yahya Efendi burada üç gün nasihatte bulunmuş ve sonrasında dua yapılmıştır. 1591 yılındaki vebâ salgınında çok büyük felâketler yaşanmış, III. Murat sarayı terk etmek zorunda kalmış ve şehirdeki dükkânlar kapatılmıştır. Yine bu salgında da toplu dualar ve vaazlar yapılmıştır (Yıldız F. , 2014, s. 12).

Vebâ, daha çok şehir hayatında yerleşik düzene sahip kişiler arasında daha fazla yayılmıştır. Kıtık dönemlerinde aç kalan kemirgen ve farelerin doğal yaşam alanlarını terk edip, yiyecek bulmak için şehirlere yönelmesiyle çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyıl vebâ salgınlarında hekimler, salgından korunmak için kuş gagasına benzeyen ve dışarıdan alınan havayı temizlemeyi amaçlayan maske kullanmışlardır (Yıldırım, 2020a, s. 96-100).

Ülke genelinde vebâ o kadar çok korkutucu olmuş ki, bir kişide çiban çıksa dahi tâun olduğu şüphesiyle bu kişiden nefret edilmiş ve yalnız bırakılmıştır. Yine vebâ şüphesiyle komşu olan diğer evler terk edilmiş ve tâunlu eve bir, iki yıl geçinceye kadar kimse ziyarette bulunmamıştır. Eve girmek zorunda kalınması durumunda sirke ile temizlik yapılmış, tütsü ve buhur ile arındırılmıştır. Hatta bazı vebâlı evler yıkılıp yeniden yapılmış, evin tüm odalarına kireç ile boyama işlemi uygulanmıştır (Ertaş ve Eğinim, 2011, s. 92).

Vebâ tedavi edilirken bazı kaynaklarda birtakım bilgilere yer verilmektedir. Hastalık sonucunda vücutta oluşan şişlik ve kabarcıklar ustura ile çizilmiş ve çizilen bu yerden kanın akıtılması sağlanmıştır. Yumruların tedavisinde “kil-i ermeni” denilen gül suyu sürülmüş ve bazı merhemler kullanılmıştır. Yakılması sonucu tencere ve kazandibinde biriken isler vebâlı alana sürülmüştür. Yine çakmak taşının ateşte kızdırılıp bir bez parçası içerisinde hastalıklı bölgeye konulması ve sülük kullanılarak yapılan müdahaleler, tedavi için bilinen yöntemlerin bir kısmını oluşturmuştur (Turna, 2011, s. 20).

4.2.2. Kolera

Kolera hastalığı Osmanlı arşiv belgelerinde “illet-i kolera”, “illet-i âdiyye”, “illet-i mahûf” şeklinde geçmektedir (Yıldız F. , 2014, s. 18). Resmi yazışmalarda “illet-i muvahhişe” (ürkütücü hastalık), yeni çıktığı dönemde ise “illet-i cedîde” Arapça’da ise “maraz-ı esved” olarak tanımlanmıştır (Yıldırım, 2020b, s. 63). Osmanlı

topraklarında kolera salgını ilk defa 1822 senesinde görülmüş ve bundan sonra Osmanlı topraklarında kolera salgını eksik olmamıştır. Kolera, bu yüzyılda Dünya genelinde etkili olmuş ve özellikle Osmanlı Devleti'nin deniz ve kara ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması sebebiyle ülkede büyük çaplı zâyiata sebebiyet vermiştir (Yılmaz Ö. , 2017, s. 23).

Kolera risalelerinde hastalığın başlangıcı ve belirtileri konusunda bilgilere yer verilmiştir. Hastalık baş dönmesi ile başlar, eller ve ayaklarda büzülmeler meydana gelir. Mide ve karnın her iki tarafında şiddetli ağrılar yaşanır. Organlar morarır, akabinde kanlı ve kötü kokulu kusma ve ishal başlar. Genel itibariyle hastalığa yakalananların damarlarının içeriye gömülmesi sebebiyle kan almak zorlaşır. Hasta bazen sekiz saatte, bazen daha az bir zaman diliminde ölür (Yıldırım, 2020b, s. 63).

Kolera salgınının ortaya çıkmasıyla birlikte birçok önlem alınmış, şehrin tamamına yayılan kolera sebebiyle cami, han, hamam ve umuma açık tuvaletler badana ettirilerek, kimyasal maddelerle temizliği sağlanmıştır. Halka açık çeşmelerin atık su giderleri kapatılmış, çöpler ortadan kaldırılmış, şehrin içerisinde bulunan salhane, boyahane ve kasap gibi dükkânlar şehrin dışına taşınmıştır. Koleranın yayılımını artıracak alanlar kontrol altında tutulmuş, hanelerin, çarşı ve pazarın temizlik ve hijyenine riâyet edilmesi istenilmiştir. Tüm bu tedbirlerin uygulanması için yer yer denetimler yapılmış, ihmali söz konusu olan kişiler cezalandırılmıştır. Salgınla en iyi mücadele yöntemlerinin başında kordon usulü ve tahaffuzhanelerin oluşturulması gelmiş, hatta Osmanlı Devleti'nde ilk defa kurulan karantina teşkilatının İstanbul'da meydana gelen kolera salgını sonucunda olduğu ileri sürülmüştür (Gül, 2009, s. 245-246; Yıldırım, 2020b, s. 66). Bu meclis, devlet erkânı ve ulemâdan oluşmuş, hastalığın tedavi edilmesi kadar, şer'î boyutunu müzakere etmek de amaçlanmıştır (Sarıyıldız, 1989, aktaran: Erkoç Baydar, 2021, s. 107).

Koleradan vefat eden kimselerin cenaze namazı ve teçhizatı ile ilgili uygulamalarda dinî vecibelerin yerine getirilmediği söylentileri çıkmış ve tartışmalar yaşanmıştır. Kimileri mevtânın gasl ve tekfin işlemlerinin yapılmadığı, muşamba ve kanaviçelere sarılı vaziyette, kabrine tahta konulmadan defin işleminin gerçekleştirildiğini söylemiştir. Bu uygulamalara, şeriata aykırılık ifade ettiği ve cenaze namazının farz-ı kifâye olduğu söylenilerek karşı çıkmıştır. Bir kısım kişiler ise salgından ölen kişilerin şehit hükmünde olduğunu ileri sürmüştür (Ayar, 2005, s.

176-177). Böylelikle bu görüşü ortaya atan kişilerin mevtânın yıkanmadan ve kefenlenmeden defin işleminin yapılmasını şeriata uygun gördükleri anlaşılmaktadır.

Hastalığın tıbbi tedavisinde merhem, ilaç vb. işlemler uygulanırken (Gül, 2009, s. 241-256), manevi tedavide birçok uygulamalara şahit olunmuştur. Bizzat Padişah tarafından bütün din mensuplarına salgından kurtulmak için duada bulunmaları emredilmiştir. Bütün cami, mescit ve tekkelerde müezzin ve takva sahibi kimselerce Ahkâf sûresi okunmuştur. Cuma ve vakit namazlarından sonra müezzinlere cemaatle birlikte tevbe-i istiğfar ve salât-ı selâm getirilmesi talimatı verilmiştir. Üç gün boyunca Buhârî-i şerif okunmuş, hatim duasının akabinde şifâ-i şerif ve mevlid-i şerif tilâvet edilerek, kolera hastalığına yakalanmış kişiler için Allah'tan kullarına yardımlarını esirgememesi niyâzında bulunulmuştur (Ayar, 2005, s. 179).

4.2.3. Cüzzam

Arapça'da "elin kesilmesi, parmakların düşmesi" manasına gelen cezem kökünden türeyen cüzâm kelimesi kişinin dış görünüşünde oluşan ciddi şekil bozukluklarını ifade eder. Türkçe'de ise daha çok "cüzzam" şeklinde kullanılır. Aynı kökten gelen "mezcûm" kelimesi ise "cüzzamlı, kötürüm hale gelmiş, parmakları ve burnu düşmüş kimse" olarak tanımlanmaktadır (Palalı, 1993, s. 150-152).

Osmanlı Devleti'nde cüzzam hastalığının ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, kuruluş dönemine rastladığı kesinlik ifade etmektedir (Aybar, 2018, s. 507). Nitekim ilk cüzzamhane II. Murad tarafından Edirne'de yaptırılmış ve burası 1627 yılına kadar faaliyette bulunmuştur. En önemli Osmanlı cüzzamhanesi 1514'te Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan ve 1927 yılına kadar hizmet verdikten sonra 1938'de tamamen yanan Üsküdar-Kadıköy yolu üzerindeki Karacaahmet Miskinler Tekkesidir. Bunlardan başka Bursa'da 1551'den 1817'ye kadar faaliyet gösteren bir cüzzamhanenin de bulunduğu bilinmektedir (Palalı, 1993, s. 150-152).

Osmanlı Devleti cüzzam musibetine yakalanan hastaları tamamen dışlamamış, İslâm'ın hastaya karşı merhamet anlayışı benimsenerek kötü muamelede bulunulmamış, aksine bu kimseleri sosyal adalet sistemi içerisinde tutacak uygulamalara yer verilmiştir. Tedavileri için her türlü tedbir alınmış, miskinhane, cüzzamhane ve tehaffuzhane gibi tedavi merkezleri açılmıştır. Yine cüzzam

hastalığının bulaşması sonucunda iş göremez duruma gelen hastalara maaş bağlanmış, zekât ve sadaka gelirlerinden pay ayrılmıştır (Aybar, 2018, s. 513; Dikeçligil, 2015, s. 55-56).

Osmanlı Devleti'nde cüzzam hastalığı beraberinde boşanma konusunu gündeme getirmiş, hastalığın sirâyeti sebebiyle nikâhın feshinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği fetvalara yansımıştır. Dönemin Şeyhüslâmı Hayri Efendi, salgın hastalığın bulaşması sonucu 23 Mart 1916 tarihinde verdiği fetvada; “Eşinde mecnun, cüzzam, baras veya bunların şiddetindeki hastalıklardan biri bulunan kişilerin istemeleri halinde zevceleri ile birlikte kadıya başvurarak nikâhlarını fesh etme talebinde bulunabilecekleri, ancak kadının bir sene feshi erteleyebileceği, bu sürenin dolması halinde ise istedikleri zaman nikâh akdini bozabileceklerini” bildirmiştir (Tüzün, 2021, s. 208). Daha sonra 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde bu durum dört mezhebin görüşleri dikkate alınarak düzenlenmiş ve kanun maddesi halini almıştır. Buna göre kadın, kocasında evliliğin devamına mâni bir kusur bulunması ve cüzzam, baras vb. gibi hastalıklara yakalanması veya nikâh akdinden sonra kocasının akli dengesinin bozulması durumlarında mahkemeye boşanma talebiyle başvuruda bulunabilmiştir (Kılıç, 2018, s. 109). Denilebilir ki erkeğin cüzzam hastalığına yakalanmış olması, nikâhın feshi için geçerli ölçüt kabul edilmiştir.

4.2.4. Çiçek

Çiçek hastalığı Osmanlı arşiv kaynaklarında “illet-i çiçek”, “maraz-ı çiçek”, “çiçek istilası” şeklinde geçmektedir (Yıldız F. , 2014, s. 24). Hastalık yaş ve cins ayrımı gözetmeksizin herkeste görülebilmektedir. Çiçek hastalığı yüzde oluşturduğu kabarcıkları dökmesiyle izler bırakan, ateşli, ağır bulaşıcı hastalıktır. Bulaşıcılık hastada ortaya çıkan yaralardan sinek vasıtasıyla, hastanın kendisine ve eşyalarına yaklaşımla ve hastalıklı havanın solunmasıyla bulaşmaktadır. Hastalığın belirtileri baş ve sırt ağrısı, kusma, kaslarda sertleşme ve 39–40 °C'ye çıkan ateştir. İlk olarak yüzde, sonrasında baş, göğüs, sırt, kol ve bacaklarda sert kabarcıklar ile küçük kırmızı lekelerdir (Gül, 2009, s. 262).

Çiçek hastalığının tarihte ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, hastalığa karşı ilk aşı ve tedavi uygulamaları Osmanlı Devleti zamanında yapılmıştır. Hastalık deri yoluyla bulaştırılarak, bağışıklık kazandırma işlemleri

uygulanmıştır. Çiçek hastası olan kişinin hastalıklı bölgesinden numune (kabuk, sıvı, parça vb.) alınmış, hastalık bulaşmayan diğer çocuğun vücuduna çizik atılarak o bölgeye sürülmüştür. Böylelikle o çocuk hastalığı hafif geçirmiş ve bağışıklık kazanması sağlanmıştır (Kılıç, 2004, s. 33-34; Yıldız F. , 2014, s. 26).

4.2.5. Sıtma

Sıtma hastalığı, sivrisineklerin insanları ısırmasıyla bulaşan ateşli bir hastalık türüdür. Kaynaklarda “malarya sıtması”, “maraz-ı sıtma”, “illet-i sıtma” olarak geçmektedir (Ağır, 2020, s. 30). Gibb kelimesinin sıtma manasına geldiği ve gün aşırı tuttuğu ifade edilmektedir (Doğan, 2009, s. 272). Kişi, hastalığı nöbet şeklinde geçirmiş, nöbet geçirmeden birkaç gün öncesinden halsizlik, iştahsızlık, baş, sırt ve bacaklarda ağrılar görülmüş, sonrasında nöbet, yüksek ateş, titreme ve terleme belirtileri ortaya çıkmıştır (Yıldız F. , 2014, s. 27). Hastalığın ordu içerisinde de ortaya çıkmasıyla fetihler sekteye uğramıştır (Kılıç, 2004, s. 38).

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde sıtmadan kurtulmak için halkın uyguladığı tedavi yöntemlerini anlatmıştır. Sıtmanın fazlaca görüldüğü Hersek'teki Gabele Çiftliği Kasabası'nda halkın, sarhoş edici keçi sütü surutkası içerek ya da pivo ve bal suyu kullanarak hastalıktan kurtulmaya çalıştıkları aktarılmaktadır. Mısır'da ise hastalar, semek-i ri'ade adı verilen sarı balığın ölüsünü boyunlarında taşıyarak iyileşmeyi ümit etmişlerdir (Ertaş ve Eğinim, 2011, s. 100).

4.3. Salgın Hastalıkların İbadetler Üzerindeki Etkisi

Sözlük manası “boyun eğme, itaat ve kulluk etme” anlamlarına gelir. Terim anlamı ise Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için ona gösterilen saygı, sevgi ve kulluğu ifade eder (Sinanoğlu, 1999, s. 233-235). İslâm literatüründe lügat kitapları incelendiğinde ibadet kelimesi Allah'ın (c.c.) razı olacağı işleri yapmak (İbn Manzûr, tarihsiz, 3/273) ve ona alçak gönüllülük içinde boyun eğmek anlamına gelmektedir (İsfahânî, 1992; 1/542-543).

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok anlamda kullanılmıştır. Allah Teâlâ, insanları ve cinleri kulluk etmeleri için yarattığını bildirmiştir (Zâriyat, 51/56). Kulluğun zirve

noktası olan ibadet ederken Müslüman bunun bilincinde olarak bir takım hususlara dikkat etmeli, ibadet ederken huşu ve ihlas içinde edâ etmelidir. (Çelik, 2014, s. 206).

İbadetler, fikhın temelini oluşturan alanlar içerisinde yer aldığı gibi, yaşantımızın normal seyrinde de önemli role sahiptir. Bu sebeptir ki buluş çağına ulaşan her Müslüman mükellef ibadetleri ifâ etmekle yükümlüdür. İbadetler taabbudî alan içerisinde yer almaktadır. Yani Allah (c.c.) ve Rasulü (s.a.v.) tarafından belirlendiği şart ve şekliyle ifâ edilmektedir. Ancak ibadetlerin uygulanmasında güç ve imkân nispetinde sınıflandırmaya gidilmiştir. İslâm dininin kolaylık dini olduğu Kur'an ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinde aktarılmış, kişi gücü yettiğinden mes'ûl tutulmuştur. İbadetlerin ifâsında olumsuz durumla karşılaşıldığı ve edasının zorlaştığı dönemlerde, İslâm hukukçuları tarafından sağlam zemine oturtulan ruhsat ve zaruret hallerinde maslahatlar gözetilmiş, alternatif ibadet biçimleri, telafi imkânları uygulamaya konmuştur (Koca F. , 1999, s. 240-247).

Salgın gibi olağanüstü durumlarda muhataba kolaylık sağlama, mevcut şart ve durumları gözeterek İslâm âlimleri tarafından ibadet hükümlerinde; iskât/düşürme, tenkîs/eksiltme, terhîs/ruhsat verme, takdîm/öne alma, te'hîr/erteleme, ibdâl/yerine başkasını koyma ve tağyîr/değiştirme gibi farklı şekillerin öne çıktığı ve uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır (Suyûtî, 1990, 1/82; İbn Nüceym, 1999, s. 82; Görgülü, 2020, s. 613).

Müslüman, doğumundan ölümüne kadar dünya hayatında birçok musibetle karşılaşmaktadır. Salgın hastalık da bu gruplandırmada önemli bir alanı teşkil etmektedir. Aniden ortaya çıkan ve olağan durumu olumsuz etkileyen salgın hastalık, Müslümanın ibadet hayatını da doğrudan etkilemektedir. Salgının bulaşmasını engellemek ve İslâm dininin korunmasını titizlikle istediği ve zarûrât-ı diniyyeden olan canın sıhhatli olmasını sağlamak için ibadetlerin edasındaki değişiklik ve kolaylık, İslâm âlimleri tarafından göz önünde bulundurulmuş ve önleyici tedbirler uygulamaya konmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ kişinin kasten canına kıyılmamasını istemekte (Nisâ, 4/29) ve bile bile kendini tehlikeye atmama (Bakara, 2/195) hususunda ikazlarda bulunmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise zarar vermemeyi ve zarara zararla karşılıklı bulunmamayı (İbn Mâce, tarihsiz, 2/784) ifade etmektedir. Hadis-i şerîf-i salgın hastalık kapsamında dikkate aldığımızda, Müslümanın toplu ibadetlerini icra

ederken temkinli olması, önlem alması ve başkasına hastalığı bulaştırarak zarar vermemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Fakat salgın hastalıktan kaçınılmaz hâle gelinir ve çıkış yolu bulunamazsa, “*Zarar-ı ‘âmmı defîcin zarar-ı hâss ihtiyar olunur (Mecelle, md. 26).*” fikhî kaidesine en az zarar verecek seçenek tercih edilerek, büyük zararlardan korunmuş olunacaktır.

Araştırmada öncelikle mezheplerin temel metinlerine müracaat edilecek ardında konuya ilişkin kaleme alınan güncel çalışmalardaki veriler analiz edilecektir.

4.3.1. Salgın Döneminde Namaz

4.3.1.1. Vakit Namazı

İslâm’ın beş esasından biri olan namaz (Buhârî, 2001, 4/24), her mükellefin edası ile sorumlu olduğu ibadetlerin başında gelmektedir. Her âkil-bâliğ Müslümanın, namazı vakti içerisinde ifâ etmesi farzdır. Fakihler, namaz ibadetinin farz olması hususunda görüş birliği içerisinde olmuşlardır (İbn Rüşd, 2015, 1/208).

Mahiyeti ve vakit sayılarında farklılık olsa da namaz, İslâm dinine gönderildiği gibi diğer ilahi dinlere de gönderilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’deki birçok ayet namazın öneminden bahsetmektedir. (En’âm, 6/92; Mü’minûn, 23/9; Meâric, 70/22-35) Namazın nasıl kılınacağı konusunda Kur’ân’da açıklık bulunmamakla birlikte, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde bu durum ifade edilmiş (Buhârî, 2001, 1/28), günde kaç vakit ve nasıl kılınacağı ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Fıkıh literatüründe namaz ibadetine “kitâbü’s-salât” başlığı altında yer verilmiştir. Namazın ne şekilde, nasıl kılınacağı, rükünleri ve şartlarının neler olduğu, zaruret ve olağandışı durumlarda namaza dair hususlar, ilgili başlık altında işlenerek, ayrıntılı olarak izâh edilmiştir. Namaz bedeni ibadetler içerisinde yer aldığından mükellefin bunu bizâtihi ifâ etmesi gerekmekte, başkasının yerine kılınan namaz caiz görülmemektedir. Ulemâ, namaz vecibesini kasıtlı terketmenin büyük günahlardan sayıldığı hususunda görüş birliğine varmıştır. Alenen terkeden kişilere bir takım caydırıcı müeyyideler uygulandığı anlaşılmaktadır (İbn Rüşd, 2015, 1/208).

İslâm dini birlik ve dayanışma içerisinde namazın eda edilmesine önem vermiştir (Bakara, 2/43). Hz. Peygamber (s.a.v.) de cemaatle namaza önem vermiş, cemaatle kılınan namazın ferdî olarak kılınandan yirmi yedi kat daha faziletli olduğunu

ifade etmiştir (Buhârî, 2001, 1/131). Mümkün merteye namazlarını cemaate katılarak eda etmeye çalışmış, hatta cemaate imamlık vazifesinde bulunarak, bu görevi hastalanıncaya kadar devam ettirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) sıhhati el vermediği zamanlarda imamet görevini Hz. Ebubekir'e (r.a.) vermiş, kendisi de cemaatle namaza iştirak etmiştir. Müslümanları cemaate katılmaları yönünde teşvik etmiştir. Kur'an ve sünnette faziletleri aktarılan cemaatle namaz, mezhep imamlarınca da kıymetli görülmüş, Hanbelîler her bir Müslümanın katılımını gerekli görerek farz-ı ayn derken (İbn Kudâme, 1968, 2/130), Şafîiler farz-ı kifâye olduğunu ifade etmişlerdir (Şîrbînî, 1994, 1/465). Hanefî ve Malikî mezhebince ise Cuma dışındaki farz namazlar takati yeten her bir erkek mükellef için müekked sünnet olarak kabul edilmiştir (İbn Rüşd, 2015, 1/293; Kâsânî, 1986, 1/155).

Salgın hastalık İslâm hukukunda sedd-i zerâyi bağlamında ele alındığında (Kaan, 2020) mefsetet doğuran hususlar yasaklanabildiği gibi maslahat (fayda) sağlayan şeyler serbest bırakılabilir. Normal hallerde meşru ve helal olan cemaatle namaza katılma, olağandışı ve afet zamanlarında daha büyük bir tehlikeye sevk edebileceği ihtimali taşımaktadır. Böylece öncelikle zararlı olan şeyler bertaraf edilerek önlenmeli, sonrasında ise yararlı olana bakılmalıdır. Sedd-i zerâyi çerçevesinde fikhî hüküm verebilmek için, mevcut durumun bir geri dönüşü olmalı, bu geri dönüşler zâhirde tespit edilebilir ve İslâm'ın dikkate aldığı sonuçlar olmalıdır (Şahin O. , 2006).

Salgın Hastalığa yakalanan kişi izole olduğu mekânda ayakta durmaktan âciz ise ve kıyâma kalktığı anda hastalığının şiddetleneceği endişesi varsa, bu durumda rükû ve secdelerini oturur olduğu halde yaparak namazını kılar. Şayet rükû ve secdeleri yapmaya muktedir değilse, oturduğu yerde başı ile imâ hareketi yaparak, namazını kılar. Eğer oturmaya gücü yetmezse, ayaklarını kible tarafına uzatarak, sırtı üzerine yatar veya yüzü kibleye bakar vaziyette sağ tarafına yatarak imâ ile namazını eda eder. İmâ ile namazını kılamayan kişi gözü, kaşı ve kalbi ile namazını kılamaz. İmâ son had olup, namaz iyileşinceye kadar tehir edilir (Halebî, 1968; 1/168-169).

Hastalığa yakalanan kişi iyileşince hastalık sürecinde kılmadığı namazları bilinci yerinde ise kaza eder. Fakat bilinci yerinde değil (baygın) ise Hanefîlere göre bu durum bir gündün daha az sürmüşse kaza gerekir. Fazla sürmesi halinde kaza gerekmez. Şafiîlere göre ise baygınlık hali bir namaz vakti süresince devam ederse kaza gerekmez (Serahsî, 2008; 1/384).

Hastanın ayağa kalkamaması ve abdest alamayacak kadar düşkün olması hâli, ulemâ arasında ihtilafa yol açmıştır. Bir kısım Hanefî ve Şafîî fakihinin de içinde bulunduğu ulemâ, böyle bir durumdaki hastanın imâ ile namaz hareketlerini yapması gerektiğini belirtmiştir. Hastanın iyileşmesi halinde bu namazlarını kaza etmekle sorumlu tutulacağını savunmuştur (en-Nevevî, tarihsiz, 2/280; Serahsî, 2008; 1/383-384). Hanbelîler ise abdest almaya gücü yetmeyen hastadan abdest şartının düştüğünü ve imâ ile abdestsiz kıldığı namazların kazasının gerekmediğini söylemiştir (İbn Kudâme, 1968, 1/184).

Namaz, mükellef olan her Müslümana belirli vakitlerde farz kılınmıştır (Nisâ, 4/103). Kişi mümkün merteye namazını vakit içinde eda etmekle sorumludur. Ancak hastalık, yolculuk vb. gibi mazeret oluşan durumlarda namazların cem edilmesi gayet tabiidir. Ulemâ, Arafat'da öğle ile ikindi namazlarını öğle namazı vaktinde, Müzdelife'de de akşam ile yatsı namazlarını yatsı vaktinde kılma hususunda ittifak etmişlerdir. Hanefîlerce caiz görülen cem, Arafat ve Müzdelife'de yapılan cemdir. Bunun dışında namazları birleştirerek kılmak caiz görülmemiştir. Diğer mezheplerde bir kısım detaylarda farklılık olmakla beraber, olumsuz hava durumları, yolculuk ve hastalık hallerinde cem caiz kabul edilmiştir (İbn Rüşd, 2015, 1/343-349). Hanefîler bir namaz vaktinde iki namazın cemini kabul etmeyip, sadece ilk namazın edasını vaktin son anına kadar geciktirip, diğer vaktin namazını da vaktin ilk anında kılarak icra edilen ve adına sûrî/şeklî cem denilen uygulamayı kabul etmektedir. Şekil olarak ceme benzetmekle birlikte, esasında her iki namaz da vaktinde eda edilmektedir (Dede, 2017). Salgın hastalığa yakalanmış kişi her hangi bir özür durumunda bu ruhsatlardan istifade edebileceği ve diğer mezheplerin görüşlerini bu durumda uygulayabileceği kanaatindeyiz.

Salgın hastalıkla birlikte vücudun bazı uzuvlarında yara, çıban gibi değişik rahatsızlıklar çıkabilmekte ve bu kimseler namaz kılmakta zorlandığı ve ızdırap duyduğu için bu duruma bir çare aramaktadır. Böylesi kişiye Ebussuûd Efendi şu fetvayı vermiştir:

Soru: "Bazı Müslümanlar, "Çıbanlarım vardır ve bazı yaralarım vardır" deyü i'tizar edüb namaz kılmasalar, şer'an özür olur mu?" Cevap: "Namaza özür olmaz, kanı akarken dahi kılmak lazımdur (Ebussuûd Efendi, 2018, s. 90)."

Ebussuûd Efendi verdiği cevapla namazdan muâfiyetin bulunmadığını, yaşadığı olumsuz duruma rağmen namazını eda etmesi gerektiğini söylemiştir.

4.3.1.2. Cuma Namazı

Âkil-Bâliğ olan her erkek hür Müslümana Cuma namazını kılmak farzdır. Nitekim Allah (c.c.) *“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu sizin için çok hayırlıdır (Cum'a, 62/9).”* buyurarak Cuma namazının evde tek başına kılınan bir namaz olmayıp, cemaatle toplu eda edilen ibadetlerden olduğunu bildirmiştir. Cuma namazının kaç kişiyle ifâ edileceği konusunda fukaha ihtilaf etmiştir. Ebu Hanife, imam hariç 3 kişi derken, öğrencisi Ebu Yusuf, imam hariç iki kişinin yeterli olacağı görüşünü savunarak, cemaatin iki kişiyle oluştuğunu ifade etmiştir. İmam Şafî ve Ahmed b. Hanbel yeterli sayının hür ve mukîm olan kırk erkekle tamam olacağını aktarmıştır. İmam Mâlik ise her hangi bir sayı şartı koşmamış, bir köy meydana getirilebilecek toplulukla ancak kılınabileceğini ifade ederek, kırk kişiden az sayıyla kılınabileceği, fakat üç, dört kişi gibi azınlıkla Cuma namazının kılınamayacağı görüşündedir (İbn Rüşd, 2015, 1/323; Serahsî, 2008; 2/36-37).

Cuma namazını salgın hastalık gibi mazeretler sebebiyle cemaatle camide eda edemeyen kişi, Cuma namazı yerine öğle namazını evde kılar. Çünkü o gün hasta kişi için diğer günler gibi normal bir gündür. Cuma'ya gitme mecburiyeti yoktur (Serahsî, 2008; 2/49). Cuma namazını kıldırarak olan vali vefat ettiğinde veya tehlike sebebiyle gelemediğinde, Cuma namazını kıldırabilecek bir kimseyi halkın tâyin edebileceği, fitne, anarşi, kargaşa ve istila dönemlerinde Cuma namazının kılınması gerektiği nakledilmektedir (Karaman, 1980, s. 43).

Fakihler, hastalığa yakalanmayan kimsenin, ister münferiden ister cemaatle olsun farz namazı oturarak kılması halinde namazının geçerli olmayacağı konusunda görüş birliği içerisindeyler. Fakat hasta olmayan kişinin, hasta olan ve bu sebeple namazı oturarak kıldırarak imama uyma konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel hastalık zarureti sebebiyle oturarak namaz kıldırarak kimsenin arkasında oturarak namaz kılınabileceğini ifade etmiştir. Ebu Hanife, İmam Şafî ve Zâhirîler, hastalığı sebebiyle oturduğu yerde namaz kıldırarak imama ayakta iktidâ edilebileceğini, İmam Mâlik ise oturarak namaz kıldırarak imama uyan muktedînin, namaz vakti daha çıkmamış ise söz konusu namazı tekrar kılması gerektiğini savunmuştur (İbn Rüşd, 2015, 1/311-312).

Hastalığa yakalanan kişi Cuma namazı yerine evde öğle namazını kılmayıp, meşakkatine katlanarak camide Cuma namazına katılması halinde, o kişinin kıldığı namaz öğle namazının farzı yerine geçecek olup, üzerindeki sorumluluk düşecektir. Şayet hasta kişi Cuma namazı için cemaate imamlık yaparsa namaz tamamlanmış olur. İmam Züfer ise hasta olan kişinin çocuk ve kadın gibi olduğunu, Cumanın farz olmadığını söylemiştir (Merginânî, tarihsiz, 1/188).

4.3.1.3. Bayram Namazı

Bayram namazının hükmü Hanefî mezhebine göre vacip (Merginânî, tarihsiz, 1/60), Malikî ve Şafî mezhebine göre müekked sünnet (Nevevî, tarihsiz, 5/2-3; Abderî, 1994, 2/568), Hanbelî mezhebine göre ise farz-ı kifâyedir (İbn Kudâme, 1968, 2/272).

Bayram namazını salgın vb. afet ve felâket zamanında cami ve mescitlerde kılınması meselesinde âlimler arasında görüş farklılıklarının olduğu görülmektedir. Hanefîler dışındaki üç mezhep hastalık, kötü hava olayları vb. gibi olağanüstü durumlarda, bayram namazını cemaatle camide kılamayan kişinin evde tek başına, ev halkıyla veya mescid dışında bir toplulukla açık alanda kılabilceği konusunda cevaz vermişlerdir (Nevevî, tarihsiz, 5/4; İbn Kudâme, 1968, 2/275-276; Haraşî, tarihsiz, 2/104; Cezîrî, 1990, 2/494).

Salgın durumunda bayram namazının edasının nasıl olacağı hususu da önem ifade etmektedir. Nitekim salgının bulunduğu yerde bayram namazının toplu olarak ifâsıyla birçok kişiye hastalığın sirâyet etmesi muhtemel olacaktır. Hanefîlere göre bayram namazının, cuma namazı gibi cemaatle ve devlet başkanının izniyle kılınması şarttır. Şayet zaruret durumu varsa Ramazan bayramı namazı bayramın ikinci gününe kadar, Kurban bayramı namazı ise üçüncü gününe kadar kılınabilir. Fakat mazeret yoksa ikinci ve üçüncü güne ertelenmesi hoş karşılanmamaktadır. Bu süre zarfında da kılınamayan bayram namazlarının vakti geçmiş olup, kazası da gerekmez (Merginânî, tarihsiz, 1/191-195).

4.3.1.4. Cenaze İle İlgili İşlemler (Namaz, Teçhizat ve Defin)

Ecel vakti geldiğinde her canlı dünyadaki yolculuğunu tamamlayacak ve ebedi hayata irtihal edecektir (Enbiyâ, 21/35). Hz. Peygamber (s.a.v.) beş şekilde vefat eden kişinin şehit sayılacağını ifade ederken, bunlardan birinin de salgın hastalığın (tâun) bulaşması sonucunda vefat eden kişi olduğunu haber vermektedir. (Buhârî, 2001, 4/24). Salgından vefat eden kişinin (mevtâ) cenaze teçhizatını hazır ederken ve namazı eda edilecek iken bir takım tedbirler uygulanmalı, salgının yayılımını önlemek ve en aza indirmek amacıyla gerekli önlemler alınmalıdır.

Hicrî (400-700) yıllarda İslâm topraklarında büyük çaplı salgınlar (maraz-ı umumî) yaşanmış ve milyonlarca kişi hayatını kaybetmiştir. Binlerce kişi salgından dolayı yurtlarını terk ederken, beldesini terk edemeyen kimseler kapılarına kilit vurarak, evlerine çekilmiştir. Korkunç sayılara ulaşan ölümler sebebiyle cenaze teçhiz ve defin işlemleri yapılamamış, halk tarafından yapılan şikayetler sonucunda devlet eliyle vakıflar kurulmuştur. Cenazeye son görevi yerine getirilirken, yüzlerce cenazenin namazı bir namazla kılındığı ve onlarca cenazenin naâşsı, yıkanmadan ve kefenlenmeden bir çukura defnedildiği tarihi kaynaklarda aktarılmaktadır. (Makrîzî, 1997, 2/267-268). Yine Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altından bulunan Mısır vilâyetinde hicrî 1215 yılında çıkan ve çoğu bölgeye yayılan büyük salgında, cenaze namazları az sayıdaki bir topluluğun katılımı ile eda edildiği bilgisi kaynaklarda geçmektedir (Cebertî, tarihsiz, 2/440). Bu durum, mevcut şartlar cenazeye karşı dinî vazife ve uygulamaları usulüne uygun, hakkını vererek yapma fırsatı vermediğinde, zarureten bir takım kolaylık prensiplerinin benimsendiğini göstermektedir. Böylece fikhın kargaşa ortamını bertaraf ederek, sosyal düzeni sağladığı gerçeği gün yüzüne çıkmaktadır.

Salgın sebebiyle vefat eden kişinin cenazesi bekletilmeden yıkanır, defin işlemleri yapılır ve sonrasında da cenaze namazı kılınır. Cenaze namazı, güneşin doğma anında, zeval noktasında ve batma noktası olan üç kerahat vakti dışında her vakitte kılınabilir (Müslim, tarihsiz, 1/568). Her mevtâ için cenaze namazını ayrı ayrı kılmak esas olsa da toplu bulunan cenazeler için bir cenaze namazının kılınmasıyla sorumluluk kalkar (Nesâî, 1986, 4/71). Hanefîlere göre cenazenin gömülmesinde acele etmek müstehap, cenazeyi yıkamak ve namazını kılmak farz-ı kifâyedir (Mevsilî, 2016, s. 87). Malikîler tarafından cenazenin yıkanması konusunda farz-ı kifâye ve sünnet-i kifâye şeklinde iki görüş ileri sürülmüştür (İbn Rüşd, 2015, 1/441).

Hanefflerce, cenazeyi öldüğü yere defnetmek müstehap görülmüştür. Şayet bozulma durumu yoksa başka bir beldeye de intikali caiz kabul edilmiştir. Şafîler bozulacak olsa dahi intikali caiz görmemişlerdir. Bunun istisnası olarak teşhiz işlemleri vefat ettiği yerde yapılmak suretiyle, Mekke, Medine ve Kudüs'e götürülerek defnetmeyi caiz görmüşlerdir. Malikîler, cenazenin naklini bir takım şartların yanı sıra sel baskınından uzak tutulması, ailesine yakın bir yere götürülecek olması vb. maslahatların gerçekleşmesine bağlamışlardır. Hanbelîlerce, cenazeye zarar gelmemesi şartıyla salih kimselerin bulunduğu kabristana nakli caiz görülmüştür (Cezîrî, 1990, 2/762-763).

Mevcut şartlar el vermeyip ölen kişinin cenaze namaza kılınmaz ve o şekilde gömülürse, yazın üç, kışın yedi güne kadar kabri başında namazı kılınabilir. Bu süreler geçtiğinde artık cenaze namazı kılınmaz (Kudûrî, 1979, s. 66; en-Nevevî, tarihsiz, 5/250). Salgın hastalıktan ölenlerin sayısı çok fazla olup, cenazeyi gömecek kabristan bulunamıyor veya buralara erişim sağlanamıyorsa, bu durumda cenaze gayri müslim mezarlığına defnedilebilir (İbn Âbidin, 1992; 2/234). Şayet iki kişiyi bir kabre gömmeye zarureti hâsıl olmuşsa, bu durum mekruh olmakla birlikte, aralarını toprakla kat yapıp, belirli olması için ayırarak da gömülebilir (Mevsîlî, 2016, s. 91). Yahut uzun zamandır boş bir arazi mevtâ gömmek için kazıldığında, kemik parçaları ve kalıntıları çıkması durumunda, zarurete binaen defnin cevazına hükmedilmiştir (Ebussuûd Efendi, 2018, s. 95).

Tâun hastalığının çıkmış olduğu geçmiş dönemlerde cenaze namazı ile ilgili verilen fetva günümüze ışık tutmaktadır. Şöyle ki kalabalık olmayan bir belde ortaya çıkan bir salgında sekiz kişilik ailenin tamamı vefat etmiştir. Cenaze namazını büyük camide kılmak istediklerinde, o şehrin kadısı olan Salih b. Osman el-Kâdî, bu isteğe karşı çıkarak izin vermemiş, bulunduğu yerde namazının kılınması talimatını vermiştir. Diğer belde sakinlerinin de gıyâbî cenaze namazı kılacaklarını söylemiştir (Useymîn, 1426, 11/114; Polat, 2020, s. 107).

Ulemâ arasında gıyâbî cenaze namazının kılınıp kılınmaması konusunda ihtilaf oluşmuştur. Bunun sebebi Hz. Peygamber'in kıldıracağı cenaze namazının Necâşî'ye mahsus bir durum olup olmamasıdır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Necâşî'nin cenaze namazını kıldırırken, yerin dürüldüğü ve onu bizzat görerek kıldıracağı, münferiden değil cemaatle kıldığı ve Necâşî'nin memleketinde cenaze namazını kıldırarak kimsenin bulunmaması sebeplerine bağlayanlar, gıyâbî cenaze namazının

yalnız Rasûlullah'a has bir durum olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ekseriyeti Hanefî ve Mâlikî mezhebine mensup ulemâ, gıyâbî cenaze namazı kılmanın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) has bir durum olduğunu, caiz olmadığını savunmuştur. Şafîî ve Hanbelîler ise umûmîlik ifade ettiğini ve herkes için geçerli olduğunu ileri sürerek gıyâbî cenaze namazı kılmayı caiz kabul etmişlerdir (İbn Hazm, tarihsiz, 3/333-410; Serahsî, 2008, 2/110-111; Kâsânî, 1986, 1/312; İbn Rüşd, 2015, 1/471; Nevevî, tarihsiz, 5/250; Cezîrî, 1990, 2/742; Ayhan, 2018, s. 256-257).

Salgından vefat eden kişinin yakınlarının yüksek sesle bağırap çağırarak ağlaması Hanefî ve Mâlikîlere göre haram, Şafîî ve Hanbelîlere göre ise mübah kabul edilmiştir (Cezîrî, 1990, 2/758). İslâm'a göre böyle durumlarda kişi sabır ve metânet göstermeli, isyana varacak derecede yahut kendisine ve çevresine zarar gelecek şiddette yakarıшта bulunması doğru değildir. Müslüman ölümün takdir-i ilahî olduğunu bilmeli ve hüznünü mûtedil seviyede tutmalıdır.

4.3.1.5. İbadethanelerin Durumu

Taûn, cüzzam gibi salgınlarla karşılaşıldığı dönemlerde, ibadethanelerin durumu, musibet ve belalardan berî olmak için nasıl ibadet ve taatte bulunduğu konusuna bakıldığında, ibadethanelerin açık olduğu ve cemaatle kılınan namazlarda özellikle sabah namazında imamete geçen kişinin kunut dualarını okumasının teşvik edildiği görülmektedir. Hz. Peygamberin vitir okuduğu, bela ve musibetler karşısında topluca namaz kıldığı kaynaklarda aktarılmaktadır (İbn Nüceym, 1999, s. 331). Fakat Endülüs ve Mısır'da hiç yaşanmadığı kadar kıtlık ve veba olaylarının yaşandığı bir dönemde ibadethanelerin kapatılarak kilitler vurulduğu, cemaatle namazın kılınmadığı, kıtlık ve salgının yaşandığı bu yıla da "büyük açlık yılı" adı verildiğine dair bilgiler de kaynaklarda geçmektedir (Zehebî, 1985, 18/311).

Deprem, fırtına ve havanın kararması gibi felâket zamanlarında namaz kılmanın müstehap olduğu, Ebu Hanife'nin ise "Eğer kişi depremde namaz kılsa iyi yapmış olur, şayet kılmamışsa da bir şey lazım gelmez (İbn Rüşd, 2015, 1/417)." dediği nakledilmektedir. Bu kaynaklar gösteriyor ki meydana gelen musibet ve belalarda ibadethanelerin kapalı bulunduğu gibi, bu ortaya çıkan olayların bir an önce bitmesi için toplu namaz kılındığı ve dua edildiği ve bu uygulamaların azımsanamayacak kadar çok olduğu anlaşılmaktadır.

4.3.1.6. Cemaatle Namazda Mesafe

Cemaatle kılınan namazlarda hem imam açısından hem de imama uyan muktedî açısından namazın makbûl ve geçerli olabilmesi için bir takım şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Fakihler, muktedînin imamı görmesi, duyması ve bunları her hangi bir şekilde şüpheye mahal vermeksizin bilmesinin gerekliliğinde görüş birliğine varmışlardır. Ancak imam ile ona uyan cemaatin arasındaki mesafenin uzak olmaması konusunda genel anlamda görüş birliğine varmışlarsa da bazı detaylarda farklılıklar gözlemlenmiştir (Yavuz, 2000, s. 54-55).

Mezhep imamları saflar arasında ittisâlin devam etmesi halinde mescidin dışından imama uyan muktedînin namazının geçerliliği hususunda ittifak etmişlerdir (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 1/302-303). Hanbelîler gözle müşahade ile ancak iktidânın geçerli olacağını (İbn Kudâme, 1968, 2/152-153) söylerken, Şafîîler caminin dışında bulunan kimsenin içerideki imama iktidâsının sahih olması için imamın intikâlini, imamı veya cemaati görmesi, yahut imam ve müezzinin sesini duymasının şart olması yanında, ek olarak son safta imama uyan muktedînin imama uzaklığının üç yüz zirâdan (126 metre) fazla olmaması gerektiğini şart koştuklarıdır. (en-Nevevî, tarihsiz, 4/302-309).

Hanefîlere göre arada kayık geçebilecek genişlikte bir nehir veya araba geçecek kadar yol bulunursa bu durumda namaz geçerli olmaz (İbn Nuceym, tarihsiz, 1/384; İbnü'l-Hümâm, tarihsiz, 1/365). Mâlikî mezhebinden bu konuda iki görüş ön plana çıkmaktadır. Birincisi, saflar arasında ittisal olmasa bile farklı yollarla kişi evinden veya her hangi bir mekândan imama uyabilir. İmam Mâlik'in bu görüşü mekruh görmeye beraber cuma namazının haricindeki namazlar için cevaz verdiği aktarılmaktadır (Sahnûn, tarihsiz; 1/175-176). İkincisi, İmam Mâlik'e imam ile imama uyan kimse arasında ne kadar mesafe olması gerektiği ve küçük nehrin iktidâ işlemine zarar verip vermeyeceği sorusu yöneltildiğinde, küçük nehrin zarar vermeyeceği, fakat büyük nehir kadar mesafe bulunması halinde, namazın geçerli olmayacağı yönünde hüküm verdiği nakledilmektedir (Karâfî, 1994, 2/256-258; Yılmaz, 2021, s. 355).

Hastalığın seyrine göre yetkili merci cemaatle namaza izin verdiyse, cemaate katılan kişiler gerekli önleyici tedbirleri almalı, mescitlerin düzenli temizliği yapılmalıdır. Nitekim Yüce Allah (c.c.) *"Kendi kendinizi tehlikeye atmayın (Bakara, 2/195)."*

buyurmaktır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise *“Hasta kişinin sıhhatli kişinin yanına gitmemesi (Buhârî, 2001, 7/138).”* uyarısında bulunarak, kendimizi sağlıklı kimselerden soyutlayarak mesafe koymamızı ve izole etmemizi tavsiye etmektedir. Asıl olan safların sık ve düzgün olması olsa da salgın hastalık gibi mazeret durumlarında, canın emniyeti önem ifade ettiğinden, canı korumanın esaslığı evveliyet kazanmaktadır. Bu sebeple saf düzeninde gerekli düzeltmeler yapılarak, salgın hastalığın hasta olmayan kişilere bulaşmaması sağlanmış olacaktır.

4.3.2. Salgın Döneminde Oruç İbadeti

Kur’an-ı Kerîm’de *“Ey iman edenler sizden öncekilerin üzerine farz kılındığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize sayılı günlerde oruç farz kılındı (Bakara, 2/183).”* buyurularak, orucun inanıp, iman eden her Müslümanın üzerine belirli zaman diliminde farz kılındığı bildirilmektedir. Bir sonraki ayette ise *“İçinizden hasta ve yolcu olanlar başka günlerde sayısınca tutar (Bakara, 2/184).”* buyurulması, hasta ve yolcu olanlara kolaylığın devreye girdiğini göstermektedir. Ağır hastalığa yakalanmış kişinin, oruç tutmayabileceği hususunda ittifak oluşmuş, bu ittifakın gerekçesi olarak da oruç tuttuğunda var olan hastalığına ek acı ve ızdırabın artması ve tedavinin gecikmesi hususları zikredilmiştir (Karaman, Dönmez, Çağrııcı, ve Gümüş, 2007, 1/278). Hasta, yolcu vb. için olağandışı meşakkat ve özür durumları mazeret kabul edilmekle birlikte, fukaha arasında hastalık halinde oruç ibadetinin ifâsı meselesinde ayrıntıda farklılıklar meydana gelmektedir.

Oruç tutmanın meşakkatine katlanacak hasta ve yolcunun, Ramazan ayında oruç için niyet vaktinin ne zaman olacağı ile ilgili Hanefîler niyet vakti için yolcu olanla olmayanın bir farkının bulunmadığını, sağlıklı kimsenin niyet vaktiyle aynı olduğunu söylemiştir. İmam Züfer ise mukim ve sağlıklı kimse için niyeti şart koşmazken, yolcu ve hastada oruca niyeti geceden getirmesini şart koşmuş olup, diğer üç imam da bu görüşü esas kabul etmiştir. (Merginânî, tarihsiz, 1/255-256; İbn Rüşd, 2015,1/493; Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/251-273).

Ebu Yusuf ve İmam Muhammed (İmameyn), yolcu ve hastanın Ramazan ayı içerisinde Ramazan orucundan başka bir oruca niyet etmesi durumunda, o orucun Ramazan orucu yerine geçeceğini, çünkü tanınan ruhsat hakkı kullanılmak istenilmediğinde, normal kimse gibi kabul edileceği ifade edilmiştir. Ebu Hanife ise,

hasta ve yolcu kimsenin Ramazan'da başka bir farz oruca niyet etmesi halinde, bu orucun geçerli olduğunu, çünkü mazeretleri Ramazan ayı içerisinde ve Ramazan orucunda olduğu için mevcut orucunun ertelenebileceği görüşü savunulmuştur. Fakat farklı bir zamandan kalan farz orucun imkân bulunması halinde tutulması gerektiği, nafil orucun ise tutulmasının caiz olmadığı nakledilmiştir. (Merginânî, tarihsiz, 1/255-256). Burada geçerli kabul edilen görüş imameynin görüşü olmuştur (Serahsî, 2008; 3/224).

Fakihler hangi hastalığın oruç tutmaya engel sayılacağı konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Mâlikîler oruç tuttuğu vakit, meşakkat çekecek ve zarar görecektir hastalıklar için oruç tutmamayı caiz kabul ederken, Hanbelîler tarafından her türlü hastalıkta oruç tutmayabileceği ifade edilmiştir. (İbn Rüşd, 2015, 1/500). Ebu Hanife, hastalığın şiddetlenmesinden korkulması durumunda oruç tutmayabileceği görüşünü esas kabul ederken, imâmeyn ayakta namaz kılamayacak derecedeki hasta için oruç tutmamayı caiz görmüştür. (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/265). Burada bir başka husus önem ifade etmektedir. Hasta, kendi tecrübesiyle müşahede ettiği hastalık alametleriyle zann-ı gâlip oluşturarak veya fâsık olmayan Müslüman doktorun görüşünü esas alarak uygulama boyutuna geçmesi önem ifade eder (Bilmen Ö. N., tarihsiz, s. 282). Çünkü salgın hastalık bir kişiyi yatalak ve bitkin bir vaziyete sokarken, bir başka kişiyi yatağa bile yatırmamaktadır. Bizce de burada kişi kendi bedeninin sağlık durumunu gözlemlemelidir. Ayrıca bazı durumlarda gözlemlenemeyen, fakat tetkikler neticesinde içerde büyük tahribata yol açan veya açma ihtimali olan hususlarda dinî hassasiyeti bulunan hekimin görüşüyle amel edilmesi, hekimin görüş belirtmediği hususlarda kendi bedenî durumunu göz önünde bulundurarak, vicdânî kanaat getirmesi önemlidir.

Ramazan ayında hastalığa yakalanan kişi bilincini kaybedip baygın düşer ve bilinçsizlik hali birkaç gün veya Ramazan'ın tamamınca sürerse, fakihler arasında kaza gerekeceği hususu ittifakla kabul edilmiştir. (İbn Rüşd, 2015, 1/503; Mevsilî, 2016, s. 119). Ancak geceden niyet edilen oruç için gündüz bayılması durumunda o günü kaza etmesi gerekli görülmez (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/266). Yakalandığı hastalık veya sair sebeplerden dolayı aklını yitiren ve Ramazan ayının tamamını deli olarak geçiren kişinin orucunun kazasında görüş ayrılığı oluşmuştur. İmam Mâlik kaza gerekir derken (İbn Rüşd, 2015, 1/503), diğer ulemâ tarafından orucun kazasının gerekmeceği savunulmuştur (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/266). Şayet Ramazan ayının

bir kısmını deli, bir kısmını da akıllı olarak geçirmesi durumunda, Ebu Hanife'ye göre delilik süresince tutamadığı oruçların kazası gerekirken, İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'ye göre kaza gerekmemektedir (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/266).

Ramazan ayındaki hasta Ramazan'dan sonra iyileşip birkaç gün sonra vefat etmesi durumunda, iyi olduğu günlerde kazaya bıraktığı oruçlardan sorumlu tutulmuştur (Serahsî, 2008, 3/140). Bu durumunda vefat etmeden önce her gün için bir fitre miktarı vasiyette bulunması gereklidir. (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/266).

Oruç ibadeti vücudu güçsüzleştiren bir ibadet değil, aksine bedene sıhhat katan bir ibadettir. Şöyle ki diğer zamanlarda yeme içme düzensizliği söz konusu olurken, oruç ile birlikte yeme içme alışkanlıklarımız dengeli hale gelmekte, sindirimden kaynaklı problemleri engelleyerek, aşırı güç sarf etmeyi en aza indirmektedir. Ramazan ayında salgın hastalığa karşı dezavantajlı durumda olmayan kişiler oruç tutarak sabır ve dua ile Allah (c.c.)'tan yardım istemeli, oruç ibadeti musibet ve belalardan arınma, salgından kurtulma olarak görülmelidir. Nitekim İbn Hacer Askalânî, *Bezlü'l-mâ'ûn fi fadli't-tâ'ûn* adlı eserinde, yaşanmış olan salgın hastalık zamanlarında üç gün oruç tutulması ve Ramazan ayı içerisindeymiş gibi toplu dua edilmesinin ilan edildiğini rivayet etmektedir (Askalânî, tarihsiz, s. 329; Görgülü, 2020, s. 627-628).

4.3.3. Salgın Döneminde İtikâf İbadeti

Sözlük anlamı “kalbi dünya işlerinden arındırmak, nefsi yaratıcısına teslim etmek,” olan i'tikâf “akf” kökünden türemiştir. Kişinin normal davranışlardan kendini uzaklaştırması anlamındaki i'tikâf, fıkıh terimi olarak ibadet maksadıyla camide beklemeyi ifade eder. İ'tikâfa giren kişiye mu'tekif denir (Serahsî, 2008; 3/183; Merginânî, tarihsiz, 1/285; Şener, 2001, s. 457-59).

Fukaha, orucun i'tikâfa girecek kişinin üzerine şart olup olmayacağı konusunda görüş ayrılığına düşmüştür. Ebu Hanife oruçsuz i'tikâf olmaz derken, İmam Şâfiî orucun başlı başına bir ibadet olduğunu ve i'tikâf için şart olmayacağı görüşünü benimsemiştir (Merginânî, tarihsiz, 1/285). Zâhirîlere göre i'tikâf için oruç tutmak şart olmayıp, kişi dilediğini yapmada serbest bırakılmıştır. (İbn Hazm, tarihsiz, s. 413). İmam Mâlik, i'tikâfın ancak oruçla tam olacağı (Sahnûn, tarihsiz, 1/290),

Ahmed b. Hanbel tarafından ise i'tikâfin oruçsuz da geçerli olacağı görüşü savunulmuştur (İbn Kudâme, 1968, 3/188).

Salgın dönemlerinde i'tikâf yapan kişi mümkün mertebe i'tikâf için girdiği mescitten çıkmaması gerekir. Şayet i'tikâf esnasında yakınlarının cenazesi sebebiyle veya hasta olan yakınına ziyarette bulunmak için i'tikâftan çıkması halinde i'tikâfi geçersiz kabul edilir. Eğer olağanüstü bir durumda devlet başkanı vacip olan i'tikâfi yapmakta olan kişiyi zorla çıkartır ve o kişi bu durumdan kurtulursa, başka bir mescitte istihsânen i'tikâfa kaldığı yerden devam eder. Kıyasa göre ise yeniden başlaması gerekir. (Serahsî, 2008; 3/188-193). Hanbelfilerce, i'tikâfin şer'i veya tabii bir özürden dolayı bâtil olmayacağı, bu nedenle mu'tekifin, hasta ziyareti yapabileceği, cenaze ve cuma namazına (kendisinin i'tikâf yaptığı mescitte bulunmuyorsa) katılabileceği, fakat bu işlemleri bittiğinde oturmadan i'tikâfa geri dönmesi gerektiği ifade edilmiştir (Cezîrî, 1990, 2/837). Hastalık vb. mazeretler nadiren rastlanılan haller olduğundan ve ne kadar süreceği sabit olmadığından, bu gibi durumlarda özel hüküm konulmaması gerektiğini ve nasıl özürsüz çıkmak i'tikâfi bozuyorsa, özür durumlarında da i'tikâfin bozulması gerektiğini söyleyen âlimler de bulunmaktadır. (Bedreddîn, 2012, 1/268).

Ebu Hanife'ye göre i'tikâf müekked sünnet olup, adak ile vaciplik kazanır. (Halebî, 1968; 1/273). Vacip bir i'tikâfa giren mu'tekif, i'tikâf sırasında hasta olur ve oruç tutamazsa i'tikâfa baştan başlaması gerekir. Çünkü oruç i'tikâfin şartlarından. Nasıl ki rüknü bulunmayan ibadet geçerli olmuyorsa, şartı bulunmaksızın da geçerlilik kazanmamaktadır. Eğer kişi sağlığında i'tikâfa girmeyi adar da yerine getiremeden vefat ederse, vasiyet etmişse bu kişi adına her gün için yarım sâ' buğday verilir. Şayet hasta halde iken i'tikâfi nezir eder ve iyileşmeden ölürse, bu kişiye bir şey gerekmez. Çünkü hastanın üzerinde oruç zimmeti bulunmamaktadır. (Serahsî, 2008; 3/185-196). Eğer mu'tekif, i'tikâfi adarken hastayı ziyaret etme ve cenaze namazında hazır bulunmayı şart koşarsa, mescitten ayrılması durumunda i'tikâfi bozulmaz. (Bilmen, tarihsiz, s. 309). Böylesi şart koşma durumunda fukahanın çoğu, giderse bozulur derken, İmam Şafii i'tikâfin bozulmayacağı yönünde görüş belirtmiştir (İbn Rüşd, 2015, 1/538).

Özetle fukaha, i'tikâfin mescitte yapılması gerektiğini söylemiş ve mazeretsiz mescitten çıkılması halinde i'tikâfin bozulacağına görüş birliğine varmışlardır. Bir takım özür ve mazeret durumlarında ise ayrıntılarda ihtilaf meydana gelmiştir. Yine doktordan tedavi görmek ve hastanede yatışı yapılması gerekli görülen mu'tekifin

i'tikâfî Hanefîlere göre bozulurken, diğerk üç mezhebe göre geçerli görölmektedir (Şener, 2001, s. 457-459).

4.3.4. Salgın Döneminde Zekât İbadeti

Zekât, nisap miktarı mala sahip olan ve üzerinden bir kamerî yıl geçen her Müslümanın vermekle mükellef olduğu bir ibadettir. Salgın hastalık dönemlerinde zekâtla ilgili meseleler gündeme gelmektedir. İlki zekâtın takdim ve tehirliğı, yani senesi dolmayan mal üzerinden zekâtın verilip verilemeyeceğı konusudur. Bir diğerk husus ise salgın hastalığın bulaşması ile birlikte maraz-ı mevt (ölüm hastalığı) olan kişinin zekât ile ilgili tasarruflarının nasıl ve ne ölçüde gerçekleşip gerçekleşemeyeceğıdir.

Hanefîlere göre zekâtın verileceğı mal, yoksulun ve fakirin hakkı değıl, Allah'ın (c.c.) hakkıdır. Allah'ın (c.c.) o kişiye rızık olarak verdiğı malın karşılığı olarak fakirin ihtiyaçlarını gidermesi için harcanır (Serahsî, 2008; 2/233). Bu sebeple kişi malının zekâta konu olan kısmını Allah'ın rızasına mazhar olmak için fevren bekletmeden (fevren) vermelidir. Bir kısım ulemâ tarafından farz olan zekâtın edasının hemen vacip olduğu, özürsüz geciktiren kişinin günahkâr olacağı ve şahitliğinin kabul edilmeyeceğı ifade edilmiştir (İbn Âbidîn, 1985, 4/33).

4.3.4.1. Zekâtın Erken Verilmesi

Ulemânın çoğunluğu (Hanefî, Şafî ve Hanbelî) tarafından nisap miktarına ulaşan fakat senesi dolmayan maldan zekât verilebileceğı ifade edilmiştir (Kelvezânî, 2004, s. 146). Mâlikî mezhebi ise başka bir rivâyeti esas alarak, nisap miktarı malın üzerinden bir yıl geçmeden zekâtın sarf edilmesinin caiz olmayacağı görüşünü savunmuştur (İbn Rüşd, 2015, 1/591). Zekât ibadetini namaza benzetenler, namazın vaktinden önce eda edilemediğı gibi, zekâtın da yıl şartı sağlanmadan verilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Diğerk bir kısmı ise mükellefin zekâtını vaktinden önce verebileceğı gibi, birkaç yılın zekâtının da bir arada verebileceğini, hatta bunu yapmanın daha evlâ olduğunu vurgulamıştır. Yine devlet reisinin insanların zor durumlarda kaldıkları zamanlarda zekâtı erteleme yetkisinin bulunduğu da rivayet edilmektedir (Ebû Ubeyd, 1981, s. 552-553).

Zekâtın ne kadar erken verilebileceği konusunda fakihler görüş ayrılığına düşmüştür. Şafî mezhebine mensup âlimlerin çoğunluğu zekâtın en fazla bir yıl erken verilebileceğini aksi takdirde geçerli olmayacağını söylerken (en-Nevevî, 2005, 1/73), Hanefîler, zekâtın iki yıl ve daha erken verilmesini caiz kabul etmiştir (Burhânuddîn Buhârî, 2004, 2/267). Hanbelîlerin ise iki görüşü de benimseyen rivayetleri bulunmaktadır (İbn Kudâme, 1968, 2/473).

Zekâtın senesi dolmadan verilmesinde bir sakınca görülmemektedir (Serahsî, 2008, 3/46). Zekâtın erken sarfını caiz görmeyen Mâlikî mezhebi de olağanüstü durumlarda belirli zamana kadar erken edasının gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Yine Osmanlı dönemindeki meşhur Şeyhülislâmlardan olan Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) zekâtın erken verilmesinin caiz olup olmadığı şeklindeki soruya, caiz olduğu yönünde fetva verdiği bilinmektedir (Sayın, 2021, s. 382-383).

Olağanüstü durumlarda zekâtın erken verilmesi daha faydalı olacaktır. Nitekim bu zaman dilimlerinde garip ve gurabâ zekâta ihtiyaç duymakta, şartlardaki olumsuzluk sebebiyle toplumdaki yoksulluk ve fakirlik artmaktadır. Zekâtla birlikte bu kişiler bir nebze olsun rahatlayarak rızıklarını temin edebileceklerdir. Nitekim zekât, fakir ve yoksulun refah seviyesini yükseltirken, zengin olan mükellefin de kurtuluşuna vesile olan malî ibadetlerin başında gelmektedir.

Fıkıh literatüne bakıldığında zekâtın devlet eliyle toplandığı ve bazı mallarda doğrudan kişiden zekât talep edildiği bilinmektedir (Merginânî, tarihsiz, 1/217). Zekâtın gelecek gelire ihtiyaç duyulduğu ve zekât için gereken şartları sağladığı halde zekâtı vermeyen ve vermemekte ısrar eden kişilere karşı zekât, devlet eliyle toplatılmalı ve yine vermemekte ısrar edenlere caydırıcı müeyyideler uygulanmalıdır.

4.3.4.2. Zekâtın Geciktirilmesi

Zekâtın geciktirilmesi meselesinde fakihler arasında ihtilaf yaşanmıştır. Hanefîlerden Ebu Yusuf zekâtın hac gibi belli bir vakte özgü olmadığını, tüm zamanların zekât vermeye uygun olduğunu söylemektedir. İmam Muhammed, mazeretsiz zekâtı erteleyen kimsenin şahitliğinin kabul edilmeyeceği, zekâta fakirlerin payı olduğu ve geciktirmenin bu kimselere zarar vereceğini ileri sürerek caiz olmadığını savunmuştur (Serahsî, 2008; 2/251). Ebu Hanife, kişinin zekât ibadetini

geciktirebileceği, ancak özürsüz geciktirmenin mekruh kapsamında değerlendirileceğini ifade etmiştir (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/243).

Hanefilerde genel kabul gören görüşe göre zekât emrinin mutlak emir olduğu, bu sebeple hemen edayı veya geciktirmeyi ifade etmekle beraber asıl olan o şeyin yapılmasının gerekliliğidir. Bu durumda mükellef ister hemen (fevren) ister gecikmeli yapabilir anlamına gelmekte ise de hemen yapılması yönünde karîne bulunmaktadır (İbn Âbidîn, 1985, 4/33). Cumhur ise kişinin zekâtını hemen vermesi gerektiğini, zaruret hallerinde geciktirmenin caiz olacağını savunmuştur (İbn Kudâme, 1968, 2/510).

Özetle Hanefiler zekâtın mazeretsiz ertelenebileceğini, ancak zamanında verilmesinin daha uygun olduğunu ifade etmişlerdir. Cumhur ise mazeret hallerinde zekâtın ertelenmesinde bir beis olmadığını savunmuştur. Bizce, salgın gibi hazırlıksız gelen olağandışı durumlarda fakir kimseler daha da fakirleşerek geçim sıkıntısı içerisine düşmektedir. Böyle zamanlarda zengin kimselerin zekâtlarını geciktirmeksizin zamanında hatta erken vermesi, ihtiyaç sahiplerinin gönlünü hoş etme, hem de toplumsal düzen ve sükûneti sağlama açısından önemlidir. Ancak yaşanan ekonomik sıkıntılar sebebiyle zekâtını veremeyen kimseler şartlar iyileşince zekâtını gelecek senenin zekâtı ile birlikte verebilir. Yaşanan kıtlık ve salgın sebebiyle Hz. Ömer (r.a.) zekât veremeyen kimselerin zekât borcunu zekât memurlarına toplatmamış, gelecek sene olumsuzluklar giderilip iktisadî düzelme sağlanınca, hem mevcut yılın zekâtını, hem de önceki yılın zekâtını tahsil ettirmiştir (Uçar, 2021, s. 39).

4.3.4.3. Maraz-ı Mevt Durumunda Zekât İbadeti

Salgın ile birlikte yatağa düşen ve iyileşme imkânı bulunmayan ve yakalanmış olduğu hastalık ölümle sonuçlanacak olan kişinin, zekât ibadetinin ifâsının nasıl gerçekleşeceği ve ne şekilde geçersiz olacağı konusu, salgın hastalık dönemlerinin muhtemel konu başlıklarındandır.

Şafiî mezhebine göre ibadetler, Allah hakkı olduğundan ölüm hastalığında veya sonrasında vârisleri tarafından terekeden ödenmelidir. (Remlî, 1984, 6/8). Malikîler, ölüm döşesinde olan hastanın ifâ ettiği malî ibadetlerinin geçerli olacağı, hasta tüm malını sarf etse dahi hükmün aynı olduğu, vârislerinin bu duruma engel olmasının caiz olmayacağı ve ölüm gerçekleştikten sonra vârislerinin

sorumluluklarının bulunmadığı kanaatindedirler (Sahnûn, tarihsiz, 4/394). İmam Mâlik'in meşhur görüşüne göre zekât borcu olan kişi borcunu ödemedi vefat ederse, şayet vasiyet etmişse zekât ile birlikte diğer vasiyetleri ödenir. Ahmed b. Hanbel de borcunu eda edemeden ölen zekât mükellefinin borcunun terekeden karşılanacağı görüşündedir (İbn Rüşd, 2015, 1/550).

Hanefilere göre zekât ibadetini eda ederken niyet şart olduğu için ölen zekât mükellefinin terekkesinden zekât alınmaz. Ancak vasiyet etmişse kalan malın üçte biri için geçerlidir (İbn Âbidîn, 1985, 4/27). Fakat zekât mükellefi olan kişi, zekâtını ödeyip o şekilde vefat etmesi durumunda geride cenaze teşhizatı için bir miktar mal bırakmamışsa, vârisler eda edilen zekâtın üçte ikisini geri alma hakkına sahiptir (Şeyh Bedreddîn, 2012, 1/245).

4.3.5. Salgın Döneminde Hac ve Umre İbadeti

Hac ibadeti hem malî hem de bedenî ibadetlerdendir. Bu nedenle haccı gerçekleştirecek kişinin maddi ve bedeni durumu itibariyle haccın edasına uygun olması gereklidir (Âli İmrân, 3/97). Bu sebeple hastalığı ve vücudunda engeli olmayan, hacca gidip gelinceye kadar arkada bıraktığı ailesinin rızkını karşılayacak kadar mal varlığı bulunan ve yolu da güvenli olan kimseye hac farzdır. (Merginânî, tarihsiz, 1/291).

Salgın hastalığın ortaya çıkması hac ve umre ibadetini çok yakından etkilemektedir. Haccın şartlarını taşıyan ve hacca güç yetirebilen her Müslüman haccını geciktirmeden eda etmelidir. Şöyle ki Şeyhayn (Ebu Hanife ve Ebu Yusuf), hac için belli şartlar tamamlandığında erteleme kişinin günahkâr olacağını, farz olduğunda fevren haccetmesi gerektiği kanaatindedir. İmam Muhammed ise zaruret halinde haccın ertelenebileceğini söylemiş, eğer kişi erteler ve eda edemeden ölür ise erteleme sebebiyle günahkâr olacağını ifade etmiştir. (Serahsî, 2008, 4/308). İmam Şafiî, geciktirme sebebiyle günahkâr olmayacağını belirtirken (Şirbînî, 1994, 2/206), Mâlikî mezhebinin çoğunluğunu oluşturan görüş ise haccın farziyetinin fevrî olmadığı yönündedir (İbn Rüşd, 2015, 2/47).

Salgın durumlarında şayet hac ve umre ibadeti tehir edilmemiş ve ifâsına izin verilmiş ise devlet yetkilileri tarafından gerekli önlemler alınarak, bu kişilerin tespiti sağlanmalı ve bulaşın pek tabii olduğu menâsik-i hacdan (hac fiillerini yerine

getirmekten) hastalıklı kimseler sıhhat buluncaya kadar men edilmelidir. Nitekim Hz. Ömer (r.a.) cüzzamlı kadını diğer kimselere zarar vereceği endişesiyle tavaf yapmaktan men etmiştir (Abderî, 1994, 5/168).

Musibet ve istila durumlarında zararlardan emin olunmalıdır. Salgın hastalığın yayıldığı belde için toplu eda edilen hac ve umre ibadetinin kaldırılması, diğer bölge ve şehirlerden gelen hacı adaylarının huzur ve sükûneti açısından önem arz etmektedir. Bu şekilde bir uygulamayla fitneye mahal verilmeyecek ve canın emniyeti sağlanarak, hac farîzası hakkıyla eda edilecektir. Nitekim İslâm tarihi kaynaklarında benzer hadiseler karşısında, cana zarar geleceği korkusuyla hac ibadetinin yapılamadığı bilinmektedir (İbn Tağrîberdî, 1992, 3/227).

İslâm hukukunda ölümcül hastalığa yakalanan kimselerin kasıtlı tasarrufla bulunabileceği, vârislerinin ve alacaklılarının hakkına tecâvüz edebileceği ihtimaline karşı, bazı tasarruflarında kısıtlamaya gidilmiştir (Çeker, 1997, s. 47-48). Bu sebeple salgın ile birlikte ölüm döşeğinde olan kimsenin kendisi adına hac vasiyetinde bulunması, zekât ibadetinde olduğu gibi terekenin üçte biri ile sınırlandırılmıştır (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 2/222-223). Bu oranı aşan tasarruflar mevkuף kabul edildiğinden, ancak hak sahibi kişilerin onayıyla geçerlilik kazanır. Eğer hac için vasiyette bulunduğu terekenin üçte birlik kısmı, birkaç hac yaptırmaya yeter ise bu durumda mûsînin vasiyetindeki karineye göre hareket edilir. Bir hac yapılmasını vasiyet etmiş ise bir hac yaptırılır, birden fazla hac yapılmasını vasiyet etmişse, vasiyeti aynı şekilde yerine getirilir (Bilmen, tarihsiz, s. 376).

Hac, üzerine farz olan ve hastalık sebebiyle hacca gidemeyen kimse ölmeden önce haccın edası için vasiyette bulunmuşsa, o kişinin geriye bıraktığı maldan bedel gönderilerek haccı yaptırılır (Serahsî, 2008; 4/291). Vasiyette bulunmadan ölmesi durumunda, hac borcunun bu kişi üzerinden düşmeyeceği, gerekli şartlar sağlandığında onun adına hac yaptırılmasının caiz olacağı ifade edilmektedir (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 2/223). Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), annesinin hac için adakta bulunduğunu, eda edemeden öldüğünü ve onun yerine kendisinin hac yapabilme durumunu soran kimseye, “*Annenin üzerinde bir borç olsa sen ödemez miydin (Buhârî, 2001, 3/18).*” şeklinde karşılık vererek yapabileceğini bildirmiştir.

Yol güvenliği sebebiyle hac farîzasını eda edemeyen kimse, daha sonrasında hac borcunu ödeyemeden vefat etmesi durumunda, vasiyetin gerekli olup olmayacağı

konusunda Ebu Hanife'den intikal eden görüşe göre, bu kimsenin öldükten sonra başkasının gitmesi yönünde vasiyette bulunma zorunluluğunun olmayacağı ifade edilmiştir (Merginânî, tarihsiz, 1/293-294).

4.3.6. Salgın Döneminde Kunut ve Dua

Yüce Allah (c.c.) Kur'ân-ı Kerîm'de "*Bana dua edin, duanızı kabul edeyim (Mü'min, 40/60).*" buyurmaktadır. Bu ayete göre Müslüman sıkıntı ve musibet anında yaratıcısına yönelmeli ve ondan yardım dilemelidir. Hastalık bulaşan kimse, Hz. Eyyüp (a.s.) peygamber gibi sıkıntı ve acılara sabretmeli, duanın şifa ile karşılık bulacağını bilincinde olmalıdır (Enbiyâ, 21/83-84).

Geçmiş dönemde karşılaşılan salgınlarda ulemâ arasında kunut ve dua yapılmasının hükmü tartışılmış, bazı âlimler caiz olduğunu ifade ederken, diğer bazıları da toplu dua yapmanın mekruh ve bid'at olduğunu söylemiştir. (Askalânî, tarihsiz, s. 317). Bir takım afetler meydana geldiği veya bulaşıcı hastalığın yayıldığı bir zaman da her Müslümanın evinde dua etmesinin zaruri olduğunu ifade eden fakihler de vardır (İbn Âbidîn, 1992; 2/183). Süfyan-ı Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve bir kısım âlim tarafından her hangi bir salgın (nevâzil) karşısında imamın sabah namazında ve bütün namazlarda kunut okuması meşru kabul edilmiştir. Yine İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) nevâzil anında kunut okumanın hükmü konusunda nesh gelmediği ve caiz olduğu yönündeki görüşleri aktarılmaktadır (İbn Nuceym, 1999, s. 331; Atik, 2020, s. 264-265).

İbn Hacer (ö. 852/1449) salgından kurtulmak için ferdî veya içtimâî dua yapmanın meşru olduğunu ifade etmiştir. Şafiî mezhebinin kunutun caizliğini savunduğunu, diğer mezhep mensuplarının ise cevaz vermediğini belirtmektedir. Yine salgın bulunmayan beldede ikâmet edenlerin, salgının bulunduğu belde sakinleri için dua etmesinin müstehap görüldüğü rivayet edilmektedir (Askalânî, tarihsiz, s. 317; Remlî, 1984, s. 1/508). Fakat salgın hastalığın bulunduğu belde de toplu olarak yapılan dualar neticesinde, ölüm sayılarında bir hayli artış yaşandığı da dile getirilmektedir (Askalânî, tarihsiz, s. 329-330).

Hanbelî mezhebine mensup bazı fakihlerin ise hastalığın ortadan kalkması için dua edilmesinin caiz olmadığını savundukları ifade edilmektedir. Bunun delilini de Amvâs vebâsında Muaz b. Cebel'in (ö. 17/638) halkın toplu dua talebine salgının

musibet olmayıp, şehitlik vesilesi olduğunu söyleyerek reddetmesi gösterilmiştir. (Askalânî, tarihsiz, s. 317).

Fakihlerin bir kısmının toplu duada bulunmanın bid'at ve mekruh olduğunu söylemesi ve buna da geçmişte böyle bir durumla karşılaşmadığı fikrini ileri sürmesi, o dönemde salgının bulaş yoluyla yayılımına dair yeterli bilgiye sahip olunmadığını göstermektedir. Salgın hastalığın Allah'ın (c.c.) takdiri olduğu, dua etmeye de tevekkül ve kader anlayışıyla bakıldığı, ancak bulaş anlayışıyla bakılmadığı sonucuna varılmaktadır (Askalânî, tarihsiz, s. 315; Görgülü, 2020, s. 628).

Hastalığı tedavi etmede maddi yön ne kadar gerekli ve önemli ise, manevi yönden dua ve niyazda bulunmak da o ölçüde önem ifade etmektedir. Nitekim tedaviyi sadece maddi ilaçlarda arayan doktor, yarım ve sahte doktordur (Cevziyye, 1994; 4/132). Bu sebeple duanın Müslüman için büyük bir devâ olduğunu bilmeli, içten ve samimiyetle Yaradan'a dua edilerek şifa dilenmelidir.

4.4. Salgın Hastalıkların Diğer Fikhî Meselelerin Hükmüne Etkisi

Bu başlık altında, salgın hastalık neticesinde ortaya çıkmış olan nikâh, talâk, tefrik, teberru işlemleri, suç ve ceza, icâre, ihtikâr, narh gibi fikhî meseleler ele alınacaktır. İbadetlerden sonra muâmelât alan içerisinde belirlediğimiz söz konusu başlık ve içeriğinde ifade ettiğimiz meseleler, tespit edilen ve belirtilen çerçevede sınırlı tutulacaktır.

4.4.1. Nikâh

Sözlükte “birleştirme, bir araya getirme, evlilik ve cinsel ilişki” anlamlarına gelen nikâh kelimesi, fikh terminolojisinde, gerekli şartlar sağlanması durumunda, aralarında evlilik engeli bulunmayan bir erkek ve bir kadının hayatlarını birleştiren akdi ve bu yolla kurulan evliliği ifade eder (Atar, 2007, s. 112-117).

Salgın hastalığın ortaya çıkmasıyla nikâha taraf olan kimselerin hastalığa yakalanması ve ölümle sonuçlanması, muhtemel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda salgın hastalıkla birlikte ölüm döşegine düşen kişinin evliliğin kuruluş ve sonuçları ile ilgili yaptığı tasarruflarının nikâh başlığı altında ele alınması kanaatimizce uygun görülmüştür.

Salgın hastalığın bulaşmasıyla ölüm döşeğine düşen hastanın malî işlemler dışındaki tasarruflarında her hangi bir kısıtlamaya gidilmemiş, sağlıklı kişi olarak görülmüş ve hüküm ifade etmiştir. Ancak nikâh akdi, sonuçları itibariyle malî haklar doğurabileceğinden dolayı, ölüm hastasının işlemleri farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmuş ve fakihler arasında tartışmalar ortaya çıkmıştır (Atasoy, 2019, s. 243-275).

Hanefîlere göre ölüm döşeğinde bulunan ve borcu olmayan kocanın mehr-i misil ile yaptığı nikâh geçerli kabul edilmiştir. Ancak sağlığında iken borç yapan ölüm döşeğindeki kocanın mehr-i misil (emsal mehir) ve mehr-i müeccel (vadeli) ile yaptığı nikâh akdi sahih olmakla beraber, kadın böylesi bir durumda ölenin alacaklıları gibi kabul edilir. Kadın ve alacaklılar terekeden hisseleri oranında paylarını tahsil ederler (Zeylaî, tarihsiz, 5/23-29).

Şafî mezhebine göre maraz-ı mevt halinde yapılan nikâh akdi sahih kabul edilirken, mehrin tahakkukunun söz konusu olacağı zaman, ihtilaf konusu olmuştur. Hasta olan kocadan önce kadın hayatını kaybederse bu durumda vârisleri mehr-i misilin tamamını hak eder. Mehr-i misilden fazla miktar var ise bu kocanın terekesinin üçte birinden ödenir. Şayet nikâh akdi sonrasında ölüm döşeğinde bulunan koca öldü ise bu durumda kadının Müslüman veya ehli kitap olup olmamasına göre değerlendirme yapılır. Müslüman ise terekenin tamamından mehr-i misil alır. (Şâfî, 1990, 4/109-110; Gezgin, 2021, s. 311-312).

Mâlikîler, diğer üç mezhepten farklı olarak maraz-ı mevt halini, nikâh akdi için engel haller arasında gördüğünden, böyle bir durumda yapılan nikâhı geçersiz kabul etmişlerdir. Hasta olan kişi nikâh akdi yaptıktan sonra hastalığından kurtulması halinde birbirlerinden ayrılacağı ifade edilmiştir (İbn Rüşd, 2015, 2/402). Yine Mâlikîler, salgın hastalık zamanlarında kaybolan ve kendisinden haber alınamayan kişiyi (Mefkûd) ölü olarak kabul etmişlerdir. Böylece kişinin geride bıraktığı eşi, hâkim tarafından takdir edilen ölüm iddeti süresi (dört ay on gün) bitiminde başkalarıyla evlenebilmektedir. Fakat mefkûdun yaşıtlarının yaşayamayacağı bir süre geçmedikçe, terekesinin mirasçıları arasında taksim imkânının bulunmadığı ileri sürülmüştür (İbn Rüşd, 2015, 2/413).

Mezhep görüşleri dikkate alındığında, salgın hastalığa yakalanarak ölüm döşeğine düşen kişinin nikâh akdi yapması gayet tabii bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Evlenmek insanın fitrî bir ihtiyacı olduğundan, ölüm yatağındaki kişinin

nikâh akdine dair tasarrufu Mâlikîler dışındaki ulemâ tarafından geçerli sayılmıştır (Çeker, 1997, s. 48).

4.4.2. Talâk

Lügat anlamı “serbest kalmak, serbest bırakmak, bağından kurtulmak, bağıni çözmek” olan talâk kelimesi, fıkıh terimi olarak belli lafızlarla evlilik bağının bozulmasını ifade eder (Acar H. İ., 2010, s. 496-500).

Maraz-ı mevt halinde olan kişinin nikâh akdini bitirme yönündeki irade beyanı ise “talâkı’l-marîz” ve “talâku’l-fârî” olarak adlandırılmaktadır (İbn Âbidîn, 1992, s. 3/383). Fakihler arasında ölüm hastasının boşama işlemini gerçek boşama mı yoksa mirastan mahrum etmek amacıyla yapılan boşama mı olduğu konusu tartışılmıştır. Bu sebeptir ki, mirastan mahrum bırakmak için yapılan boşamaya bir takım tedbirler getirilmiştir (Bakkal, 2003, s. 39-41).

Maraz-ı mevt halinde olan kişi, karısını ric’î talâkla boşayıp iddet içerisinde vefat etmesi durumunda kadının mirasçı olacağı ifade edilmiştir. Bâin talâkla yapılan boşamada Hanefiler iddet süresi içerisinde mirasçı olacağı, Hanbelîler başka bir evlilik yaparak ancak mirasçı olacağı görüşünü savunmuştur. Mâlikî mezhebi ise her hâlükârda kadının kocaya vâris olacağını, Şafîiler, boşanma gerçekleştiği için kocaya vâris olamayacağı görüşünü esas kabul etmişlerdir (İbn Kudâme, 1968, 6/397-398; Şirbînî, 1994, 4/477-478; Desûkî, tarihsiz, 2/353; İbn Âbidîn, 1992, 3/383-384; Gezgin, 2021, s. 314).

Ölüm hastası olan kocanın boşama anında akli başında olmalıdır. Salgın hastalığın bulaşması ile birlikte bayılan, sıtma geçirip aklını kaybederek sayıklayan, şiddetli baş ağrısı sebebiyle aklını yitiren ve bunlarla birlikte akli gidip gelen kocanın talâkı geçerli sayılmamıştır (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 3/194-204; Bilmen, 1985, 2/194-199).

Kadın ölüm hastası olup, muhayyerlik sebeplerinden hareketle, iddet süresi içerisinde kocasından ayrılırsa, koca kadına mirasçı olur (Serahsî, 2008, 6/238). Çünkü bu ayrılığın kocasına zarar verme kastıyla olabileceği, kocalık sebebiyle olmadığı ve talâk olarak da hüküm ifade etmediği belirtilmektedir. (Atasoy, 2019, s. 259-260).

4.4.3. Tefrik

Tefrik, hâkim kararıyla evliliğin son bulması anlamında kullanılan fıkıh terimini ifade etmektedir (Acar H. İ., 2011, s. 277-279). Nikâh akdi esnasında veya sonrasında kocasında ortaya çıkan hastalık sebebiyle, fakihlerin çoğunluğuna göre kadın boşanmak için mahkemeye müracaat edebilmektedir (Yaman, 1999, s. 96). İmam Muhammed ve bazı fukaha bu görüşü esas almış, cüzzam ve baras gibi illetlerin tefrik sebebi sayılacağını söylemiştir. Şeyhayn ve Zâhirîler ise böylesi bir hastalığın tefrik sebebi sayılamayacağı görüşünü savunmuştur (Bilmen, 1985, 2/358-359; Yaman, 1999, s. 96). Hanefiler, hayatlarını birleştirecek olan eşlerin nikâh akdiyle birbirlerine bağlandığında, birinin başına gelen musibet karşısında diğerinin ondan ayrılmaması ve ona yardım etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kişinin, her hangi bir akrabası hasta ve kötürüm olduğunda, nasıl o kişiyle akrabalık bağlarını kopartmıyor, aksine yardımcı oluyorsa, felâket ve musibet karşısında hayat arkadaşıyla da bağlarını koparamayacağı ifade edilmiştir. Hastalık ve kusurun nikâhtan önce veya sonra olması arasında fark olmadığı, eşlerden her birinin de nikâh akdinden önce birbirlerinin durumunu araştırmakla mükellef olduğu ileri sürülmüştür (Cezîrî, 1990, 5/2272-2273). Şafiîler ve Hanbelîlere göre ise cüzzam ve baras (deri hastalığı) tefrik sebebi sayılmıştır (İbn Kudâme, 1968; Şirbînî, 1994, 4/339-340; Bilmen, 1985, 2/357).

Mâlikîler, nikâhtan önce veya sonra olmasına bakılmaksızın, hastalığın cüzzam hastalığı olduğunun tespitinin iyi yapılması, aksi halde tefrik sebebi sayılamayacağını ifade etmişlerdir. Nikâh akdinden önce bu hastalığa yakalanılmışsa, iki tarafta muhayyer kabul edilmiştir. Şayet nikâh akdinden sonra cüzzam hastalığı bulaşmışsa, sadece kadının tefrik hakkı olduğu ifade edilmektedir. Cüzzamın genetik olmaması, bu sebeple çocuğa geçme ihtimalinin kesinlik ifade etmemesinden dolayı, nikâhtan sonra kadına bulaşan cüzzam için erkeğin nikâhı feshetme hakkı söz konusu olmamıştır (Cezîrî, 1990, 5/2275; Şahin S. , 2019, s. 363).

Salgın hastalık sebebiyle boşanmak için mahkemeye müracaat edilmesi durumunda, şayet hastalığın geçme durumu varsa hâkim boşamayı bir yıl erteler. Bir senenin sonunda geçmez ve taraflardan biri veya her ikisi boşanmada ısrarcı olursa, hâkimin evliliği sonlandırmaya yetkisi bulunmaktadır (Bilmen, 1985, 2/355; Çeker, 1997).

4.4.4. Teberru İşlemleri

Teberru kelimesi sözlükte “kişinin karşılık beklemeden içinden gelerek vermesi” anlamında kullanılmakta olup, fikhî açıdan ise kişinin sorumlu olmadığı bir şeyi karşılık beklemezsizin vermesini ifade eder (Aybakan, 2011, s. 215-216). Bu sebeple salgın hastalık bulaşması sonucu ölüm döşeğinde bulunan kişinin tasarruflarının geçerliliği meselesi konumuz açısından önem teşkil etmektedir.

Ölüm hastasının yapmış olduğu hibe, vakıf, vasiyet gibi teberru işlemleri malının tamamını kapsar veya aşar boyutta ise geçerli olmayıp vârislerin onayına bağlıdır. Vârisler bu işleme onay vermesi halinde geçerlilik kazanır (Mecelle, md. 878). Eğer ölüm hastası borçlu olur ve vasiyet, hibe gibi teberru işlemleri malının tamamını kapsar ise bu durumda yapılan işlem geçerli olmaz. Alacaklıları yapılan bu işlemi iptal etme hakkına sahiptir (Mecelle, md. 880).

Fakihlerin çoğunluğuna göre ölüm döşeğine düşen kimsenin yapmış olduğu teberru işlemleri terekenin üçte biri ile sınırlı tutulmuştur. Böylelikle terekenin üçte birinden az yahut ona denk gelen hibe, vasiyet, vakıf gibi teberrular geçerli kabul edilmiştir (Şâfî, 1990, 4/107; Serahsî, 2008, 29/49; Şirbînî, 1994, 3/100).

Osmanlı döneminde ortaya çıkan salgın hastalıkla birlikte, salgın hastalığın maraz-ı mevt kabul edildiği ve bulaştığı kişinin tasarrufları konusunda normalden daha farklı hükümler verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, II. Selim devri (1566-1574) Merkez ve Umumi Kanunnamesi'nde diğer kanunnamelerden farklı olarak, cüzzam hastalığına yakalanan kişinin tasarrufunda olan yeri, oğlu var ise onun tasarrufta bulunacağı, yok ise başkasına tapu ile verileceği belirtilmiş, cüzzam illetinin hükmü, ölüm hastalığının hükmü gibi görülmüştür. "Bir kimse cüzzam olsa, tasarrufunda olan yeri oğlu var ise tasarruf eder, yok ise tapuya müstehak olur. Ol maraz-ı hükm-i mevtdir (Dikeçligil, 2015, s. 57-58)."

Bir yerde ortaya çıkan salgın hastalık durumunda, hastalık bulaşmamış kişinin tasarruflarının kısıtlanması meselesinde, kimi ulemâ salgın hastalığı ölümcül hastalıkla eşdeğer tutmuş ve salgın hastalık bulaşmasa dahi bulaşması kuvvetle muhtemel görülerek, bu kimselerin tasarruflarının üçte biri oranında kısıtlanabileceği ifade edilmiştir (Dimyâtî, 1997, 3/247; Useymîn, 1426, 11/110). Bazı âlimler ise bu durumun aksini savunarak, hastalığa yakalanan kişinin tasarruflarında kısıtlama yapılamayacağı görüşünü esas kabul etmiştir (Hattâb, 1992, 5/78).

Sonuç olarak tasarruf kısıtlamasının, salgının ölümcül olma durumuna göre değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Ölümle sonuçlanan salgın hastalığın yayıldığı yerde tasarrufların kısıtlanabileceği, aksi halde ölümle sonuçlanmayacak veya ölüm oranı düşük olan salgın hastalığın yayıldığı yerde bulaşmayan kişinin tasarruflarının kısıtlanmaması daha isabetli bulunmaktadır (İbn Âbidîn, 1992, 3/390; Yaşar, 2020, s. 467).

4.4.5. Suç ve Ceza

İslâm dini insanın canına ve vücut bütünlüğüne değer vermiş, bir cana kıymak bütün insanlığı öldürmek gibi görülmüştür (Mâide, 5/32). İslâm ceza hukukunca da kişi bilerek bedenini tehlikeye atmaktan men edilmiş, başkalarına ve kendi bedenine kasıtlı zarar veren kimseye caydırıcı müeyyideler uygulanmıştır. Nitekim Osmanlı Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin vebâ günlerinde bir kişiyi izinsiz bir şekilde hastalığın bulaştığı yere götüren ve ölümüne sebep olan kimseye, diyet cezası gerektiğini ifade eden şu fetvası durumu özetlemektedir:

“Mesele; Zeyd, Amr-ı sağîri eyyâm-ı vebâda İstanbul'a getirip Amr tâûndan fevt olsa, veresei Zeyd'den diyet almaya kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar (Düzdağ, 1983, s. 154).”

İslâm hukukunda yönetici, reâya üzerinde bir takım tasarruflarda bulunma yetkisine sahiptir (Zerkâ, 1989, s. 309). Bu nedenle salgın hastalık kaşısında yönetimin aldığı kararlara uymayan kişi suçlu sayılmış ve bu kararlara itaat etmeyenlere idare tarafından bazı yaptırımlar uygulanabilmiştir. İslâm tarihi kaynaklarında devlet reisinin salgın hastalığın yayıldığı bir ortamda bulaşı engellemek ve hastalığın yayılma şiddetini en aza indirmek için bir takım kısıtlamalar getirdiği ve bu emirlere uymayanları cezalandırdığı bilinmektedir (İbn Tağrîberdî, 1992, 15/93-95).

Bazı âlimlerce salgın hastalık ilâhi bir ceza olarak yorumlanmış ve âyeti kerîmede geçen “ricz” (azap) (Â'raf, 7/162) kelimesinin vebâ ile ilişkisinin olduğu bildirilmiştir. Yine vebânın geçmiş milletlerden bir kısmına ceza olarak gönderildiği ve Peygamber'e itaat etmemelerinin sonucunda vebâ ile cezalandırıldıkları ifade edilmiştir (Askalânî, tarihsiz, s. 78). Salgın hastalığı ilahi ceza olarak görenler, “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; Böylece Allah dönüş yapsınlar diye işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor (Rûm, 30/41).” âyetini ve geçmişte

yaşamış ümmetlerin helak oluşlarına delil göstermektedirler. Böylelikle fitrata ait düzenin bozulduğunu, doğanın tahrip edildiğini ve toplumun içerisinde uygun olmayan şeylerin ortaya çıkmından hareketle cezaya maruz kaldıkları sonucuna varmışlardır (Yazır, 2011, 6/289).

4.4.6. İcâre (Kira Sözleşmesi)

İcâre, İslâm borçlar hukukunda menfaatin belirli bir ücret karşılığında temlikini konu edinen, günümüzde kira ve iş sözleşmesine tekabül eden akittir (Bardakoğlu, 2000, s. 379-388). Mecelle’de “*Akit, tarafların bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleridir ki icap ve kabulün irtibatından ibarettir (Mecelle, md. 103).*” maddesi akdın icap ve kabul ile bağlayıcılık kazandığını belirtmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de “Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin (Mâide 5/1).” uyarısı mümin bir kimsenin akitlerine bağlı kalması gerektiği ve kişi ne üzerine sözleşme yapmışsa ona uyması ilâhi hitap doğrultusunda istenilmektedir. Fakat elde olmayan mazeret durumlarında sözleşmenin ifâsında güçlük meydana gelmekte ve kiralanan menkul ve gayrimenkul me’cûrdan istifade edilememektedir. Böylesi bir durumda ulemânın büyük çoğunluğu mevcut kira sözleşmesinin feshinin yapılabileceğini söylemektedir (Mahmesânî, 1983, s. 500).

Hanbelîlere göre me’cûrun bulunduğu yerde büyük çaplı bir korku çıkması, o alanın muhasara altına alınması ve me’cûrdan menfaatin imkânsız hale gelmesi durumunda, kira sözleşmesinin feshedilebilme imkânı söz konusu olmaktadır (İbn Kudâme, 1968, 5/338-339). Mâlikîler ise kiralanan şeyden istifade etmeyi şer’an engelleyen hal ortaya çıktığında, sözleşmenin feshedilebileceğini ifade etmiş ve ağrıyan dişini çekmesi için doktorla sözleşme yapan kişinin, dişinin ağrısının geçmesi sebebiyle sözleşmeyi feshetme hakkını elde etmesi, bu duruma örnek gösterilmiştir (Hattâb, 1992, 5/433; Tüfekçi, 2021, s. 217).

Hanefîlere göre kiralanan bir malın doğal afet sonucu menfaatinden istifadeyi engelleyecek ölçüde zarar görmesi durumunda, eğer öncesinde istifade edilmemiş ise ücretin tümü sâkıt olur. Şayet bir kısmından yararlanılmış ve sonrasında yok olmuş ise bu durumda istifade edildiği miktar satıcıya ödenir. Geriye kalan sürenin ücretini kiracı ödemekle yükümlü değildir. Yaşanmış olağandışı duruma rağmen kiracıdan sözleşmenin devamını talep etmek, akit esnasında üstlenmediği sorumluluk için zarar

görmesine sebep teşkil edecektir (Kâsânî, 1986, 4/179). Şafîiler de genel anlamda Hanefîlerle benzer görüşü savunmaktadır (Hısnî, 1994 s. 240; Kıyık, 2018).

Salgın hastalık vb. gibi mücbir sebep, normal yaşam seyri içerisinde kurulan akitlerin (sözleşmelerin) ifâsını güçleştirmektedir. Akdin kurulduğu tarih ile salgın hastalığın yaşandığı zaman diliminde umulmayan ve önemli ölçüde değişiklikler meydana geldiğinden akdin ifâsı aşırı zarar getirecektir (Bardakoğlu, 1985, s. 66). Taraflar arasında dengenin önemli ölçüde zedelendiği, bilinemezliğin olduğu, taraflara aşırı yük ve külfet getirdiği mücbir sebep durumunda adalet prensibi çerçevesinde akdin feshedilmesi veya yeniden tanzim edilmesi daha sağlıklı ve hakkaniyetli olacaktır. Böylece fıkhnın statik değil dinamik olduğu ve toplumun değişen şartlarına cevap verdiği anlaşılmış olacaktır.

4.4.7. İhtikâr (Karaborsacılık)

İhtikâr, “her hangi bir ticaret malının pahalılaşması için bekletip piyasaya sürümünü geciktirmek” (Kallek, 2000, s. 560-565), bir diğer adıyla karaborsacılık yapmaktır. Kur’ân-ı Kerîm’de ihtikâr kelimesi doğrudan bulunmamakla birlikte, haksız yere mal yemeyi yasaklayan ayetler oldukça fazladır (Bakara, 2/188; Nisâ, 4/161; Â’raf, 7/85). İhtikâr yapan kişi servetine servet katmakta iken, fakir daha fazla fakirlik çekmektedir. Ederinden fazlaya satılan mal sonucunda haksız kazanç ortamı oluşmaktadır.

İslâm tarihinde ihtikârın ilk örneklerinden biri sayılabilecek hâdis, Hz. Ömer (r.a.) döneminde ortaya çıkan Amvâs vebası sırasında yaşanmıştır. Salgını fırsata çevirmek isteyen kişiler malları stoklayarak, fahiş fiyata sebebiyet vermiş ve devleti kriz durumuna sürüklemiştir. Hz. Ömer (r.a.) fiyat artışına sebep olan bu kişileri cezalandırmıştır (Ya’kûbî, tarihsiz, 2/151).

İslâm hukuku açısından bakıldığında ihtikâr meselesi hakkında âlimlerin, mezhep içinde ve mezhepler arasında farklı hükümler ortaya koyduğu gözlemlenmiştir. Cumhur (Şafîiler, Mâlikîler, Hanbelîler) ihtikârın haram olduğuna hükmetmiştir (en-Nevevî, tarihsiz, 13/48; Abderî, 1994). Hanefî âlimlerin çoğunluğu ise ihtikârın tahrimen mekruh olduğunu söylerken, diğer bir kısmı haram kabul etmiştir (Kâsânî, 1986, 5/129).

Ulemânın tamamına yakını ihtikârın meydana gelebilmesi için, halkın ihtiyaç duyduğu eşya olması ve stok yapıldığından dolayı temin edilememesini şart koşmuşlardır. Bunun yanında Hanefî ve Şafîî ulemâsı insan ve hayvanların tükettiği temel gıda maddelerinde yapılan ihtikârı da caiz kabul etmemiştir (Nevevî, tarihsiz, 13/48; Aynî, 2000, 12/209-210). Fakihler toplumun ihtiyaç duymadığı ve stok yapılmasıyla her hangi bir zararı ortaya çıkarmayan malları ihtikâr kapsamına almamışlardır (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 5/571-573; Uyanık, 2005).

İhtikâr yasağına uymayan kimselere İslâm hukukuna göre birtakım cezaî yaptırımlar uygulanmaktadır. İlk olarak karaborsacılık yapan kişilere yetkililerce mevcut malları rayiç değer üzerinden satmaları istenir. Kabul etmemeleri halinde mallarına cebren el konularak rayiç bedelle satılır (Remlî, 1984, 3/472). Bazı fakihlerce ise böylesi kimselere topluma verdikleri zarardan dolayı hapis ve tâzir cezaları verilebilir (Kâsânî, 1986, 5/129; Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 5/573).

Malın ve gücün tek elde toplanmasını yasaklayan, toplumsal ve ticari hayatın adalet anlayışı ekseninde ilerlemesini isteyen, alışverişi karşılıklı rızaya dayandıran, zararın her türlüünü yasaklayarak haksızlık ve zulmün karşısında yer alan İslâm'ın, toplumun çıkar ve menfaatinin karşısında yer alan ihtikârı caiz görmesi düşünülemez. Bundan dolayıdır ki İslâm âlimleri onun haram olduğu yönünde ittifak etmişlerdir (Çayıroğlu, 2015, s. 315-370).

İnsan kendi çıkar ve menfaatini düşündüğü kadar mümin kardeşinin de rızıkını gözetmelidir. Daima meşru dairede hareket etmeli, meşru kazanca kanaatte bulunmalıdır. Toplumun menfaatine hizmeti bir gaye bilmeli, hayırlı ve devamlı menfaatlerin ancak bu sayede kazanılacağı idrakinde olmalıdır (Bilmen, 1985, 6/126).

4.4.8. Narh (Tavan Fiyat Belirleme)

Dar anlamda “narh” kelimesi “temel gıda maddelerinin piyasa fiyatlarına ve bu fiyatları oluşturan etkenlere dokunulmadan kamu zararını önlemek ve yararını sağlamak için fiyatlara doğrudan müdahaleyi esas alan, resmi tavan fiyat uygulamasını ifade etmektedir” Geniş anlamda “narh” asgari ve sabit fiyat konularını da içine almaktadır (Kallek, 2006, s. 258).

Hız. Peygamber (s.a.v.) zamanında gıda maddelerinin fiyatları aşırı şekilde artmış ve Allah Rasûlünden artan fiyatlara sınırlama getirmesi talep edilmiştir. Böyle bir talep doğrultusunda Hız. Peygamber (s.a.v.), satıcılara zulüm olabileceği ihtimalinden dolayı bu talebi geri çevirerek, her hangi bir fiyat belirleme cihetine gitmemiş ve fiyatları belirleyenin Allah (c.c.) olduğunu ifade etmiştir (İbn Mâce, 2/741). Hadiste de görüldüğü üzere Hız. Peygamber narh koymamış, fakat narhı da yasaklamamıştır. Bu sebeple fakihler, hadis-i şerif doğrultusunda meseleyi enine boyuna tartışmış ve Hız. Peygamber'in (s.a.v.) narh koymadığını söyleyerek, narh koymayı haram kapsamında değerlendirmişlerdir.

Narh koymanın hükmü konusunda ulemâ, normal işleyen piyasaya narh koymayı uygun görmemiş, Hanefiler tahrimen mekruh derken (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 5/572-573), diğer üç mezhep haram olduğunu söylemiştir (Bâcî, 1332, 5/18; İbn Kudâme, 1968; Remlî, 1984, 3/473). Fakat salgın vb. olağanüstü durumlarda spekülâtif maksatlı fiyat artışlarında mesele tartışılmış ve ona göre hüküm bina edilmiştir. Hanefiler gıda ürünlerinin sun'î bir şekilde aşırı artması, önlenemeyecek derecede kriz ortamına girilmesi ve kamu zararına sebebiyet verme ihtimali ortaya çıktığı durumlarda narh uygulamasını caiz görmüştür (Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 5/572; Kallek, 2006). Şafîiler ise yalnız insan ve hayvanların tükettiği temel besin kaynaklarında narh konulabileceği görüşündedirler (Nevevî, 1991, 3/413).

İslâm ticaret hukuku serbest piyasada değişen fiyatlara her hangi bir sınırlama getirmemiştir. Kişinin mal mülkiyeti hakkını gözettiği gibi, kâr oranlarını da reel piyasaya bırakmıştır. Aksine normal artışın olduğu piyasaya uygulanan narhın, üretici ve satıcıların zarar etmesine, ekonominin dengesinin bozulmasına ve toplumu karaborsacılığa sevk etme ihtimali bulunmaktadır (İbn Kudâme, 1968, 4/240; Kallek, 2006, s. 259).

Devlet başkanı tarafından konulan narha uymayan kişilere Hanefî ve Şafîî ulemâsı celde, hapis, para cezası ve malın piyasadan ihracı gibi tâzir cezalarının uygulanabileceğini ve bu cezaları uygularken ise aceleci davranılmaması gerektiğini belirtmişlerdir (Merginânî, tarihsiz, 4/93; Şirbînî, 1994, 2/38; Remlî, 1984, 3/473; Şeyh Nizâmeddin vd., 1985, 5/572-573; Kallek, 2006, s. 268). Bazı Hanbelîler ise satıcıların idare tarafından mallarını emsal bedel karşılığında satışa icbar ettirilebileceği gibi, gıda maddesine ihtiyaç duyan kimselerin o malı satıcıdan rayiç

değer üzerinden cebren alabileceği ifade edilmiştir (İbn Teymiyye, tarihsiz, s. 21-22,39).

4.5. Covid-19 Pandemisinin Fıkhî Hükümlere Etkisi

4.5.1. Covid-19 Salgını

Koronavirüsler, tek zincirli, zarflı RNA virüsleridir. Yüzey kısımlarında çubuğa benzer çıkıntıları bulunmaktadır. Bu uzantılar Latince'deki “taç” anlamındaki “corona” ya benzetilmesinden dolayı, söz konusu bu virüsler Koronavirüs “taçlı virüs” adıyla anılmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020d, s. 7; Özlü ve Öztaş, 2020, s. 470). Bulaşması sonucunda vücuttaki kuluçka süresi 2 ile 14 gün arasında değişmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

Koronavirüsler insan ve hayvanlarda hastalığa sebep olabilecek büyük ve etkili virüs ailesi içerisinde yer almaktadır. Yeni koronavirüs hastalığına neden olan SAR-CoV-2 virüsüdür. Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) gibi hastalıkların şiddetinde, solunum yolu rahatsızlıklarına neden olduğu belirtilmektedir. Hastalığın tam anlamıyla belirtileri tespit edilememekle beraber, ateş, öksürük ve nefes darlığı en çok görülen belirtiler arasında gösterilmektedir. Hastalık, şiddetli boyutlara geldiğinde, ağır solunum yetmezliği, zatürre, böbrek yetmezliği ve ölüm gerçekleşebilmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

Koronavirüs salgını, Çin'in Hubei Eyaleti Vuhan kentinde 31 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkmıştır. İlk olarak nasıl bulaştığı bilinmeyen ve tedavi imkânı bulunamayan salgın, üç ay gibi kısa süre içerisinde birçok dünya ülkesine sıçrayarak vaka sayısının hızla yükselmesine sebep olmuştur. 13 Ocak 2020 tarihinde tanımlanan salgın, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü-DSÖ (World Health Organization-WHO) tarafından pandemi ilan edilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a). Başta insan hayatı ve sağlığı olmak üzere, dinî, siyasi, sosyal, kültürel, eğitim, ekonomi, her alanı etkisi altına almıştır (Gökçe ve Özkan, 2021, s. 31).

11 Mart 2020 tarihinde ülkemizde ilk vakanın görülmesiyle birlikte (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2021), Hükümet yetkilileri bir dizi tedbir alarak genelge yayımlamış ve valiliklere göndermiştir. Bilim Kurulu'nun önerileri doğrultusunda salgının hızını

yavaşlatmak ve bulaşı engellemek için alınan belli başlı kararlar şu şekilde sıralanabilir;

- Toplu tören ve uygulamalar ertelendi. Zorunlu olmadıkça yurtdışına çıkışlar iptal edildi.
- Hamileler, yasal süt izni kullananlar, engelli çalışanlar, yönetici pozisyonundakiler hariç 60 yaş ve üzerinde olanlar, Sağlık Bakanlığı'nın belirlediği dezavantajlı gruplar (bağışıklık sorunu olanlar, kanser hastaları, kronik solunum yolu hastaları, obezite ve diyabet, kalp damar hastaları, organ nakli olanlar, kronik hastalar) idari izin tanındı
- Pavyon, diskotek, bar ve gece kulüplerinin faaliyetleri geçici olarak ertelendi.
- Yurtdışına seyahate kısıtlama getirildi.
- Stokçuluk ve fahiş fiyat artışları yaşandı. Bunun sonucunda ihbar neticesinde işletmelere denetimler yapıldı.
- Maske zorunlu hale getirildi.
- COVID-19 tehlikesi ortadan kalkıncaya kadar cami ve mescitlerde cemaatle namazlara ara verildi.
- Sokağa çıkma yasağı ilan edildi.

Hastalık, hasta kişilerce ortaya saçılan damlacıkların sağlıklı kişiler tarafından solunmasıyla bulaşır. Bir başka bulaşma sebebi ise hasta kimselerin bulaştırdığı yüzeylere dokunulması ve sonrasında ellerin; yüz, göz, burun ve ağıza götürülmesi ile de virüs enfekte olabilmektedir. Hastalığın en çok bulaşarak etkilediği kişiler; yaşlılar, kalp, hipertansiyon ve diyabet hastaları, ciddi kronik hastalığı olanlar, kronik solunum yolu rahatsızlığı bulunanlardır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

Hastalıktan korunmak için ellerin en az yirmi saniye yıkanması veya alkol bazlı dezenfektan kullanılması gerekir. Ellerin gerekli temizliği yapılmadan ağız, burun ve göze doğrudan temastan kaçınılmalıdır. Hastalık bulaşan kişilere fiziki temasta bulunulmamalı, toplum içerisinde maske takılmalı, sık temas ettiğimiz yüzeylerin düzenli temizliği yapılmalı, çığ yiyeceklerden uzak durularak, iyi pişmiş gıdalar tercih edilmelidir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a; Özlü ve Öztaş, 2020, s. 475; Meşe ve Ağaçfidan, 2020, s. 20).

Hastalığın kesin bir tedavi yöntemi bulunmamakla birlikte, hastalık bulaşan kişinin istirahat etmesi, düzenli grip ilaçlarını kullanması ve bol sıvı tüketmesi konusunda genel öneriler bulunmaktadır. Ateşin etkili olması durumunda duş aldırılması, hastayı sıcak tutmak ve terletmek yerine, evin havalandırılması ve oda sıcaklığının 20°C dolaylarında olması etkili bir tedavi yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha kötü olan hastalar mutlaka hastaneye götürülerek, gerekli tıbbi müdahaleler yapılmalıdır (Karcıoğlu, 2020, s. 69). Başlı başına bir tedavi aracı olan aşı da gerekli testlerden sonra kullanılabilir.

İnsanoğlunun hazırlıksız yakalandığı Covid-19 salgını sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiştir. 2023 yılı Mart ayı itibariyle Türkiye’de 102.174 kişi salgın sebebiyle hayatını kaybederken (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a), bu sayının Dünya genelinde 19 Mart 2023 tarihi itibariyle 6.878,968 kişi olduğu görülmektedir (WHO, 2023).

4.5.2. Covid-19 Pandemisinin İbadet Alanına Etkisi

Dünya’yı etkisi altına alan koronavirüs salgını hayatı çekilmez hale getirmiş, bütün mecraları doğrudan kapsamı altına alan salgın, fikhın ibadet ve muâmelât kısmını da çok yakından etkilemiştir. Birçok yeni mesele gündeme gelmiş ve bu meselelere fikhın cevap verme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu sebeple bireysel ve toplumsal izlenimde yeni meseleler geniş çerçevede ele alınarak tartışılmış ve fikhî bakış açısıyla çözümler getirilmeye çalışılmıştır.

Salgının “pandemi” olarak ilan edilmesiyle birlikte birçok ülkede tedbirler alınmış, toplu olarak kılınan cuma, teravîh, vakit ve bayram namazlarına ara verilmiş, camiler cemaatle namaza kapalı tutulmuştur. Camilerin kapatılmasıyla birlikte toplu eda edilen namazlar dijital mecrada kitle iletişim araçlarıyla kılınabilir mi? soruları Müslümanlar arasında gündeme gelmiştir. Yine kronik hastaların ve salgın bulaşan kimselerin namaz kılma ve oruç tutma meselesi, saflar arasındaki mesafenin namaza engel olma durumunun ne olduğu, hac ve umrenin ertelenmesiyle haccın imkânı meselesi, sokağa çıkma yasağı bulunmasından dolayı zekâtın elden verilememesi ve bu durumda ifânın nasıl gerçekleşeceği, i’tikâf ibadetinin durumunun ne olacağı ve bir takım işlemlerin kitle iletişim araçlarıyla gerçekleştirilebilmesi gibi konular, Müslümanlar arasında gündeme gelen başlıca meseleler olmuştur.

İslâm insanın can güvenliğini korumayı her şeyin üzerinde tutmuş, ona gelebilecek tehlike karşısında bazı uygulamaların iptaline müsaade etmiştir. Fıkıh ve fetva kurulları da bu süreçte aktif rol oynamış, zarar karşısında kolaylık prensibi ve maslahat ekseninde bazı meselelerde salgın durumunu gözetererek fetvalar vermişlerdir. Müslümanların böylesi bir salgın ile aniden karşılaşması, dinî ve fikhî hayatın büyük ölçüde değişim ve dönüşümüne sebebiyet vermiştir.

İbadetler tevkîfî alan içerisinde yer almaktadır. Kanun koyucu tarafından ikâmesi nasıl istenmişse o şekilde yerine getirme zarureti vardır. Özünün dışında kalan organizasyon niteliğindeki kısmında ise mazeretlere binaen bazı değişikliklere gidilebilir (Erdoğan, 2019, s. 118-119). Bu sebeple ibadetler ile ilgili ortaya çıkan yeni meselelerde fetva verirken bu ilke gözetilmeli, yeni bir ibadet ihdası meydana getirecek şekil ve uygulamalardan kaçınılmalıdır. Yeni meselelere fikhî çözüm üretirken, ruhsat ve maslahat hükümleri çerçevesinde bakılmalıdır. Eğer taabbudî olan bir ibadetin özür sebebiyle şeklen ifâ edilebilmesi mümkün olmazsa “Zaruretler memnu olan şeyleri mübah kılar (Mecelle, md. 21).” hukuk kuralınca bakılarak şekil terk edilebilir, fakat yeni bir şekil ortaya koymak caiz değildir (Samar, 2021, s. 295).

Bu başlık altında, Covid-19 hastalığının, doğrudan veya dolaylı yünden etkilediği temizlik, namaz, ezan, cenaze işlemleri, oruç, i'tikâf, zekât ve sadaka, hac ve umre, kurban ve dua ibadetleri üzerindeki etkisi ele alınarak, değerlendirmelerde bulunulacaktır.

4.5.2.1. Temizlik (Tahâret)

Temizlik, kişinin maddî ve manevî kirlere arınması, iç ve dış dünyasının temiz olması anlamına gelmektedir (Çağrııcı, 2011, s. 427-428). Dinimiz genel olarak temizliği emretmekle birlikte onu, bazı ibadetlerin ön şartı kılmıştır. Öyle ki o şartın yerine gelmesiyle ibadetin ifâsı mümkün olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de temizlik kelimesi tahâret adı altında kullanılarak, birçok âyette üzerine vurgu yapılmıştır. “Allah (c.c.) çok tevbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever (Bakara, 2/222).” Yine ilk inen âyetten sonra gelen Müddessir sûresinin ilk âyetlerinde “Elbiseni temiz tut (Müddessir, 74/4).” emrinin geçmesi, İslâm'ın daha işin başındayken maddî ve manevî temizliğe verdiği önemi göstermektedir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de hadis-i şeriflerinde beden, ağız, elbise, vb. alanlardaki temizliğe çokça dikkat çekmesi (Nesâî, 1986, 1/12; Müslim, tarihsiz, 2/581; İbn Mâce, tarihsiz, 1/107), İslâmî yaşamın her alanında temizliğin var olduğunun göstergesidir.

Covid-19 salgını döneminde hastalığın bulaşını engellemek için belli uzuvlarımızın yıkanması ve temiz tutulması sağlık yetkilileri tarafından ifade edilmiştir. Yine kolonya, dezenfektan gibi temizlik maddelerinin virüsün sirâyetini önlediği de ileri sürülmüştür. Bu durum beraberinde kolonya ve dezenfektan gibi temizlik malzemelerinin içerisindeki alkol oranını gündeme getirmiş, kullanılmasının caizliği, kullanılması sonucunda abdeste etkisi ve ibadetlerimizin geçerlilik kazanıp kazanmayacağı merak konusu olmuştur. Bu nedenle fetva kurullarınca salgın öncesinde ve salgın sırasında verilen şu fetva dikkate alındığı gözlemlenmiştir;

“Salgın döneminde kullanılan İspirto, kolonya, dezenfektan gibi temizlik malzemelerinin, içilmesi haram olmakla birlikte elleri, kulpları, yüzeyleri vb. yerleri sterilize etmek için kullanılması caizdir. Bu ürünlerin namaza zarar vermediği gibi namaz kılmadan önce sürüldükleri yerlerin yıkanmasına da gerek yoktur (DİYY, 2017; Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020).

Virüse karşı tedaviyle mücadele veren sağlık görevlileri, salgının kendilerine bulaşmasından korunmak için özel kıyafetler ve eldivenlerle kamufle olmuşlardır. Yoğun çalışma ortamında abdest için bu özel kıyafetleri çıkarması halinde, hem kendisine salgının bulaşma ihtimalini beraberinde getirmesi, hem de vakit kaybından dolayı yoğun bakım ünitesindeki acil hastaların tedavisinin gecikmesi açısından müşkil bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Böylesi bir durumdaki sağlık çalışanı abdest almayıp, teyemmüm ederek namazını kılabilir. Grip ve nezle olan bir kimsenin, namaz için abdest alırken başını mesh etmesi halinde, hastalığının artma tehlikesi uzman hekim tarafından haber edildiği takdirde, bu kimsenin başını mesh etmeden abdest alabileceği ve o şekilde kılınan namazın ise caiz olacağı ifade edilmektedir (Özdemir, 2016, s. 107). Nitekim ruhsatlar zaruret durumlarında devreye girmektedir.

Salgın ile birlikte görev başında çalışan sağlık personelinin abdest işlemleri hakkında birçok kurum ve kişiler görüş bildirmiştir. Bunlardan bir tanesi de Cezayir Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı Bakanlık Fetva Kurulu'dur. Heyet, temizliğin namazın sıhhatinin şartı olduğunu ve ancak onunla namazın tamam olacağını ifade etmiştir. Devamında ise özrü ve mazereti bulunan sağlıkçıların namazlarını abdestten

bedel olan teyemmüm yaparak kılabilceği, buna da imkân bulamayan sağlıkçuların İmam Malik'in talebesi Eşheb'ten gelen rivayete dayanarak, namazlarını abdestsiz ve teyemmümsüz eda edebileceği ifade edilmiştir (Lecnetü'l Vizâra li'l-Fetavâ bi'l-Cezâir, 2020).

4.5.2.2. Namaz

Koronavirüs salgınının yayılımını engellemek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı koordinesinde 16 Mart 2020 tarihinden itibaren salgın kontrol altına alınıncaya kadar cemaatle kılınan vakit, cuma, teravih ve bayram namazlarının camide edasına geçici olarak ara verilmiştir. Ferdî olarak namaz kılmak isteyen kişilere camiler açık tutulmuştur. Ezanlar okunmuş, fakat camide cemaatle namazın ifâsına izin verilmemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı alınan bu kararın İslâm'ın ana unsurlarından birisi olan can güvenliğini sağlamak amacıyla alındığını ve zararı bertaraf etmek için bu kararın uygulanmasını insani ve vicdani bir sorumluluk olarak telakki etmiştir (DİB, 2020a).

4.5.2.2.1. Vakıt Namazı

Salgın döneminde vakit namazları cematle kılınamamış, bireysel olarak eda edilebilmiştir. 29 Mayıs 2020 tarihinde öğle ve ikindi namazları cemaatle camide kontrollü birşekilde kılınmaya başlanmıştır. İlgili Bakanlıklar ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nca kurallar belirlenmiş "Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi" nde şu hususlar kamuoyu ile paylaşılmıştır:

- 1-) Sokağa çıkma yasağı bulunan kimseler ile hastalık belirtisi taşıyanlara, namazları evlerinde kılmaları konusunda uyarılar yapılacak.
- 2-) Öncelikle cami bahçesi gibi açık alanlarda kılınmak üzere mevsimsel şartlar dikkate alınarak, öğle ve ikindi namazları cami içinde kılınabilecek.
- 3-) Cemaatle namaza başlanan cami ve mescitlerin temizliğine her zamankinden daha fazla dikkat edilecek. Ayrıca el temasının yoğun olduğu alanlar dezenfektan ile temizliği yapılacak.
- 4-) Cami içerisindeki klima ve havalandırmalar kullanılmayacak olup, kapı ve pencereler açık tutulacaktır.

5-) Abdesthane, şadırvan ve tuvaletler kapalı tutulacak. Bu tür ihtiyaç ve işlemlerin, evlerde ve işyerlerinde yapılması konusunda cemaate gerekli bilgilendirme yapılacaktır.

6-) Cemaatle veya münferiden cami içerisinde kılınan öğle ve ikindi namazında maske kullanılması zorunlu olacaktır. Maske takmayan kişilerin, cami içerisinde namaz kılmalarına izin verilmeyecektir.

7-) Cami ve mescitlerde ortak kullanılan (tesbih, rahle, ayakkabı çekeceği vb.) eşyalar kaldırılacak.

8-) Koronavirüs ile ilgili kuralları ve önlemleri içeren afişler, cami ve mescitlere asılacak.

9-) Cami ve mescitlerde namaz kılmak isteyen vatandaşlar, tek kullanımlık seccade veya evlerinden getirdikleri seccadeleri kullanacak.

10-) Namaz kılınacak alanda kullanılması halinde risk teşkil edecek ve dezenfekte edilmesi zor olan malzemeler kullanılmayacak.

11-) Cemaatin cami ve mescit girişlerinde ellerini mutlaka sterilize etmesi sağlanacak.

12) Cami ve mescitlerde toplu geçirilecek olan süreyi en aza indirmek için namazın sünnetleri ve namaz sonunda yapılan tesbihâtın evde icra edilmesi hususunda, cemaate bilgilendirme yapılacaktır.

13-) Cemaatin mesafe kuralına dikkat etmesi ve fiziki temasın engellenmesi için uyarılara devam edilecek.

14-) Cami yerleşkesinde bulunan türbeler kapalı tutulacak, türbelerin dışına teması önlemek için bir metre şerit çekilecek.

15-) Camilerde icra edilen etkinlikler ile cami çıkışında yapılan ikramlara müsaade edilmeyecek.

16-) Cami çıkışında dilencilere karşı alınan önlemler en üst seviyeye çıkarılacak ve özellikle cuma namazı çıkışında, sergi kurularak satış yapılmasına izin verilmeyecek.

17-) Namaz kılacaklar arasında mesafenin sağlanması amacıyla camilerin kapalı alanlarında veya namaz kılınması için belirlenen alanlarda, bir kişinin en az

60x110 cm'lik bir alanı kullanacağı var sayılarak, her yönden bir metre mesafe olacak şekilde zeminde işaretlemeler yapılacaktır.

18-) Namaz kılınacak alanın maksimum kişi sayısını (kapasite) gösterir belge (afiş), alanın girişine asılacak, yeterli sayıya ulaşıldığında, cemaate bilgilendirme yapılacaktır (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020a).

Müslümanın yaşam alanının merkezi olan camilerin cemaate kapatılması ve halk nezdinde kabul görmesi zaman almış, Allah'a (c.c.) kulluk vazifesini tedbirlere rağmen cemaat ruhu ve şuuruyla göstermek isteyen kimseler, gruplar halinde camide cemaatle namaz kılmaya devam ederek, önlemleri zafiyete uğratabilecek derecede hareketlerde bulunmuşlardır (DİB, 2020a; Gültekin, 2020, s. 159-160).

Hız. Peygamber'den (s.a.v.) salgın hastalıkla ilgili birçok hadis nakledilmiştir. *"Bulaşıcı hastalık taşıyan kimseyle sağlıklı kimsenin aynı ortamda bulunmasını engelleyiniz (Buhâri, 7/138)."* hadisi bunlardan biridir. Yine kendisine biat için gelen heyetin içerisinde bulaşıcı bir hastalığa yakalanan kimsenin olduğunu öğrenince onunla musâfaha yapmamış ve *"Biz senin biâtını kabul ettik, evine dönebilirsin (Müslim, 4/1752)."* buyurarak yakın temastan kaçınmıştır. Cemaatle namazda bu kapsamda düşünüldüğünde salgının bulaşmasıyla ölüm tehlikesi gibi daha büyük bir zarar varken, bu durumda küçük zarar olan cemaatle namaza ara vermek tercih edilebilecektir.

Fakihler normal durumlarda cemaatle namaza katılmaya ayrı bir önem vermiş ve cemaatle namazı İslâm'ın sembolü olarak görmüştür. Bu sebeple bir şehir veya köy halkı cemaati özürsüz olarak topyekün terkederse, kılmaları yönünde ikaz edileceği, kabul etmeleri halinde her hangi bir cezaî durum gerekmeyeceği, fakat kabul etmedikleri takdirde o belde halkına savaş açılacağı belirtilmiştir. Nitekim cemaatin İslâm dininin, şîâr-ı din-i mübi'nin has ibadetlerinden olduğu vurgulanmıştır (Halebî, 1968, 1/121). Fakat salgının ortaya çıkması camide cemaatle kılınan namaz ibadetini yakından etkilemiştir. Bu durumda canı muhafaza etmek için cemaatle namaz ertelenebilecek, salgın hastalık geçene kadar namaz evlerde kılınabilecektir. Nitekim cemaatin terki canı muhafaza etmek amacıyla yapılmıştır.

Salgın Hastalık, vakit namazlarının camide cemaatle kılmaktan ziyade, evde münferiden kılmanın geçerli sebebidir. Nitekim Abdullah b. Abbas yağmurlu bir günde müezzine, ezandaki şehâdet cümlelerini söyledikten sonra *"حي علي الصلاة"*

haydi namaza” yerine “صلوا في بيوتكم/evlerinizde kılın” nidâsında bulunması talimatını vermişti. Bu uygulamayı yadırgayanlara da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) böyle yaptığına dair rivayet hatırlatılmıştır (Buhârî, 2001, 2/6). Yine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) soğan, sarımsak yiyen kişinin cemaate katılmaması uyarısında bulunması, soğan ve sarımsağın rahatsızlık vereceği ve bu durumda cemaatle namaza katılmanın uygun olmadığı anlamına gelmektedir.

DİYK, bütün ibadethanelerde vakit namazlarının cemaatle kılınmasına ara verildiğini bildirmiş, ferdî olarak namaz kılacak kişilere camilerin açık tutulacağı fetvasında bulunmuştur. (DİYK, 2020, s. 42). Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi, İslâm dininin hayatı korumayı en yüksek değerler arasında saydığını, bu sebeple kendisine ve ailesine zarar gelme durumu söz konusu olması durumunda cemaatle namazı terk etmeyi caiz kabul etmiş, cemaate katılmayan herkesin özür sahibi olduğuna hükmetmiştir (Meclisü'l Avrubbî li'l-İftâi ve'l-Buhûs, 2020). Cezayir Fetva Heyeti, vakit namazlarının camilerde edasının gerçekleştirilemeyeceğine dair fetva yayımlamış ve ibadethanelerin kapatılmasının gerekli olduğunu bildirmiştir (Lecnetü'l Vizâra li'l-İftâ bi'l Cezâir, 2020; Algerie Presse Service, 2020).

Yağmur, çamur, rüzgar gibi olumsuz hava olaylarının ortaya çıkması durumunda namazın evde edası (Buhârî, 2001, 1/127), yemek ile namazın aynı vakte denk gelmesi halinde yemeğe öncelik verilmesi (Müslim, tarihsiz, 1/392), soğan ve sarımsak yiyen kişi için cemaatle kılınacak namazın terkinin (Müslim, tarihsiz, 1/393) caizliği nasıl söz konusu olabiliyorsa, bu durumların kat be kat üzerinde olan koronavirüs gibi dünya geneline yayılan ve pandemi ilan edilen salgın ortamında, vakit namazlarının cemaatle camide kılınması, kendini ve toplumu doğrudan tehlikeye atmak anlamına gelmektedir. Bulaş riski ve can kaybı yüksek olan salgın durumlarında kişi ruhsat hükümlerini uygulayarak, vakit namazlarını evde kılması kanaatimizce daha isabetlidir.

Covid-19 salgınıyla beraber hastanelerde vaka sayıları artmış, mekanik cihazların eksikliğinin yanında, sağlık hizmetlerinde çalışan personele de ihtiyaç duyulmuştur (Türkmen, 2020, s. 39-45). Hâlihazırda var olan sağlık personeli yoğun tempo ile çalışmış, yıllık izne ayrılamadığı gibi, haftalık izinlerinde dahi mesai yapmıştır. Hal böyle iken, bir hastadan diğer hastaya koşan ve tabiri caizse can hıraş çalışan sağlık çalışanlarının namazlarını vaktinde eda etmelerinin güç duruma

gelmesiyle, söz konusu namazların cem edilmek suretiyle kılınabilme meselesini gündeme taşımıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de "*Şüphesiz ki namaz mü'minler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir (Nisâ, 4/103).*" buyurulmaktadır. Âyette de ifade edildiği üzere namazın belirli vakitleri olduğu ve asıl olan her namazı vaktinin içinde kılmak gerektiğidir. Ancak olağandışı durumlarda cumhurun namazların cem edilmek suretiyle kılınabileceği cevazı bulunmaktadır (Şîrbînî, 1994, 1/529; İbn Kudâme, 1968, 2/202). Bu sebeple vaktinde eda edilemeyeceği zann-ı gâlip olan namazları, cem'in cevazına hükmeden mezheplerin görüşleri taklit edilerek kılınması daha uygun olacaktır.

Cezayir Fetva Heyeti, sağlıkçıların imkânlar nispetinde öğle ve ikindi namazını bir vakitte, akşam ile yatsı namazını bir vakitte kılmak üzere, cem-i takdim ve cem-i te'hir yapabilecekleri fetvasında bulunmuştur. Namazın vaktinde kılınmadığında kaza edilmesinin mümkün olduğu gibi, rükunlarını da özre binâen tam manasıyla gerçekleştiremeyen sağlıkçıların, imâ ve işaret yoluyla eda edebilecekleri fetvası verilmiştir. Giymiş oldukları kıyafetlerinin üzerinde necaset (kan, irin vb.) bulunması halinde onu giderme durumu yoksa, onunla birlikte namazı kılınabilecekleri dile getirilmiştir (Lecnetü'l Vizâra li'l-Fetavâ bi'l-Cezâir, 2020).

Sağlık çalışanı abdest işlemini tamamlayıp namaza durduğu esnada, acilen müdahale gerektiren hastanın gelmesi halinde, bu namazı yarıda keserek bozabilir. Bu bozmuş olduğu namaz farz namaz ise vaktin içinde yetişmesi durumunda iâde eder. Vakti çıkmış ise kazaya bırakır. Şayet bozduğu namaz nafîle namaz ise yarıda bozmuş olduğundan, nafîle namaz vacip hale gelmiştir. Daha sonra bu namazı da kaza etmesi gerekir (Aydın, 2020).

Sağlık görevlisi pandemi döneminde yoğun bakım, acil müdahale vb. gibi önemli bir alanda görev yapıyorsa mümkün mertebe tedbiri elden bırakmamalı, gevşeklik göstermemelidir. Kişisel ihtiyaçlarının yanında, mükellef olduğu namaz ibadetini de ilk fırsatta eda etmelidir. Şayet vakti içinde namazını eda edememişse kazaya bırakılabilir. Nitekim Hz. Peygamberin Hendek gazvesi esnasında kılınmadığı ikindi namazını akşam ile yatsı namazı arasında kıldığı bilinmektedir (Müslim, tarihsiz 1/437).

Salgın hastalığa yakalanmış kişi sağlık durumu elverdiğince namazlarını kılmakla sorumludur. Bu kimse yoğun bakım ünitesinde olup, namaz için abdest

alamaması durumunda teyemmüm alarak namazını kılabilir. Teyemmüm almaya da gücü yetmiyorsa bilinci açık ise namazlarını ima yoluyla kılar. Bilinci bir günden uzun süreyle yerinde olmayan kişinin namaz borcu üzerinden düşmektedir. Bu itibarla bitkisel hayata giren ve bir daha iyileşmesi mümkün olmayan kimse namazla sorumlu tutulmaz. Bilincini bir günden az süreyle kaybeden hasta iyileştiğinde kaçırmış olduğu namazları kaza etmekle mükelleftir (Korkmaz, 2020).

4.5.2.2.2. Cuma Namazı

Koronavirüs salgını sürecinde Cuma namazı camilerde bir süre kılınamamış ve namaz kılmak isteyen vatandaşlara camiler kapatılmıştır. 29 Mayıs 2020 tarihinde belirli vasıflara sahip cami bahçelerinde Cuma namazının ifâsına izin verilmiş ve Cuma namazı kılınabilecek cami listeleri dijital kanallar aracılığıyla ilan edilmiştir. İçişleri Bakanlığı Cuma namazı ile ilgili yayımladığı genelgede, Cuma namazına özel bir başlık açmıştır.

Bu genelgeye göre:

- 1-) Cuma namazı yeteri kadar alanı (bahçesi/avlusu) bulunan camilerde kılınabilecek.
- 2-) Yeterli açık alanı olmayan camilerin bulunduğu yerleşim yerlerinde, müftülüklerin teklifi ve mülki amirin onayı ile uygun görülen açık alanlarda, alınacak tedbirler kapsamında cuma namazı kılınabilecek.
- 3-) Cuma namazı kılınacak yerlerin tespitinde mevsimsel şartların yanında, alanın fiziki yapısı da dikkate alınacak.
- 4-) Valilik ve Kaymakamlıklarca cuma namazı kılmak için belirlenecek camiler (avlu/bahçeleri) ile açık alanlar en geç 26.05.2020 tarihine kadar çeşitli iletişim kanalları vasıtasıyla kamuoyuna duyurulacak.
- 5-) Camilerin iç mekânları, Cuma namazı vaktinde kapalı tutulacak.
- 6-) Cuma namazı kılınacak alanda sesin rahat duyulması ve hutbe okunurken hatibin cemaat tarafından görülebilmesi için gerekli tedbirler alınacak.
- 7-) Cuma namazı kılmak için belirlenen açık alanların temizliği ve dezenfekte işleminde, belediyelerle iş birliği içerisinde olunacak.

8-) Cuma namazlarında oturma düzeni ilk saftan başlanmak suretiyle son safa kadar sıra takip edilecek. Namaz bitiminde alandan ayrılma son saftan başlanarak devam edecektir. Bu düzenin sağlanması için vali/kaymakamlarca il/ilçe müftülerinin önerileri doğrultusunda namaz kılınacak her cami ve açık alanlar için en az beş kişi olmak üzere, Cuma Heyeti oluşturulacak ve kolluk personeli görevlendirilecek.

9-) Cuma Heyeti öncelikli olarak müftülük personelinden oluşturulacak, bu kapsamda yeterli personel bulunmaması durumunda, diğer kamu görevlilerinden görevlendirme yapılabilecek. Ayrıca ihtiyaç bulunması durumunda cami dernekleri üyelerine de bu doğrultuda görev verilebilecektir (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020a).

Fetva kurulları da devlet yetkililerinin aldığı kararları desteklemiş, salgın hastalığın küresel bir boyut kazanarak pandemi ilan edildiği dönemlerde, devlet yetkililerinin toplu yapılan faaliyetleri durdurma yetkisi çerçevesinde, toplu yapılan ibadetleri de erteleme ve ara verme yetkisinin bulunduğu yönünde fetvalar vermiştir (DİYK, 2020, s. 45). Kur'an-ı Kerim "*Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın (Bakara 2/195).*" ve "*Kendinizi öldürmeyin (Nisâ 4/29).*" meâlindeki âyetleriyle uyarılarda bulunmaktadır. Bu sebeple kişi canının emanet olduğu bilincinde olmalı, kendini ve toplumu tehlikeye atmamak ve salgının şiddetini arttırmamak için yapılan açıklamalara gerekli hassasiyeti göstermelidir.

DİYK, bütün cami ve mescitlerde cuma namazlarının kılınmasına ara verilmesinin gerekli hale geldiğini açıklamıştır. Cuma namazlarının yerine öğle namazlarının kılınması gerektiğini belirtmiştir. Ezanların İslâm'ın şîârından olduğunu vurgulayarak, okunmaya devam edeceğini söylemiş, camilerin ise bireysel namaz kılmak isteyenler için tedbir olarak açık tutulacağı yönünde karar almıştır (DİYK, 2020, s. 42).

Heyetü'l İftâ bi Devleti'l Kuveyt, veba ve salgın durumunda Müslümanların üzerinden Cuma namazının düştüğü ve bu nedenle farz olmadığı yönünde fetva vermiş, Cuma namazı yerine evlerinde öğle namazının kılınabileceğini söylemiştir. Heyetin bağlı olduğu bakanlık tüm camilere girişi yasaklamış ve ezanlara "namazlarınızı evlerinizde kılın" ibaresini eklemiştir (Koç, 2020).

Cezayir Fetva Komitesi, Cuma namazlarının durdurulmasına karar vermiş, cami ve ibadethanelerin kapatılmasının zaruri olduğunu söylemiştir. Ezanın sonuna ise

“namazlarınızı evlerinizde kılın” ifadesini ekleyerek bunu yazılı şekilde yayımlamıştır. (Lecnetü'l Vizâra li'l-İftâ bi'l Cezâir, 2020; Algerie Presse Service, 2020).

Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 16 Nisan 2020 tarihinde toplantı düzenlemiştir. Toplantı sonucunda camilerin cemaate kapatılmasının caiz olduğunu söylemiş, Cuma namazının evde kılınamayacağını ifade ederek, öğle namazının kılınması gerektiğini vurgulamıştır. Ezanların İslâm'ın şîâr uygulamalarından olduğundan hareketle okunmaya devam edilmesine hükmetmiştir (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020).

Dünya Müslüman Âlimler Birliği, Fas Bilim Heyeti, Mısır'da bulunan Ezher Büyük Âlimler Heyeti, Irak Fıkıh Topluluğu, Meclisü'l-İftâ bi'l-İmârât, Suudi Arabistan'da faaliyet gösteren Büyük Âlimler Topluluğu, Katar Üniversitesi bünyesinde bulunan Şeriat Fakültesi hocaları ve ismine yer vermediğimiz birçok kişi ve fetva toplulukları ibadethanelerin vakit ve Cuma namazına kapatılması, fakat ezanların İslâm'ın şîâr uygulamalarından olması hasebiyle okunmaya devam etmesi yönünde fetva ve görüş bildirmişlerdir (Sabri, 2020, s. 7-8; Yılmaz, 2021).

İslâm âlimleri, hastalığı bulunan, kendisine ve ailesine zarar gelebileceği endişesiyle korku duyan kişinin, cemaatle namaza iştirak etmeyebileceğini ifade etmiştir (İbn Kudâme, 1968, 1/451). Kadı İyâz (ö. 544/149) da salgın hastalığa yakalanan kimselerin topluma karışmasının önlenmesi gerektiğini belirtmiş, bu kişilerin cemaatle kılınan cuma ve vakit namazlarına katılmamalarını vurgulamıştır (Ensârî, 2000, 1/215). Şayet salgın hastalığa yakalanan kimsenin imam olup, cemaate katılması halinde zararı dokunacak olur ise imametten alıkonmasına, eğer zarar vermeyecek ve virüsü bulaştırmayacak durumda ise imametine cevaz verilmiştir (İbn Rüşd, 1993, aktaran: Murat Polat, 2020, s. 101).

Kimi çağdaş İslâm hukukçuları ve fetva kurulları, koronavirüs salgını nedeniyle Cuma namazı için cami ve mescitlerin kapatılmasını uygun görmemişlerdir. Onlar mezheplerin savunduğu cuma için geçerli cemaat sayısının (Hanefî mezhebi imamla birlikte 3 kişi, Şafîiler 40 kişi, Mâlikîler 12 kişi) en azı olan Hanefîlerin görüşünün tercih edilebileceğini aktarmışlardır. Böylelikle üç kişi ile kılınan Cuma namazının son derece tedbirli ve mesafeli olarak kontrollü bir şekilde kılınabileceğini, insanların işlerine ve pazarlara toplu taşıma araçları ile gittiklerini söyleyerek, İslâm'ın sembolü olan camileri terk etmeyi uygun bulmamışlardır (Sabri, 2020, s. 40)

Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), koronavirüs salgınının “kontrollü sosyal hayat” sürecinde çoğunluğun bahçe ve avlularda kıldığı Cuma namazı için kış aylarının yaklaşmasından dolayı cemaatin, caminin içerisini tercih etmesi ve önlemlerin zaafiyete uğrayabileceği ihtimaline karşı açıklama yapmıştır. Tedbir ve saflar arasındaki mesafeye riâyet edecek derecede yer bulamayan kişilerin hem kendilerini hem de diğer cemaati tehlikeye atmamalarını söyleyerek, bu durumdaki kişilerin, Cuma namazı yerine öğle namazı kılmalarının farz olduğu ifade edilmiştir (DİYK, 2020d). Yine bu süreçte cematle namaz için gerekli olan bireysel seccade kullanmayan, maske takmayan kişilerin Cuma namazına katılmalarına müsaade edilmemiştir.

Pandeminin etkisiyle camilerde Cuma namazı kılınamaması birtakım Müslümanlar arasında televizyon, internet vb. kitle iletişim araçlarıyla namazların edası ihtimalini akıllara getirmiştir. Çağdaş İslâm hukukçularının ekseriyeti dijital ortamda imama uyarak namaz kılmanın caiz olmadığına hükmetmişlerdir. Azınlık olan diğer kesim ise bu duruma olumlu bakarak ses ve görüntünün aynı anda iletilmesi (canlı yayın) kaydıyla radyo, internet vb. aracılığıyla imama uymanın caiz olduğunu savunmuştur (Aljazeera.net, 2020; Domiat Window, 2020).

DİYK, cuma namazının televizyon, internet vb. haberleşme araçlarıyla icrasına dair yaptığı açıklamada, cuma namazının evlerde kılınamayacağı, cuma da dahil olmak üzere cemaatle icra edilen namazlarda imam ve cemaatin hakikaten ve hükmen aynı mekânı paylaşması gerektiği ifade edilerek, kitle iletişim vasıtaları ile imama uymanın caiz olmadığını ve bu kimselerin namazının geçerlilik kazanmayacağı fetvasında bulunmuştur (DİYK, 2020a, s. 47). Dünya Müslüman Âlimler Birliği, Mütevelli Heyeti üyesi, Fıkıh ve Fetva Komisyonu Başkanı Nureddin Hâdimi, Cuma namazının modern iletişim araçları ile kılınmasının şer’î hüküm ve kurallara uymadığı, kötü sonuçları doğuracağı, cuma ve cemaatin amacına açıkça muhalefet ettiği gerekçesiyle caiz olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. Yine Cuma namazının şartlarının bulunduğunu, ancak Allah’ın (c.c.) zaman, mekân ve şekliyle ilgili koyduğu sınırlar gözetilerek yerine getirilebileceği ifade edilmiştir (Semerci ve Thabti, 2020). Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi, Cuma namazının tevkifi ve taabbudî bir ibadet olduğu, şer’î hüküm ve şekilleri bulunduğunu, bunları değiştirmenin ise uygun ve doğru olmadığından hareketle cevazına hükmedilemeyeceğini bildirmiştir (Meclisü'l Avrubbâ li'l-İftâi ve'l-Buhûs, 2020).

Fetva Kurulları ve çağdaş İslâm hukukçularının modern iletişim araçlarıyla imama uymaya cevaz vermeme nedenleri arasında şu gerekçeler gösterilebilir:

Namazın tevkifi ibadet oluşu, yani belirli bir şeklinin olması, bu sebeple iletişim araçlarıyla ifâsı şer'î görünümüne aykırılık ifade etmektedir. Namazın iletişim araçlarıyla eda edilmesi halinde imam ve muktedî arasında zaman ve mekân mefhumu sağlanamamaktadır. Mekânın ayrı olması mekân birlikteliğini, dijital ortamda namaz hareketlerinin gecikmesi ise zaman birliğini düşürmektedir. Caiz olmamasının bir diğer nedeni ise cemaatle kılınan namazlarda gözetilen şer'î maksatların, imama uzaktan tâbî olmakla gerçekleşmemesidir (Abîd, 2020, s. 163).

Sanal mecra vasıtasıyla ses ve görüntüyü canlı olarak kesintisiz bir şekilde aktarmak koşuluyla, imama “iktidâ” işlemine cevaz verenler ise gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır:

- Daha önce benzer bir meseleyle karşılaşmadığı ve ne zaman biteceğinin belirsiz olduğu,
- Cemaatle eda edilen namazın insanlar arasında birlik ve beraberlik ruhunu ortaya çıkardığı, bu sebeple de kesintiye uğramaması gerektiği,
- İslâm hukukçularının böylesi yeni meselelerde çözümler üreterek “içtihad” yapmalarının gerekliliği,
- *"Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz.(Mecelle, md. 39)."* külli kaidesi.
- İletinin varlığına tevakkuf eden şer'î hükmün zaman, mekân ve şartlara göre değişime uğramasına engel oluşturmadığı,
- Ortaya çıkan yeni meselelere ait hükümlerin tespitinde çağın imkânlarının da göz önünde bulundurulması gerektiği,

Söz konusu fetvayı, yukarıda bir kısmına yer verdiğimiz gerekçelere dayandıran heyet, bu meselenin âlimler arasında ihtilafli bir mesele olduğu, icmâ meselesi olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca bu hükmün zaruret üzerine bina edildiği, istisnâî durumun ortadan kalkması halinde, ulaşılan sonucun da ortadan kalkması anlamına geldiğini belirterek, illetin varlığı hükmün varlığını, illetin yokluğu ise hükmün yokluğunu gerektireceği ifade edilmiştir (Domiat Window, 2020; Korkmaz, 2021, s. 80-82).

Hz. Peygamber (s.a.v.), *"Benim nasıl namaz kıldığımı görüyorsanız siz de o şekilde kılın (Buhârî, 2001, 1/128)."* buyurmaktadır. Böylece namaz ibadetinin taabudî ibadet olduğu,

belirli bir şeklinin olduğu ve özünün sabit kalması gerektiği anlaşılmaktadır. Koronavirüs salgınıyla ortaya çıkan modern iletişim araçlarıyla evden imama uyulabileceği yönündeki fetva ve görüşler, zaman ve mekân birliğine aykırı olduğu gibi, cemaatin hikmet ve maksatlarına da uzak kalmaktadır. Yine böylesi bir uygulamanın gelecek zaman dilimlerinde kötü yola kapı aralayabileceği (sedd-i zerâi) ihtimal dahilindedir.

Koronavirüs salgınının tesiri ortadan kalkıp hayat normal seyrine döndüğü, yetkililerce herhangi bir tedbir ve kısıtlamanın uygulanmadığı dönemde, Cuma namazında pandemiden kalma ibadetlerin icrasıyla ilgili uygulamaların halâ devam ettiğine şahit olmaktayız. Sözelimi mesafe kuralı (ittisal dışı), caminin giriş ve üst katlarından, camiye en yakın apartman avlularından, makam odalarından, sergi ve fuaye alanlarından cemaate uyma bunlardan bazıları olup, bu uygulamalara caiz demek mümkün değildir. Kişi, bu uygulamaların istisnâ teşkil ettiğini, kural gibi işletilemeyeceğinin farkında olmalıdır. Olağan dışı bir durumda geçerli olan bu tür uygulamalar alışkanlık haline gelmemelidir. Zaruret haricinde keyfen caminin dışarısında cemaatten bağımsız bir yerde namaza durmak, mâkul ve meşru görülmez. Bu tür uygulamaların mekân birliğinin gerçekleştiği söyleminde bulunarak, o seviyeden değerlendirmeye tabi tutmak da isabetli değildir. Cemaat olmanın mana ve maksadı, ayrıcalık görüntüsü ve yol olma endişesi dikkate alınarak eşit şartlarda camide eda edilmelidir (Çalış, 2022).

Cuma namazının terkini meşru hale getiren bir takım mazeretler vardır. Bunlar teyemmümü mübah kılacak derecede hastalığın var olması, kokusunun cemaati rahatsız edecek derece sarımsak ve soğan yenilmesi, meşakkat sebebi olan hava olayları, yalnız bırakıldığında durumunun kötüleşeceğinden korkulan hastanın bulunması, sıkışık durumdaki borçlunun hapsedilmekten korkması, canın ve malın zarara uğrama ihtimalidir (Cüveynî, 2007, 2/367-370; Cezîrî, 1990, s. 2/601; Yaşar, 2020, s. 464; Yılmaz M. , 2021, s. 348-349). Bu sebeple, Covid-19 salgını sonucu hasta olan ve hastanede sağlık çalışanı tarafından gözetim altında tutulan hastanın, sağlık personelinin Cuma namazına gitmesi halinde hastalığı ağır geçirme ihtimali bulunuyor ve yeterli sayıda sağlık çalışanı bulunmuyorsa, bu durumdaki sağlık personelinin Cuma namazı mazeret kapsamında değerlendirilebilir. Bu kimse Cuma namazı yerine öğle namazını kılarak yükümlülükten kurtulmuş olur. Yine koronavirüs hastalığına

yakalanan ve bu hastalığı Cuma namazına gidemeyecek derecede ağır geçiren hastanın durumu da bu kapsamda değerlendirilebilir.

Covid-19 salgını sebebiyle, 65 yaş ve üstü yaşlılar ve kronik rahatsızlığı bulunan vatandaşların Cuma namazına ve toplu alanlara katılmaları mezkûr genelge ile yasaklanmıştır. Bu durumda olan kişilere pazar, market vb. ihtiyaçları “Vefa Destek Grupları” tarafından karşılanırken, Cuma namazına iştirak edememeleri sebebiyle ortaya çıkan boşluğu doldurmak için DİB tarafından din görevlilerine, bu kimselere dinî ve manevî anlamda rehberlik edilerek, moral ve motivasyonlarını yükseltmeleri talimatında bulunulmuştur. Evlerinden çıkamayan bu risk altındaki kişilerle düzenli olarak iletişime geçilmesi ve hal hatırlarının sorulması talep edilmiştir. Yine cemaate katılmayan bu kimselere ailece evde cemaat yaparak namazlarını kılmaları teşvik edilmiştir (DİB, 2020b).

DİYK, hastalığın sirâyet ettiği kimseler ile risk altında bulunan vatandaşlara, Cuma namazı için bulaşıcı hastalığın mazeret teşkil ettiğini ifade ederek şu açıklamada bulunmuştur;

Koronavirüs salgınının görüldüğü ülkelerde yaşayan ve yüksek risk grubunda yer alan Müslümanların Cuma namazı yerine evlerinde öğle namazını eda edebilirler. Covid-19 hastalarının ve şüphe ile gözetim altında tutulanların Cuma namazına katılmaları caiz değildir. Kamunun sağlığı için yetkili otorite tarafından alınan karar gereği, karantina kapsamı altındaki bölgelerde yaşayan Müslümanlara Cuma namazı farz değildir. Bu kişilerin söz konusu talimatı ihlal ederek cemaate katılması caiz değildir. Bu kişiler Cuma namazı yerine evlerinde öğle namazını kılmalıdır (DİYK, 2020b).

Risk altında bulunan kimselerin cuma namazına katılma konusunda ısrarcı olmamaları gerekir. Devlet yetkililerinin almış olduğu kararları dinlemeli ve ona göre hareket etmelidir. Cuma namazı cemaatle kılınan ve her mükellefin yerine getirmesi gereken farz namazdır. Ancak işin içinde hayatı korumak söz konusu ise kişi bu durumda kendisini tehlikeye atmamalı, insan ve insanlığı yaşatmalıdır.

4.5.2.2.3. Teravîh Namazı

Hanefîlere göre teravîh namazı müekked sünnet olup, camide cemaatle kılınması faziletli görülmüştür (Mevsîlî, 2016, s. 73). Şafîîlerde esas kabul edilen görüşe ve Hanbelîlere göre teravîh namazını cemaatle kılmak sünnet kabul edilmiştir (Şîrbînî, 1994, 1/460; İbn Kudâme, 1968, 2/122). Malikîler ise teravîhi cemaatle

kılmayı müstehap kabul etmişlerdir. Bazı durumlarda ise meşhur rivayete göre münferiden kılmak daha faziletli görülmüştür (İbnü'l-Hâcib, 2000, s. 133).

Fakihlerin çoğunluğu teravîh namazını cemaatle kılınmasının daha faziletli olduğunu söylemişlerdir. Bunun sebebini ise Hz. Ömer (r.a) ve diğer sahabelerin bu namazı cemaatle kılmalarına dayandırmışlardır. Sonra gelen Müslümanların da cemaatle kılmaya devam ettiğini ve artık İslâm'ın şîâr uygulamalarından biri olduğunu savunmuşlardır (Karadağ, 2020, s. 2-15).

Koronavirüs salgınının Ramazan ayında daha da şiddetini arttırmasıyla birlikte başta Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ olmak üzere camiler teravihe kapatılmış ve Ramazan gecelerine anlam katan teravîh, kutsal mekânlarda ve camilerde kılınamamıştır. Birçok İslâm ülkesinde cemaatle kılınamayan teravîh namazları, ferdî veya aile fertleriyle evlerde kılınmıştır. Camide cemaatle kılınan teravîh namazının bulaş hızını arttıracığı düşüncesiyle fetva kurulları ve İslâm hukukçuları da teravîh namazının evde kılınması yönünde fetvalar vermişlerdir (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020). DİYK üyesi Tahir Tural tarafından yapılan açıklamada, evde cemaatle kılınan teravîh namazında saf düzenine dikkat edilmesi, erkek, kadın ve çocuk karışık kılınmaması ve test sonucu pozitif çıkan kişilerin evde cemaatle kılınan teravîh namazına da iştirak etmeyip, ferdî olarak kılması uyarılarında bulunulmuştur. (NTV, 2020).

Salgının ilk yılındaki teravîh namazı toplu olarak camilerde kılınmamış, ikinci döneminde ise Ramazan ayının yaklaşmasıyla birlikte teravîhle ilgili birçok mesele gündeme gelmiştir. Suudi Arabistan Devleti teravihi yirmi rekattan on rekata indirmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na vatandaşlar tarafından teravîhin sekiz rekâta düşürülmesi yönünde çokça talep iletilmiştir (Günaydın, 2021).

DİB tarafından Müftülüklere Ramazan ayına özel talimat gönderilmiş ve sorumluluğun bilincinde olarak salgın sürecinde yapılması ve yapılmaması istenen hizmetlere değinilmiştir. Ramazan ayı içerisinde Cuma, vakit ve teravîh namazlarının cami ve mescitlerde kılınmayacağı duyurusu yapılmış, yapılacak vaaz ve irşat hizmetlerinin kitle iletişim araçları üzerinden yapılması istenmiştir. Yine fetva hattına gelen soruların vakit kaybedilmeden cevaplandırılması talimatı verilerek, cami ve mescitlerin münferiden namaz kılmak isteyenler için açık tutulacağı ifade edilmiştir. Cami ve müştemilatının genel temizliği ve dezenfekte edilmesine, her zamankinden

daha fazla önem verilmesi uyarılarında bulunulmuştur. Teravih namazları camilerde kılınmadığından, cami görevlilerinden her gün sosyal medyada bir âyet, bir hadis, bir dua ve bir fetvayı görsel olarak paylaşmaşında bulunmaları talep edilmiştir (DİB, 2020d). Bu durum gösteriyor ki camilerde kılınamayan teravih namazına olan özlem ve hasret, bir nebze olsun hafifletilmek istenmiş ve cami merkezli yapılan din hizmetlerinin yüzyüze yapılamaması beraberinde dijital ortamdan icrasına imkân tanımıştır.

Pandemi gibi olağanüstü dönemde Müslümanların teravih namazını ibadethanelerde toplu olarak kılmak istemelerinde ısrarcı olmamaları gerekir. Nitekim teravihin cemaatle kılınması eda şartlarından değildir. Bireysel kılmalarında da cemaatle kılmış gibi faziletler vardır (İbnü'l-Hâcib, 2000, s. 133). İslâm dinine mensup olan ve onu yaşantısıyla temsil eden kimselerin, böylesi durumda yetkili organların alacağı karar ve vereceği fetvalarla hareket etmeleri gerekir. Aksi halde gelişi güzel laf ve söylemlerden uzak durmayarak, her düşündüğünü ifade etmeleri ve emre aykırı davranışta bulunmaları halinde, ortaya çıkacak en iyi ve doğru sonuç tehlike ve kargaşa ortamı olacaktır.

Koronavirüs salgınında teravih namazının kitle iletişim araçlarıyla imama uyararak ifâsı gündeme gelmiş, az sayıda olsa da bu meseleye cevaz veren fetva kurulları olmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri'ne bağlı fetva kurulu 19.04.2020 tarihinde yayımladığı fetvada; canlı olarak ses ve görüntüyü aktaran kitle iletişim araçları ile imama uymanın normal şartlarda dahi caiz olduğunu ve bu şekildeki iktidânın namazın sıhhatine engel olmayacağı yönünde hükümde bulunmuştur. Söz konusu bu fetvayı İmam Malik'e nispet edilen bir görüşe (Sahnûn, tarihsiz, 1/175-176; Cündî, 2005,1/41) dayandırarak, safların ittisâlinin şart olmadığı gibi, saflar arası engel ve mesafenin de namaza zarar vermediği, zaman ve mekân (aynı şehir) birliği sağlandığı müddetçe, namazın edasının gerçekleştiği ifade edilmiştir. (Meclisü'l-İmârât li'l-İftâi Şer'iyeye, 2020).

İmam Mâlik'e nispet edilen safların ittisâli ile ilgili birkaç görüş aktarılmaktadır. Eğer muktedî imamın tekbirini işitiyorsa, Cuma namazı haricindeki her hangi bir namaz için evinden, mescidin damından veya başka her hangi bir yerden imama uyararak namazını kılabilceği aktarılmaktadır. İbn Kasım'dan gelen rivayette, Hz. Ömer'in aile fertlerinin de evin dışındaki imama uyararak namazlarını kıldıkları ve bu sebeple İmam Mâlik'in bu durumu mekruh görmekte birlikte caiz dediği rivayet

edilmektedir. Yine bir topluluğun her hangi bir musibet anında dışarıya çıkamayıp, evde kapalı kalmaları durumunda, Cuma namazı dışındaki namazlar için iktidâ işleminin gerçekleşebileceği ifade edilmiş, İmam Mâlik'e, Ebu Kubeys ve Kuaykian dağlarındaki bir kimsenin, Mescid-i Haram'daki imama iktidâsının nasıl olacağı sorulduğunda, daha önce böyle bir meseleyle karşılaşmadığını ve şaşırılmamak gerektiğini söylemiştir (Sahnûn, tarihsiz, 1/175-176).

4.5.2.2.4. Bayram Namazı

Hanefiler dışındaki İslâm âlimlerinin çoğunluğu tarafından, bayram namazı için cemaate yetişemeyen kişinin evde ferdî veya aile efrâdıyla kılınabileceği belirtildiği gibi, cemaatle edası veya namazın kazasının yapılabileceği ifade edilmiştir (Müzenî, 1990, 8/125; İbn Kudâme, 1968, 2/275-276; Nevevî, tarihsiz, 5/4; Haraşî, tarihsiz, 2/104). Fakat Hanefiler, vaktinde cemaatle kılınamayan bayram namazının münferiden kılınamayacağı gibi, sonradan kazasının da yapılamayacağını savunmuştur (Merginânî, tarihsiz, 1/191-195). Hutbe okumanın hükmü ise Hanefilere göre vacip (Kâsânî, 1986, 1/276), Şafîlere göre müstehap (Şîrâzî, tarihsiz, 1/225) kabul edilmiştir.

Covid-19 salgını ile beraber ülkemizde Kurban ve Ramazan bayramları evlerde buruk geçmiş ve bayram namazlarının bulaş riskini arttıracak endişesiyle camilerde cemaatle kılınmasına izin verilmemiştir. Başta ülkemiz olmak üzere; Kosova, Slovenya, Kazakistan, Özbekistan ve Irak'ın başkenti Kerkük'te bayram namazları camilerde cemaatle kılınmamıştır. Endonezya, Rusya (Moskova) ve Malezya da ise sınırlı sayıdaki camilerde, Malezya da geneli itibarıyla evlerde aileler ile birlikte kılınmıştır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Pakistan, Afganistan, Balkan Ülkeleri, Danimarka, Bulgaristan gibi ülkelerde ise bayram namazının cemaatle kılınmasına izin verilmiştir. İsveç ve Almanya'da açık alanlarda kılınmasına izin verilmiş, Makedonya'da ise Kuzey Makedonya İslâm Birliği kararı ile bayram namazından önce selâlar okunmuştur (Anadolu Ajansı, 2020). Kimi Müslüman ülke ve Müslüman topluluklarının bulunduğu yerlerde gerekli tedbirler alındıktan sonra namazın cemaatle kılınmasına cevâz verilirken, kiminde ise aileleriyle evlerde kılınmışlardır.

DİYK, Covid-19 salgını sonucunda bayram namazı ile ilgili yayımladığı fetvada mezheplerin görüşlerine değindikten sonra, bayram namazının camilerde toplu şekilde kılınmayacağını, bayram namazı vaktinde her camiinin minaresinden tekbirler getirileceğini belirtmiştir. Önceki bayramlarda olduğu gibi her Müslümanın bayram namazı vaktini zikirle, heyecanla, dualarla beklemesinin uygun olduğunu, minarelerden okunan ve İslâm'ın şiârından olan tekbirlere ailecek eşlik edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Kurul, son olarak mezheplerin görüşlerini esas alarak isteyenlerin evinde bayram namazına niyet getirerek namaz kılabilceği, dileyenlerin de duha/işrak (kuşluk) namazına niyet getirerek nafîle namaz kılabilcekleri fetvasını vermiştir (DİYK, 2020e).

Bayram namazının camide eda edilmesine izin verilmeyen bölgelerde ise farklı görüşler ortaya atılmış, sanal ortamda dijital medya aracılığıyla namazın ifâ edilmesi konuşulmuş ve farklı uygulamalara tanıklık edilmiştir. Amerika ve birçok ülkede Müslüman toplulukları “Zoom” uygulaması üzerinden sanal bayram namazı kılınacağını duyurmuş ve toplantı kaydı oluşturarak, içerik yayınlamışlardır (Islamic Cultural Center of Northern California, 2020).

Hız. Peygamber (s.a.v.) çoğu zaman ev halkıyla bayram namazı kılmıştır. Fıkıh mezhepleri de normal durumlarda bayram namazının cemaatle edasının daha faziletli olduğu konusunda ittifak etmiştir. Fakat salgının ortaya çıkmasıyla camide cemaat imkânı olmadığından, Cumhurun “evde kılınabilir” görüşü tercih edilip, bayram namazı evlerde (Şafiîlere göre müstehap olan hutbe de terk edilerek) eda edilebilir (Birsin, 2020, s. 96). Çünkü zor ve zaruret zamanlarında dinî hayatımızın akıbetini, gelecek nesillerin idrakini dikkate alarak ve toplumsal hayatımız açısından elde edilecek sonuçları göz önünde bulundurarak karar vermeliyiz. Öyle ki fıkıh külliyyatının genişliği içerisinde hareket etmek ayrı bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır (Görmez, 2020).

4.5.2.2.5. Cenaze Namazı

Pandemi döneminde salgının bulaş riskinden dolayı cenaze namazındaki uygulamalarda değişiklikler meydana gelmiştir. DİYK tarafından cenaze namazına katılanlar arasında yeterli mesafenin bulunması, mümkün olduğunca az sayıda kimseyle kılınması, birden fazla cenaze varsa hepsi için tek bir namaz kılınması,

hastalığı bulaştırma riski taşıyan cenazenin hemen gömülmesinden dolayı namazının birkaç kişiyle kabri başında kılınabileceği ifade edilmiştir (DİYK, 2020a, s. 45-46). Kişinin Covid-19 salgını sonucunda hayatını kaybetmesi halinde, cenaze hizmetini yürütecek görevlilere özellikle salgın hastalık sebebiyle vefat ettiği belirtilerek (DİB, 2020b) teşhizi yapılmış ve namazı kılınmıştır.

Pandemi döneminde sokağa çıkma yasağı, seyahat kısıtlaması, cenazeye yaklaşma imkânının bulunmaması veya cenazenin şehir ve ülke dışında bulunması sebeplerinden dolayı, cenaze namazına iştirak edemeyen kimse, münferiden gıyabında cenaze namazı kılabilirdiği gibi (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020), defin işleminden sonra kabri başında veya geniş ve ferah bir alanda dua amaçlı cenaze namazını kılabilir (Mustafa, 2020). Nitekim Hz. Peygamber'e (s.a.v.) mescidin temizliği ile meşgul olan siyâhî bir adam veya bir kadının vefat haberi defin işleminden sonra iletildiğinde, o kimsenin kabri başına giderek namaz kıldığı rivayet edilmektedir (Buhârî, 2001, 2/89).

Cenaze namazının kabristanda kılınması, kimi vatandaşlar tarafından aşırı bir tedbir olarak görülmüş ve camilerde kılınması yönünde itirazlar olmuştur. Cenaze namazının kalabalık olması her ne kadar faziletli ise de salgın sürecinde öncelikle cenazeyi taşıyan ve defni ile görevli olanlar ile yakın aile efradından oluşan kişiler tarafından cenaze namazının kabristan da kılınması vaciptir. (Dâru'l-İftâ, 2020). Birden fazla cenazenin namazını ayrı ayrı kılmak daha makbul ise de böylesi dönemlerde birden fazla cenaze hazır ise toplu kılmak da yeterlidir (DİYK, 2023c).

4.5.2.3. Ezan

Koronavirüs hastalığı döneminde ezanların okunup okunmaması çokça gündeme gelmiş olduğundan, ezan konusuna kısmen değinmemiz yerinde olacaktır. Ezan, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif ile sabit olup (Halebî, 1968, 1/88), Ebu Hanife ve İmam Şafî'ye göre gerek cemaatle kılınan namaz olsun, gerekse münferiden kılan için olsun müekked sünnet kabul edilmiştir. İmam Mâlik, cemaatle kılınan namaz için ezan okumanın farz olduğunu, münferiden kılan için ne farz ne de sünnet olduğunu savunmuştur. Kimi Zâhirîler ise ezanın namaz kılan herkesin üzerine farz olduğu görüşünü benimsemişlerdir (İbn Rüşd, 2015, 1/234).

Fukaha, ezanın topyekün terk edilemeyeceğini, aksi halde bir takım caydırıcı müeyyidelerin uygulanacağı ifadesinde bulunmuştur. Ezanı topyekün terk eden şehir

halkı için İmam Muhammed'e göre okunması yönünde emir gönderilir. Israrçı olmaları halinde farz ve vaciplerin toplu terkinde olduğu gibi savaş ilan edilir. Çünkü ezan İslâm dininin alâmet ve sembollerindendir. Böylesi bir şîârın terkinde ısrarcı davranmak, dini hafife almak anlamına gelmektedir. Ebu Yusuf bu durumda savaşılmayıp, terbiye edileceğini savunmuştur (Serahsî, 2008, 1/236).

Geçmiş dönemlerde ezan, ortaya çıkan salgını bertaraf etmek için de icrâ edilmiş ve manevi tedbir/tedavi uygulaması olarak kabul görmüştür. Nitekim, Ebussuud Efendi'ye bir beldede ortaya çıkan vebâ, taun durumunda salgından kurtulmak için akşam ile yatsı namazı arasında ezan okunmasının hükmü sorulmuştur. Ebussuud Efendi de meşru olduğunu söylemiş ve salgının def edilmesinin kuvvetle muhtemel olacağını aktararak, bu durumun delilini müteahhirin ulemâdan gelen nakillere bağlamıştır. Fakat teganni (nağme) yapmadan sünnet üzere okunması gerektiği ifade edilmiştir (Ebussuûd Efendi, 2020).

Koronavirüs döneminde salgın hastalığa yakalanan ve kronik rahatsızlığı bulunan kişiler cuma namazı için ezan okunduğu vakit, cuma namazına katılamamışlardır. Bu durumdaki kişiler özürlü görülmüş ve cumadan muaf tutulmuştur. Böylesi kimseler evde veya hastanede cuma namazı yerine öğle namazını eda ederken, ezan ve ikâmet getirmeksizin doğrudan namaza başlamalıdır. Aksi halde cuma namazı kılınmış bir yerde münferiden eda edilen öğle namazı için ezan ve ikâmet getirmek mekruh kabul edilmiştir (Halebî, 1968, 1/89).

Koronavirüs salgın hastalığı döneminde ezan metninin içeriğinde değişiklikler meydana geldiği gibi, ezan öncesi ve sonrasında duyuru, anons, selâ, dua vb. birçok farklı uygulamalar da görülmüştür. Böylelikle ezan, namaz vaktinin girdiğini duyurmanın yanında, salgın sürecinde alınması gereken önlem ve tedbirleri vatandaşlara ulaştırarak, toplumsal düzenin sağlanması konusunda büyük işleve sahip olmuştur.

Pandeminin devam ettiği Ramazan ayında farklı uygulamalar yaşanmış, Ramazan ayı boyunca her gün yatsı ezanından önce selâ ve ezana müteâkip salgından kurtulmamız için hoparlörden dua edilerek, sabır ve şifa temennilerinde bulunulmuş, duanın akabinde tekbir ve salat-ü ümmiye okunmuştur. Yine Cuma günleri ezandan önce selâ ve ezana müteâkip dua uygulamaları yapılmıştır (DİB, 2020d).

Pandemi döneminde vaka sayısının en yüksek olduğu zaman dilimlerinde, ezanın sözlerinde bazı değişiklikler meydana gelmiş, bazı ülkeler tarafından vatandaşların cemaatle namaza katılmamaları tavsiye edilerek “haydi namaza / حيّ علي الصلاة” ibâresi yerine ”evlerinizde kılın / صلّوا في بيوتكم” nidâsı okunmuştur. Yine farz namazlar için virüsün yayılımını önlemek maksadıyla zarurete binâen “haydi namaza / حيّ علي الصلاة” ibâresinin yerine "صلّوا في رحالكم" "bulduğunuz yerde namazı kılın" (Buhârî, 2001, 1/134) hadis rivayetleri delil getirilmiştir (Ahmed, tarihsiz). Her ne kadar ezan metinlerinde değişiklik olsa da bedel ile mübeddelin aynı hükümde olduğu ve nasıl ki ”حيّ علي الصلاة” denildiğinde ”لا حول ولا قوة إلا بالله” deniliyorsa, diğerlerinde de denilebileceği ifade edilmiştir (Meşîgih, 2020, s. 12).

Çoğu fetva heyetlerinin salgın döneminde ezan okunmasına devam edilmesi yönünde fetva vermeleri, ezanın meşruluğunun yalnız rüyadan ibaret olmadığı, aynı zamanda Hz. Peygamber’in (s.a.v.) içtihadı ile ortaya çıkan ve dinin şîârı niteliğindeki kuvvetli bir sünnet (müekked sünnet) olma durumunu da göz önünde bulundurmalarından kaynaklandığını düşünmekteyiz (Birsin, 2020, s. 92). Ezan okumanın salgının şiddetini artıracak bir eylem olmadığı ve yine camide cemaatle namaz kılınmasa da vaktin girdiğinin tespiti ve daha birçok hikmeti içinde barındırdığından hareketle verilen bu karar isabetli görülmektedir.

4.5.2.4. Cenaze İşlemleri

Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından biri de din kardeşine karşı son vazifesini yerine getirmektir. Bunların başında ise cenazenin yıkanması, kefenlenmesi, namazının kılınması ve defni gelmektedir. Covid-19 salgınının bulaşması sonucu vefat eden kişilerin gasli, tekfini ve defni meselesinin nasıl olması gerektiği gündeme gelmiş, “cenazenin ceset torbasıyla defni mümkün mü?” “salgından ölen kişinin bedenini yakmak caiz mi?” vb. birçok soruya ise cevaplar aranmış ve cenaze ile ilgili işlemlerde değişik uygulamalara şahit olunmuştur.

4.5.2.4.1. Cenazenin Gasli

İslâm dininde ölüye yapılacak son vazife olan yıkama işlemini yapmak farz-ı kifâyedir (Cezîrî, 1990, 2/715). Yüce Allah’ın (c.c.) vermiş olduğu canı korumak ise

farzdır. Bu durumda öncelik olarak gassalın can emniyeti, ölüyü yıkamaktan daha önem ifade etmektedir (Sabri, 2020, s. 73-74; Kaan, 2020, s. 20). Bu sebeple İçişleri Bakanlığı gassalların kişisel koruyucu ekipman kullanmaları (eldiven, N95/FFP2 maske vb.), malzemelerin tıbbi atık kutusuna atılması, yıkanma sonrasında ortamın temizliği ve dezenfeksiyonunun gerekliliği uyarısında bulunmuştur (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020b).

Cenazenin yıkama işlemlerinde bulaş riski sebebiyle uzaktan su tutularak ve püskürtülerek yıkanabileceği, bunun yapılamadığı durumlarda koruyucu kıyafetle teyemmüm aldırılabilmesi, şayet o da yapılamazsa doğrudan namazının kılınıp definin gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Kefenleme işleminin riskli olduğu durumlarda ise ceset torbası ve tabutla da defin işlemi yapılabileceği belirtilmiştir (DİYYK, 2020a, s. 46) . Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, bunlara ek olarak salgından ölen kişinin yıkama işleminin uzaktan kumandalı cihazlarla yapılabileceği cevazında bulunmuştur (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020).

Vefat eden Covid-19 hastasının yakınlarına taziye işlemleri de tedbirler sonucunda kısıtlanmış ve yetkililerce taziye evleri kurulmasına müsaade edilmemiştir. Fetva kurulları tarafından yüzyüze ve toplu taziye törenlerinde uzak durulması, musafaha ve tokalaşma ile baş sağlığı yapılmaması yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Taziyelerin telefon ve sms gibi çeşitli iletişim araçlarıyla uzaktan yapılabileceği ifade edilmiştir (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020; Dâru'l-İftâ, 2020).

4.5.2.4.2. Cenazenin Kefenlenmesi

Cenazenin kefenlenmesi Müslümanlar üzerine farz-ı kifâye kabul edilir (Kâsânî, 1986, 1/299). Bazı Müslümanların bunu yerine getirmesiyle diğerlerinin üzerinden sorumluluk kalkmış olur. Farz-ı kifâyenin yerine getirilmesi için kefenin cenazenin kadın veya erkek olması fark etmeksizin bedenini tamamını kaplayacak ölçüde olması gerekir. Aksi halde kefenleme (tekfîn) işlemi gerçekleşmemiş olur (Cezîrî, 1990, 2/728).

Fukaha, normal zaman diliminde kefenin kaç parça olması gerektiği konusunda ihtilafa düşmüştür. İmam Şafî, Ahmed b. Hanbel ve bir grup fakih, erkeğin kefeninin üç, kadının kefeninin beş parça olduğunu savunmuştur. Ebu Hanife sünnet olan kefenin, kadın için beş, erkek için üç parçadan ibaret olduğunu, zaruret olmadığı

durumlarda, kadın en az üç, erkek en az iki parçaya sarılması gerektiğini ifade etmiştir. Aksi halde mazeret olmaksızın tek parça ile kefenlenmek mekruh kabul edilmiş, sadece zaruret durumunda caiz görülmüştür. İmam Malik ise ne erkek ne de kadın için muayyen bir sayı belirtmemiş, ikisi için de bir parça kefenin yeterli geleceğini bildirmiştir. Fakat parça sayısının birden fazla olması durumunda, tek olmasını müstehap kapsamında değerlendirmiştir (Serahsî, 2008, 2/120; İbn Rüşd, 2015, 1/451).

Covid-19 döneminde salgın sonucunda vefat eden kişiden hastalığın bulaşma tehlikesi sebebiyle kefenleme işlemi riskli görülmüş, sağlık kuruluşlarının hastalıkla ilgili görüşleri doğrultusunda DİYK şu fetvayı yayımlamıştır:

“Hastalığın bulaşma riskine karşı uzmanların tavsiyeleri doğrultusunda gerekli koruyucu tedbirler alındıktan sonra cenazenin usulüne uygun bir şekilde yıkanıp kefenlenmesi ve defnedilmesi gerekir. Alınacak bütün bu tedbirlere rağmen cenaze yıkandığı ve usulince kefenlendiği takdirde bu hastalığın başkalarına da sirâyet etme tehlikesi varsa Cenazelerin, geleneksel yöntemle açılan kabre kefenle defnedilmesinin de riskli olduğu durumlarda, ceset torbası veya tabutla defnedilmesi de caizdir (DİYK, 2020a, s. 46).”

Fakihler kefenin temiz, beyaz renkli ve vücudunun tamamını örtecek boyutta olması gerektiği üzerinde durmuştur. Fakat temiz kefen bulunamaması durumunda, necasetli bir kefene konularak defnedilebileceği veya zaruret hallerinde deri, ot, kına, boya, çamur vb. eşyalarla tekfin işlemi yapılabileceği ifade edilmiştir (Cezîrî, 1990, 2/728-731). Normal zamanda tekfin işlemi için belirli bir yol izlenirken, Covid-19 salgını sürecinde zarurete binaen standart kefenleme işlemi terk edilmiş, mevtânın defni ceset torbası ve tabutla yapılmıştır.

4.5.2.4.3. Cenazenin Defni

Klasik kaynaklarda cenazenin öldüğü yere ve bekletilmeden (fevren) defnedilmesi esas kabul edilmiştir. Gayrimüslim ülkede ölen kişinin memleketine nakli tehlikeli ise zaruret nedeniyle gayrimüslim mezarlığına defnedilmesi caiz görülmüştür (İbn Âbidîn, 1992; 2/234). Koronavirüs salgını sürecinde söz konusu mezhep görüşleri ışığında, salgından vefat eden kişinin cenazesinin naklinin mümkün olmaması veya aşırı yüksek risk taşıması halinde, bulunduğu beldeye defninde sakınca yoktur. Cenazenin taşınması konusunda devlet yetkililerinin bir talimatı varsa, dikkate alınmalı, kargaşa ve izdihama sebebiyet verilmeyerek, toplumun sağlığı korunmalıdır.

Osmanlı döneminde meydana gelen salgın hastalıklarda cenazelerin defni konusunda gerekli önlemler alınmıştır. Mezarlıkların şehrin dışında kurulması sağlanmış ve mezarların derinliğinin bir adam boyu kadar olmasına dikkat edilmiştir (Sarıyıldız, tarihsiz, s. 351). Koronavirüs sürecinde ise, defin işleminde eldiven kullanılması, kabre yerleştirildikten sonra standart defin işlemlerinin uygulanabileceği ve kefenleme işleminin riskli olduğu durumlarda ceset torbası ve tabutla defin işleminin yapılabileceği cevazı (DİYK, 2020a, s. 46; DİB, 2020b), bu tedbirlerden birkaçını oluşturmaktadır.

Koronavirüs pandemisi döneminde, sağlık kuruluşlarınca, ölüm sebebi bulaşıcı hastalık olarak belirlenen cenazelerin nakli için bazı kriterler aranmıştır. Ülke dışında vefat eden cenazenin taşınma işleminin tabutla yapılması talep edilmiş, tabutların lehimlenip, sızdırmaya mahal vermeyecek şekilde sıkıca kapatılması ve tabutla gömülmesi şartıyla nakline izin verilerek (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a; T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020b, s. 6:), memleketinde defin işlemleri gerçekleştirilebilmiştir.

İslâm dini insan bedeninin dirisini şerefli kıldığı gibi ölüsünü de dokunulmaz kabul etmiş, diriye hürmet, ölüye hürmetle eşdeğer tutulmuştur. Bu nedenle vefat sayısının ciddi artış göstermesi veya cenazeye son vecibeyi yerine getirme esnasında bulaşı engellemek maksadıyla her ne sebeple olursa olsun, koronavirüsten dolayı hayatını kaybeden kişinin bedenini yakarak imha etmek doğru değildir. Fakat tedavi olmak maksadıyla gayri müslim memleketine gitmek zorunda olan ve öldüğünde orada yakılması ihtimal dâhilinde bulunan kişi hakkında farklı durumlar söz konusu olmuştur. Öncelikle böylesi bir ülkeye gittiğinde iyileşmesi zann-ı gâlip olan ve gitmediğinde ölmesi kuvvetle muhtemel olacak olan kişi, vefatı gerçekleşmesi halinde, yakılacağını bile bile tedavi için söz konusu ülkeye gitmesinde bir beis görülmemiştir. Şayet iyileşemeyip ölüm vâki olur, bulaşıcılık vb. sebeplerden dolayı memleketine getirilemeyen ve defni gerçekleşmeyen kimsenin arkasından gıyâbi cenaze namazı kılınabileceği ileri sürülmüştür (Meşîgih, 2020, s. 23).

Normal durumlarda bir kabre bir cenazenin defni yapılabilir. Fakat salgın hastalıktan ölenlerin sayısının çok olması, defin işlemine yetişememe, meşakkatin ortaya çıkması, bulaşıcılık vb. gibi zaruret durumlarında bir kabre birden fazla cenaze konulabilir. Fakat bu durumda cenazelerin arası toprak vb. bir nesne ile ayrılması gereklidir (DİYK, 2023d).

4.5.2.4.4. Ölenin Hükümü

İslâm dininde salgın hastalıktan ölen kimselere şehitlik mertebesi verilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadis-i şeriflerinde “*Tâun her Müslüman için şehadettir (Buhârî, 2001, 7/131)*” buyurmuştur. Ancak salgın hastalığa yakalanan kişinin şehit olma düşüncesi ile ölümü talep etmesi (Hamevî, 1985, 4/132) veya hastalığın vermiş olduğu acı ve ızdırap sebebiyle ölümü istemesi caiz görülmemiştir (Görgülü, 2020, s. 626-627).

Salgın hastalıktan ölenlerin şehitliğinin hakikî mi yoksa hükmi mi olduğu konusunda ise cumhur ulemâ, düşman karşısında (savaşta) öldürülenlerin hakikî manada (dünya ve ahiret hükümleri bakımından) şehit sayıldığını ifade etmişlerdir (İbn Kudâme, 1968, 2/394; Nevevî, tarihsiz, 5/260; Cezîrî, 1990, 2/750-754). Allah yolunda ölen ve öldürülen kimselerin dışında kalan salgın hastalık vb. sonucu hayatını kaybeden kişiler ise hükmi (ahiret hükümleri bakımından) şehit kapsamında değerlendirilmiştir (Askalânî, 1959, 6/44). Bazıları ise hasta olan kimsenin şehit sayılabilmesi meselesindeki illeti, bulaştığı hastalığın tedavisinin bulunamamasına bağlamıştır (İbn Kayyim Cevziyye, 1994, 4/254; Mahmoud, 2020, s. 78).

Hz. Peygamber (s.a.v.) tâunun müminler için bir rahmet kaynağı olduğunu, tâuna yakalanan kişinin Allah’ın (c.c.) takdirinden başka bir şey olmayacağına inanarak, bulunduğu yerde sabretmesi halinde şehit ecri alacağını (Buhârî, 2001, 4/175) bildirmiştir. Söz konusu hadis-i şerif, hastalığı başkasına bulaştırmamak için karantinaya girene manevi anlamda destek sağlarken, diğer taraftan dışarıya çıkmadan bulunduğu yerde sabrederek, insanların canını korumak için fedakârlık örneği göstermesi, şehidin tavrına benzer bir tavır ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir (Kaan, 2020, s. 19).

Sonuç olarak, koronavirüs hastalığı sebebiyle vefat eden kişilerin söz konusu rivayetler ışığında şehit sevabı alacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat bu kimselerin Allah (c.c.) yolunda çarpışarak şehit düşen kişi ile bir kabul edilmediği, dolayısıyla dünyevî açıdan diğer mevtâlar gibi muamelede bulunulacağı ifade edilmektedir (Görgülü, 2020, s. 622).

4.5.2.5. Oruç

4.5.2.5.1. Sağlıklı Kişilerin Orucu

Koronavirüsün Ramazan ayı içerisinde de şiddetini devam ettirmesiyle oruç tutan ve tutmak isteyen sağlıklı ve risk grubundaki kişilerin, oruç tutmasıyla birlikte vücut bağışıklığına her hangi bir zararının olup olmayacağı, Ramazan orucunun ileri bir tarihe erteleme imkânı ve salgın nedeniyle oruçtan muafiyetin bulunup bulunmadığı ile ilgili sorular gündeme gelmiştir.

Oruç ibadeti taabbudî bir ibadettir. Zaman ve şartları naslarla sabittir. Onun dışında mazeretsiz terk etmek ve ertelemek doğru değildir. Bu nedenle hastalığın bulaşmasından korkulması ve vücut üzerinde olumsuz tahribata yol açma endişesi taşıyan sağlıklı kimselerin, Ramazan orucunu ileri bir tarihe erteleyerek terk etmesi caiz değildir. Nitekim Dünya Müslüman Âlimler Birliği, oruçtan muafiyetin hastalık, gebelik, yolculuk ve yaşlılık sebebiyle olacağı, aksi halde diğer bütün Müslümanların üzerine farz olduğunu vurgulamıştır. Bilimsel ve tıbbi araştırmalarca da oruç tutmanın bağışıklık sistemini zayıflatmadığı, aksine vücuttaki hücreleri yenilediği ve vücuda fayda sağladığı ifade edilmiştir (Hocabaşı ve İbicioğlu, 2020).

Oruç tutmak vücudun sağlık bütünlüğünü etkilemediği gibi koronavirüse yakalanma riskini de arttırmamaktadır. Bu husus alanında uzman doktorlarca teyit edilmiş olduğundan oruç, tutmaya gücü yeten her (mukim, mükellef, sağlıklı) Müslüman için farzdır. Bu sebeple koronavirüs hastalığının ortaya çıkması bahanesiyle oruç tutulmaması caiz görülmemiştir (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020). Sağlıklı kişilerin koronavirüs bulaşma tehlikesine karşı orucunu bozmaları uygun görülmemiş, sırf korku sebebiyle oruç tutmamak mazeret kapsamında sayılmamıştır. (Sabri, tarihsiz).

4.5.2.5.2. Kronik Hastalığı Bulunan Kişilerin Orucu

Oruç ile ilgili inen âyette (Bakara, 2/185) oruçtan muaf tutulan kimselerin yolcu ve hasta kimseler olması, bu kimselerin oruç tutmaları halinde ağır bir yük ve sorumluluk altına gireceklerinin göstergesidir. Bu sebeple kronik hastalığı olan kişilerin oruçlu iken koronavirüse yakalanması durumunda, hastalığı ağır geçirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu durumdaki kişilerin Ramazan orucunu tutmayabileceği ve

sonrasında kaza etmeleri gerektiği ifade edilmekte, kronik rahatsızlığı sebebiyle oruç tutamayan kimseler ve ileri derecede yaşlı olan kişilerin fidye vermeleri gerekmektedir (DİYYK, 2020a, s. 55).

Koronavirüs pandemisinde fetva kurullarınca dile getirilen kronik hastalığı olan kişilerin oruç tutmayabileceği yönündeki görüşler, ruhsat hükümleri kapsamında ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu kimselerin durumlarının tespitinde her ne kadar alanında uzman doktorların düşünce ve önerileri önemliyse, bir o kadar da bu kişilerin, ihlas ve samimiyetle kendi beden sağlığını değerlendirerek, ona göre karar vermeleri önem ifade etmektedir (DİYYK, 2020a, s. 55).

Oruç, sadece bedeni aç bırakmak olmayıp, fert ve toplum için birçok hikmet ve faydayı da içinde barındırır. Kişiyi kötülük ve haramlardan alıkoyar. Müslümanın cinsel arzularını, yeme ve içmesini kontrol altında tutması, huyunu ve ahlakını güzelleştirerek, ona nefsini dizginleme yeteneği kazandırır (Altuntaş ve Karagöz, 2010, s. 56-57). Pandemi sürecinde riskli grupta yer alan kişiler, bu manevi kazanımları göz önünde bulundurarak hareket etmelidir. Gerçekten zarureti bulunup tutmaya güç yetiremediğinde veya tutması halinde vücuduna zarar gelebileceği endişesi varsa oruca niyetlenmemelidir.

4.5.2.5.3. Covid-19 Hastalarının Orucu

Pandemi döneminde Covid-19 hastalığı bulaşan kişilerin kimisi hastalığı ağır geçirirken, kimileri ise her hangi bir belirti ortaya çıkmadan ayakta geçirebilmektedir. Bu sebeple koronavirüs hastalığının bulaşması oruç tutmamak için yeterli midir? Yoksa hastalığın sirâyet ettiği kişilerin sağlık durumlarının kötüleşmesi sonucunda mı oruçtan muafiyet söz konusu olur? tarzında sorular gündeme gelmiş, test sonucu pozitif olan kişilerin nasıl hareket edeceği ve doktorların kararının önemi merak konusu olmuştur.

İlgili âyetten (Bakara, 2/185) hareketle klasik fukaha hasta olan kişinin Ramazan orucunu tutmayacağı ve daha sonra iyileştiğinde kaza edeceği konusunda ittifak etmiştir. Fukaha oruç bozup/bozmamaya sebep olan hastalık için üç şart ortaya koymuştur.

Kişinin oruç tutması halinde ölüm ve ciddi anlamda vücuduna zarar gelme ihtimali bulunuyorsa orucunu açması vacip olur. Bu durumda ittifakla oruç tutmak haram kabul edilmiştir. Hanefî, Şafiî, Malikî ve Hanbelîlerin çoğunluğu bu görüştedir. Kişinin oruç tutması durumunda hastalığının artacağından ve iyileşme süresinin uzamasından korkması halinde, bu kimsenin de orucunu bozması caiz görülmüştür. Cumhur (Hanefî, Şafiî, Malikî) bu görüştedir. Bir insanın tahammül edip, güç yetirebileceği hafif ateş ve parmak ağrısı gibi hastalıklar yaşaması halinde, Cumhur bu durumda oruç tutmamayı mübah kabul etmemiştir (İmrânî, 2020, 3/467; Kâsânî, 1986, 2/94; İbn Kudâme, tarihsiz, 1/433; İbn Müflih, 1997, 3/13; Abderî, 1994, 3/382; Şirbînî, 1994, 2/169; İbn Âbidin, 1992, 2/422; Cezîrî, 1990, s. 2/815).

Ezherî-Şerif İslâm Araştırmaları Akademisi, Mısır Fetva Kurulu, İslâm İşbirliği Teşkilatı Fıkıh Akademisi, Ürdün Fetva Kurulu ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunan Emirlik Fetva Meclisi, fukahanın bu görüşleri ışığında Covid-19 bulaşan hastanın belirti gösterip göstermemesi konusunda açıklama yapmışlardır. Hasta olup belirti göstermeyen kimsenin doktorla istişare etmesi gerektiği, doktor oruç tutulmaması yönünde karar verirse bu durumda oruç tutulmayabileceği ileri sürülmüştür. Şayet ateş, şiddetli ağrı vb. belirtiler ile koronavirüs ve başkaca rahatsızlıklar bulunuyorsa, nass sebebiyle oruç tutmayabileceği ifade edilmiştir (Muhammedî, 2020, s. 3221-3223).

İslâm ulemâsı, hasta kişinin Ramazan orucunu tutamama durumunu yalnız hastalığın ortaya çıkmasıyla sınırlandırmamış, hastalığın uzaması, hastalığın artması ve hastalık halinde tutulan oruç ile cana zeval gelme endişesi de Ramazan orucunu bozmada geçerli mazeretler arasında yer almıştır. Bu sebeple Covid-19 teşhisi konulanlar ile oruç tuttuğu takdirde hastalığı daha ağır geçirme ihtimali uzman hekimlerce belirlenen kişilerin, Ramazan orucunu tutmayabileceği ve tutamadıkları bu oruçları daha sonra kaza edebilecekleri yönünde fetva verilmiştir (DİYK, 2020a, s. 54-55). Test sonucu pozitif çıkmasına rağmen vücudunda her hangi bir belirti bulunmayan kişilerin sağlıklı kimselerle eş değer tutulacağı, bundan dolayı bu kimselerin oruç tutmakla mükellef olduğunu savunanlar da olmuştur (Acemî, 2020, s. 182).

Hastalık bulaşan ve solunum cihazı kullanılması doktor tarafından gerekli görülen oruçlu kimse, orucunu tamamlamakta ısrar etmesi halinde, orucunun bozulup bozulmayacağı meselesi gündeme gelmiştir. Fetva kurulunda görevli bazı kişilerce oksijenin insan hayatı için zaruri olan hava ve nefes almaktan ibaret olduğu ve

besleyici her hangi bir madde içermediği ileri sürülmüş, böylece hastaya cihaz ile verilen oksijen, havayı teneffüs etmekle eş değer tutularak, orucu bozmayacağı fetvası verilmiştir. Ancak, oksijen gazının mideye sıvı bir ilaç ile verilmesi halinde oksijen sebebiyle değil, ilaç nedeniyle orucun bozulacağı ifade edilmiştir (Muhammedî, 2020, s. 3224).

4.5.2.5.4. Sağlık Görevlilerinin Orucu

Hanefî, Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî âlimlerin çoğunluğuna göre, zarar görme korkusu ve aşırı meşakkat sebebiyle ağır işlerde çalışan kimseler oruçlarını bozabilirler. Şafîî âlimlerinden Ebu Bekr Dimyatî, bir kimse oruç tutması halinde yok olma tehlikesinden dolayı korkarsa, bu durumda oruç tutmaması vacip olur. Oruç tutması halinde şiddetli açlık ve susuzluk gibi meşakkat söz konusu olursa, kişi orucunu bozabilir. Şayet oruç tutar ve ölümüne sebep olursa, bu durumda âsi olacağını ifade etmiştir (Acar, 2015).

Sağlık Personeli, salgın sürecinde kendisinin ve ailesinin rızkını temin etmek için riskli alanlarda görev ifâ etmişlerdir. Yoğun çalışma ortamında ve özel kıyafetlerle çalışmaları, işlerini olabildiğince zorlaştırmıştır. Hal böyle olunca Ramazan orucu ile bu zorluk aşırı bir meşakkat ve külfet ile sonuçlanmıştır. Oruç tutmaları halinde hastalara müdahalede gecikme ve hastaların canının zevale uğraması ihtimallerini gündeme taşımıştır.

Sağlık çalışanı, icra ettiği görev itibarıyla, hem kendi canını, hem de evde bulunan aile fertlerine bulaştırarak, onları tehlikeli duruma getirmektedir. Hal böyle olunca DİYK tarafından öncelikle pandemi hastanelerinde görev yapan sağlıkçıların görev saatlerini Ramazan orucunu kolay tutacak şekilde düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise sağlık çalışanlarının kendilerini ve hastalarını tehlikeden korumak için oruç tutmamaları mazeret kapsamında değerlendirilmiştir (DİYK, 2020a, s. 55). Kimileri tarafından ise sağlık çalışanlarının sırf tehlikeden korunmak için oruç tutmamalarının caiz olmadığı, ancak vücuduna zarar gelme endişesiyle oruç tutmayabilecekleri ifade edilmiştir (Acemî, 2020, s. 199).

Bazı İslâm hukukçularınca, sağlık çalışanlarının oruçlarını bozma ruhsatı için bir takım şartları sağlamaları gerektiği öne sürülmüş ve ancak bu şartları sağlamaları halinde oruçlarını bozabileceği cevazında bulunulmuştur. Birincisi, fiilî olarak

meşakkatin bulunması gerektiği, aksi halde ihtimal dâhilinde olan meşakkat için oruç bozmak caiz kabul edilmemiştir. İkincisi, hastaların tedavi ve bakımı için o kimselerin yerini tutacak başka doktorların bulunmaması gerekir. Hastaya müdahale etmek için bulunması mutlaka gerekli olan kişilerin oruçlarını bozması caizdir. Şayet işini iftardan sonra yapma durumu varsa o müstesnadır. Üçüncüsü ise devamlı gözetim altında tutulması gereken hastaların ölmesi konusunda zann-ı gâlip oluşmasının gerekliliğidir. Çünkü orucun bedeli vardır. O da kaza etmektir. Fakat canın korunması maslahatının ise bedeli yoktur (Lamî', 2020).

Cezayir Fetva Kurumu, aile fertlerinde normalin üzerinde zor ve meşakkatli işlerde çalışan doktor, hemşire, asker, polis ve koronavirüs ile irtibatlı alanlarda görev alan diğer meslek gruplarının oruç tutmayabileceği yönünde görüş belirtmiştir. Eğer güne oruç tutarak başlamış ve gün içerisinde zorluk yaşamışlarsa bu durumda oruçlarını bozup kazaya bırakabileceği fetvasında bulunmuştur (Lecnetü'l Vizâra li'l-Fetavâ bi'l-Cezâir, 2020). Ürdün Fetva Kurulu, zor işte çalışıp çalışmaması belirsiz olan meslek gruplarının fecir vakti oruca niyet etmeleri gerektiği, güne oruca niyet etmeden başlamalarının caiz olmadığı konusunda fetva vermiştir. Çünkü gün içerisinde zor ve meşakkatli işle karşılaşmama durumu olduğu belirtilmiş, şayet zor bir durum ile karşılaşırorsa orucunu bozup kaza edebileceği ifade edilmiştir. (Dâru'l-İftâ, 2011). Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî ise zorluk çeken ve zayıf düşen sağlık personelinin oruç tutmayabileceği yönünde karar almıştır (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020).

Özetle, salgın sürecinde verilen fetvalardan anlaşılan odur ki dünyevî maslahat ile dinî/uhrevî maslahatın çatışması halinde dinî maslahat esas alınabilir. Bir diğer yönüyle, Allah hakkı ile kul hakkının çatışması halinde, Allah hakkını yerine getirmek için bedel (alternatif) varsa, bu durumda dünyevî maslahat diğerine tercih edilebilir. Bu kapsamda, salgın hastalığa yakalanmış ve yakalanması muhtemel olan kimselerin oruç tutmamaları ruhsat olarak değerlendirilmiştir. Oruçtan bedel kaza ve fidye gibi seçenekler varken, hayattan ve sağlıktan bedel yoktur. İşte sağlık çalışanlarının vakalı kişilerle birebir ilgilendikleri için oruç tutmayıp, kazaya bırakmaları bu duruma örnek teşkil etmektedir (Lamî', 2020, s. 417; Samar, 2021, s. 286).

4.5.2.6. İtikâf İbadeti

Koronavirüs pandemisi sebebiyle Ramazan ayında cami ve mescitlerin kapatılmasıyla birlikte i'tikâf izninin verilir verilmeyeceği merak konusu olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı tüm taşra teşkilatına "i'tikâf izni" konusunda yazı göndermiştir. İlgili yazı da Müftülüklerce, sağlığı elverişli olan ve karantina da bulunmayan kişilerin cami ve mescitlerde i'tikâf yapmak istediklerine dair talepleri toplanacağı, sağlık, temizlik ve mesafe kurallarına riâyet koşuluyla, fiziki açıdan i'tikâfa uygun camilerde mülki amir oluru ile izin verilebilmesi talimatında bulunulmuştur. Daha sonra verilen i'tikâf izni iptal edilmiş ve evde i'tikâf yapıp yapılamayacağı meselesi gündeme gelmiştir (Arı, 2021, s. 236-237).

Diyanet İşleri Başkanlığı Başkan Yardımcısı Burhan İşleyen, Ramazan ayının son on gününde yapılan i'tikâf ibadeti için açıklamada bulunarak, camilerin koronavirüs tedbirleri kapsamında i'tikâfa kapalı olduğu, bu sebeple vatandaşların evlerinin bir odasını i'tikâf için ayırıp orada i'tikâfa girebileceklerini ifade etmiştir. (Şahin S. , 2020).

İslâm âlimleri, salgına yakalanan kişinin sağlıklı kimselerin bulunduğu camiye, cemaate katılmasını caiz görmemişlerdir. Devlet yetkilileri tarafından bu kimselerin ayrı bir yerde tutulması gerektiği aktarılmış, eğer bu kimseler alınan önleme karşı gelmeleri halinde günahkâr ve fâsık olacakları ifade edilmiştir. Bu görüşler ışığında Covid-19 virüsüne enfekte olan kişinin de hasta olmayan kimselere bulaştırmasından dolayı camilerde i'tikâf yapılması caiz görülmemiştir (Acemî, 2020, s. 188-189). Koronavirüs salgın hastalığı gibi mücbir zaman dilimlerinde i'tikâfin mescitte değil de evlerde yapılmasında kanaatimizce bir beis bulunmamaktadır. Kişi, evinin bir odasını mescit edinerek, i'tikâfa girebilir.

4.5.2.7. Zekât ve Sadaka

Pandemi döneminde zekât konusunda birçok mesele gündeme gelmiştir. Zekâtın erken verilmesi, zekâtın hastalık bulaşan kimseler için kullanılıp kullanılmayacağı, karantina yerlerinin zekât gelirleriyle kiralanıp kiralanamayacağı meselesi ortaya çıkan konuların başlıcalarını oluşturmuştur.

Koronavirüs sürecinde fetva kurulları tarafından açıklanan fetvalar, yapılan çalışmalar ve kişisel görüşler incelendiğinde, fukahanın zekâtın erken verilmesinde sakınca görmediği dile getirilmiş ve mevcut durum göz önünde bulundurularak zekâtın erken verilebileceği ifade edilmiştir. (Derdur, 2020; Meclisü'l-İmârât li'l-İftâi Şer'iyye, 2020).

Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi 30/9. olarak yayımladığı zekât ile ilgili fetva kararında, malın nisaba ulaşip üzerinden bir yıl geçmesi halinde bir yıl ve daha fazla yılın zekâtını erken vermenin caiz olduğuna hükmetmiştir. Avrupa'daki cami ve İslâmî merkezlerin virüs sebebiyle kapatıldığı ve bağış gelirlerine ihtiyaç duyulduğu, bu sebeple Müslümanların zekât dışındaki bağış ve sadakalarını da buralara vermelerinin uygun olacağı ifade edilmiştir (Meclisü'l Avrubbî li'l-İftâi ve'l-Buhûs, 2020).

Birçok ülkeden oluşan akademisyenler bir araya gelerek zekâtın erken verilmesi hakkında ortak bildiri yayımlamışlardır. Söz konusu bildiride dünyayı kasıp kavuran pandemi sebebiyle yoksul kimselerin gıda, ilaç, tedavi ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi, işsiz kalan ve ciddi şekilde zarar gören kişilerin acılarını hafifletmek amacıyla malın nisaba ulaşması şartıyla zekâtın erken verilebileceğine cevaz verilmiştir (Rabitatü Ulemâi Ehli's-Sünnet, 2020).

Cezayir Devleti'nin resmi fetva kurulu, 02 Nisan 2020 tarihinde yapmış olduğu çevrimiçi toplantısında, zekâtın vadesinden önce verilmesinin caiz olduğu ve pandemi ile birlikte, kısmî ve tam kapanmalar sonucunda insanların geçim kaynaklarının sekteye uğrağı ifade edilmiştir. Bu süreçte karantinada bulunan kimselere karantinanın zorluklarının üstesinden gelmelerine yardımcı olmak adına, zekâtın takdim edilerek verilebileceği kararı alınmıştır (Lecnetü'l Vizâra li'l-Fetavâ bi'l-Cezâir, 2020).

Fıtır Sadakası (Fitre) da bu kapsamda değerlendirildiğinde salgın hastalık, doğal afet vb. durumlarda Ramazan ayı girmeden vaktin evvelinde verilebilir (DİYK, 2023b).

Covid-19 hastalığına yakalanan kimsenin, birtakım şartları sağlaması halinde tedavisi için zekât ödenebileceği ifade edilmektedir. Öncelikle tedavinin ücretli olması ve bu tedavi masraflarını karşılayacak durumunun bulunmaması gerekir. Zorunlu olarak uygulanması gerekli olan tedavi masraflarını karşılayacak miktar ne kadar ise o ücret tutarında, lükse kaçmamak ve tedavi masraflarını geçmemek şartıyla zekâtın

verilmesinin caiz olduğu savunulmuştur (Hüseynân, 2020, s. 252). Yine bulaşıcı hastalıktan korunmak için kullanılan tıbbî araç ve gereçlere de zekâtın sarfı caiz görülmüştür (Ahmed, tarihsiz).

Fetva kurullarının görüşleri gösteriyor ki zekât, uygulama kısmında esnek bir yapıya sahip iktisâdî araçtır. Nitekim zekâtın erken verilmesi hakkında çokça sorunun gelmesi bunun canlı şahididir. Zekâtın erken verilmesi halinde kısa vade de koronavirüsten etkilenmeyen zengin iş insanlarının vakti gelmeyen zekâtlarını erken vermeleri, birçok muhtaç kimsenin ihtiyacını giderdiği gibi, mevcut sürecin en az zararlarla yönetilmesine de katkı sağlayacaktır (Hersh, SAMAR, ve Yılmaz, 2020, s. 299).

Fukaha, zekâta ihtiyacı olan ve kaldığı yerin kirasını ödeyemeyen kimseye, ister aynî ister nakdî olarak verilsin, geçerli olacağı konusunda ittifak etmiştir. Koronavirüs sürecinde ise test sonucu pozitif çıkan ve karantina binalarında (Yurt, okul, hastane, otel, ev vb.) kalan kimselerin kaldığı yapıtların kira ve ücretlerini zekât gelirlerinden verilebilme meselesi ortaya atılmış ve öncelikle şu şartların gerekliliği savunulmuştur:

- Karantina ilan edilmesi ve hastalık bulaşan kimselerin karantinada bulunmasının zorunlu olması,
- Karantinada olan kimselerin bu ücretleri ödeyememesi,
- Karantinanın gayesinin kişileri ve toplumu korumak amacıyla yapılması,

Yukarıda dile getirilen şartların gerekliliğinin yanında, muâsır âlimler tarafından ayrıca bazı ilave şartların bulunması gerektiği ileri sürülmüştür. Öncelikle karantina yerlerinden yararlanacak kişilerin reşit olması, dinin haram kıldığı hususlar olmaması gerekir. Zekât verilecek kişinin fiilî olarak kiraladığı yapıtın tamamından yararlanması, zekâtın menfaat olarak değil, şer'î bedelinin verilmesi gerekir. Kaldığı binadan istifade edilecek süreye karşılık gelen ücret kadar zekâtın bedel olarak verilmesi, verilen zekât bedeli miktarınca istifade edilmesi ve değış tokuş olmaması gerekir. Yine bilinen bir menfaatin bulunması; cinsi, kıymeti ve vasfı itibariyle farklı olmaması gerekir. Bu şartları sağlayan kişilere kiralayıp kalacağı karantina binaları için zekât verilebilecektir (Hüseynân, 2020, s. 259-260).

Koronavirüs pandemisinde ülkemizde Cumhurbaşkanı öncülüğünde “Biz Bize Yeteriz Türkiyem” sloganıyla “Milli Dayanışma Kampanyası” başlatılmıştır.

Pandeminin etkisiyle işten çıkarılan, çalışamayan ve ihtiyaç sahibi vatandaşlara yardımlar ulaştırılmıştır. Cumhurbaşkanı tarafından söz konusu yardım kampanyasına zekâtlarını Ramazan ayı içerisinde vermeyi düşünenlerin de katılarak yarışta yerlerini alabilecekleri ifade edilmiştir (Alyanak vd., 2020). Böyle bir kampanyanın devlet eliyle düzenlenmesi, beraberinde zekâtın kurumsallaşması konusunu gündeme taşımış ve devlet eliyle dağıtılması halinde maksimum fayda sağlanacağı yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur (Gümüş N. , 2021, s. 207; Terzi ve Bilen, 2020, s. 106-108).

DİYK'na söz konusu kampanya ve zekât fonlarına zekat gelirlerinin verilip verilemeyeceği sorulmuş ve kurul şu açıklamayı yayımlamıştır:

“Zekât, söz konusu kimselere mükellefler tarafından doğrudan verilebileceği gibi, aracı bir organizasyon vasıtası ile vekâleten de ödenebilir. Açılan zekât hesabına zekât niyetiyle para yatırmakla da vekâlet gerçekleşmiş sayılır. Bu çerçevede zekâtların bugünlerde ulusal düzeyde başlatılan dayanışma kampanyaları vasıtasıyla toplanıp hak sahiplerine ulaştırılması da caizdir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu tür kampanyalara zekâtını yatıran mükellefin yatırdığı meblağın zekât olduğunu belirtmesi, yetkililerin de zekât fonunda toplanan bu paraların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması konusunda gereken hassasiyeti göstermesidir (DİYK, 2020c).”

Zekâtın aracı kuruluşlar vasıtasıyla verilebilmesi için öncelikle söz konusu kuruluşun her açıdan güvenilir olması, zekât gelirlerine aracılık yaptığını açıkça taahhüt etmesi, topladıkları zekât gelirlerinin tamamını aynî/nakdî olarak hak sahiplerine ulaştırması gereklidir. Bu kuruluşlara zekât veren kişilerin zekâtını, kuruluşun zekât hesabına yatırmasıyla zekâtın sarfı gerçekleşmiş olur (DİYK, 2023a).

Sokağa çıkma kısıtlaması nedeniyle zekât ve sadaka ibadetlerinin ifâsında dijitalleşme meydana gelmiştir. Telefonla kısa mesaj (SMS) veya internet aracılığıyla online olarak yardım kuruluşlarına ve kampanyalara sadaka ve zekât harcamaları yapılmıştır. Yine ibadete taalluk eden fikhî konulardan bir diğeri de zekât toplayan ve dağıtan uygulamalar olmuş, zekât ve sadakalar, aracı organizasyonlar tarafından ihtiyaç sahiplerine aktarılmıştır (Korkmaz, 2021, s. 86). Zekât kuruluşları ve zekât fonları aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine ulaştırılan zekâtlarda fikhen bir engelin bulunmadığı uluslararası fetva kuruluşlarınca da ifade edilmiş, ayrıca salgın günlerinde karz-ı hasen fonlarının işlevsel hale getirilmesi üzerinde durularak, topyekün infâk çağrısında bulunulmuştur (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020).

Koronavirüs hastalığına yakalanan kimselerin söz konusu sadaka, bağış ve teberru işlemlerinin kısıtlanıp kısıtlanamayacağı konusunda, bazı çalışmacılarca fukahanın görüşlerinden hareketle, pandeminin ölümle sonuçlanma riski yüksek olan yerleşim alanlarında yaşayanların tasarruflarının kısıtlanabileceği belirtilmiştir (Yaşar, 2020, s. 467). Aksini savunanlar ise tasarruflarının kısıtlamaya tabi tutulamayacağı ve böylesi kimselerin tasaddukta bulunmasının kendilerini manen daha iyi hissetmesine vesile olacağı vurgulanmıştır. Yine bu araştırmacılarca, karantina tedbirleri kapsamında sıkıntı yaşayanların ekonomik açıdan desteklenmesi gerekliliğinin yanında, yardım faaliyetinin önemi ve kıymeti üzerinde durulmuştur (Görgülü, 2020, s. 624-625).

Salgın hastalık gibi olağanüstü durumlarda zenginın zaten vermekle yükümlü olduğu zekâtın belirli durumlardaki kişilere verilebilirliği, erken ve geç verme durumları her ne kadar ehemmiyet ifade etse de bu durumu çokça gündeme taşıyarak, önemli değerlerimiz olan sadaka, tasadduk, infak, îsâr vb. anlayışların arka planda tutulmasına sebep olmak kanaatimizce doğru değildir. Çünkü zekât yalnız zengin Müslümanın vermekle mükellef olduğu % 2,5 (40/1) oranında verilen asgari yardımı ifade etmektedir. Asl olan zekât ile birlikte zekât dışında yapılan harcamalarında önemli olduğu bilincinde olmak, bu değerlerimizin zor zamanlar için unutulmaması yönünde çaba sarfederek açığa çıkarmaktır. Her olağan dışı durumu zekâta saymak, diğer bir ifadeyle yardımlaşma ve dayanışma sorumluluğunun sadece zekâttan ibaret olduğunu düşünmek doğru bir anlayış olmayıp, cimrilik alametinin göstergesidir (Esen, 2023; DİYK, 2023a). Fakat diğer yardım faaliyetleri ise gönül zenginliğinin göstergesidir.

4.5.2.8. Hac ve Umre

İslâm tarihi boyunca Kâbe birçok olumsuz durumla karşılaşmış, birtakım afetler ve saldırılar sonucu tahrip edilip, yağmalamalar neticesinde ibadete kapatılmıştır (Ünal, 2001, s. 14-21; Öz, 1993, s. 372-373). Salgın döneminde Suudî Arabistan tarafından umre turları durdurulmuş, hac ibadeti ülke içerisinde yaşayan sınırlı sayıdaki kişi ile ifâ edilebilmiştir.

Suudî Arabistan hükümeti tarafından ülke içerisinde hac ibadetinin yerine getirilmesinde birtakım tedbirler uygulanmıştır. Maske ve mesafe zorunlu tutulmuş,

Mina, Müzdelife ve Arafat'a izinsiz girmek ile Kâbe ve Hacerü'l Esved'e dokunmak ve öpmek yasaklanmıştır. Zemzem suları kişilere özel pet şişelerde verilmiş, koronavirüs şüphesi bulunan kişilerin, kendisi gibi şüpheli olan kimselerle hac ibadetini tamamlamasına imkân tanınmıştır (Başer, 2020).

Hac ve umre ibadetlerinin durdurulması sonucunda Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ gibi kutsal mabetleri ziyaret etmek isteyen kişiler arasında, sanal tur girişimleri başlatılmıştır. Üç boyutlu görüntü teknolojisiyle yapılan turda, hac menâsikleri sosyal mesafe kurallarına göre uyarlanmış, hac ve umre ibadetine gidemeyen kişilere, sanal da olsa giriş imkanı sağladığı ve faydalarının olduğunu savunanlar olmuştur. Müslüman ilim otoriteleri tarafından ise sanal haccın aslının yerine kâim olmayacağı açıklanmıştır (Korkmaz, 2021, s. 86-88).

Hac ve umre ibadetinin askıya alınması sebebiyle fetva kurulları da açıklamalar yayımlamışlardır. Dünya Müslüman Âlimleri Birliği Genel Sekreteri Muhyiddin Karadâğî, salgın hastalığın hacı adaylarına bulaşma tehlikesinin uzmanlarca kesin olarak bilinmesi ve zann-ı gâlip oluşması halinde, hac ve umrenin durdurulmasında dinen bir sakınca olmadığı yönündeki fetva kararını duyurmuştur (Vikâletü Anâdül, 2020).

Salgın hastalığı haccın edasının şartları ile karşılaştırarak ele aldığımızda yol güvenliği ve arızî engelin bulunması meselesiyle doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Menâsik-i haccın icrasında hacıların yakın temas içinde bulunması hastalığın sirâyetini kolaylaştıracak, diğer sağlıklı kimseleri hasta yaparak zann-ı gâlip ile ölümüne sebebiyet verecektir. Böylesi bir durumda hac, edasının şartlarından olan yol güvenliğinin eksikliği ve arızî engelin varlığı anlamına gelir (Yaşar, 2020, s. 465). Hâl böyle iken cana ve mala zarar gelme endişesi ortaya çıkmış ve yol emniyetinin sağlanamadığı böylesi durumlarda, hac mükellefiyetliği sâkıt olmuştur (Kâsânî, 1986, 2/120).

Salgın hastalığa yakalanmış kimse için eda şartlarından olan yol güvenliği ve arızı bir engelin bulunmayışı, istitâat şartını ortadan kaldırmaktadır. Kişi böylesi halde ısrarcı olmamalı, kul hakkından beri olmak ve haccı eda etmek için iyileşmeyi beklemelidir. Şayet iyileşme ümidi olmayan kimseler ise bedel göndererek (Şirbînî, 1994, 2/219) hac borcunu tamamlamalıdır. İyileşme durumu olan veya salgın

sebebiyle hac ve umreye gidemeyen kimse, Şafî mezhebinin görüşünü taklit ederek salgın ortadan kalktığına gidilmek kaydıyla geciktirebilir (Şirbînî, 1994, 2/206).

Hac ibadetinin topyekün iptal edilmemesi, en azından Mekke şehrinde yaşayan sınırlı sayıda Müslümanla yapılması, daha doğru karar olarak karşımıza çıkmaktadır. Doktorlarla gerekli istişareler yapıp, tıbbi tedbirlerin alınması, mesafenin sağlanması ve gerekirse doktorların bu esnada görevli olarak hac kabile ve gruplarında yer alması koşuluyla hac ibadeti eda edilebilecektir. Diğer türlü topyekün bir yasaklama aşırı tedbir olarak gözükmektedir. Yine tedbirler eşliğinde hac ve umre esnasında koronavirüs hastalığına yakalanan kimsenin vakfe yapması caizdir. Çünkü vakfe de belirli bir vakit bekleme zarureti bulunduğundan, bu işlemin yapılabileceği ifade edilmiştir. Hac ve umre esnasında salgına yakalanan kişinin, hac ve umre için ihrama girmesinde de bir sakınca bulunmamış ve müstehap görülmüştür (Acemî, 2020, s. 199-200).

Sonuç olarak, İslâm tarihinin belirli dönemlerinde doğal afetler, istila ve saldırılar sebebiyle hac ve umre yapılamadığı anlaşılmaktadır. Koronavirüs salgın sürecinde de hastalık, yol güvenliği ve zarar görme endişesi sebebiyle yapılamayan hac ve umre ibadeti ertelenmiştir. Sınırlı sayıda kişiyle yapılan hac menâsiklerinde uygulamalarda değişiklikler yaşanmıştır. Salgın sürecindeki bu değişiklikler, bireysel ve kolektif yapılan çalışmalarca ortaya konulmuş ve fıkıh geleneğinden istifade edilerek yeni içtihatlar verilmiştir.

4.5.2.9. Kurban İbadeti

Arap dilinde maddi ve manevi olmak üzere her türlü yakınlığı ifade eden “kurbân” kelimesi, dinî terminolojide kendisini yerine getirmekle Allah’a (c.c.) yaklaşılacak şeydir. Özel olarak, Allah’a (c.c.) yakınlık sağlamak, diğer mana da ibadet (kurbet) amacıyla belli vakitte, belirli cinsten hayvanı kesmeyi ve kesilen hayvanı ifade etmektedir (Güç, 2002, s. 433-435). Eski din ve kültürlerde amaç ve şekil farklılıklarıyla kurban âdeti bulunmakla birlikte, İslâm’ın gelmesiyle cinayet, şirk, eziyet vb. unsurlardan temizlenerek taabbudî, malî ve sosyal nitelikleri içerisinde barındıran bir ibadet haline dönüşmüştür. (Bardakoğlu, 2002, s. 436-440).

Kurban kesmek, yolcu olmayan (mukim) kimse için mezheplerin çoğunluğuna göre sünnet, Hanefî mezhebinin tercih edilen görüşüne göre ise vaciptir (Serahsî, 2008,

12/12; Bilmen, tarihsiz, s. 390). Kurban kesilebilecek hayvanlar deve sığır, koyun ve keçidir. Deve, sığır ve keçinin kurban edilmesi için ön dişlerinin atması gereklidir. Koyunun ise altı ayını dolduran yavrusu gösterişli ise kurban edilebilmektedir. (Serahsî, 2008, 12/10). Diğer bir ifadeyle devenin beş yaşına, sığırın iki yaşına, koyun ve keçinin ise bir yaşına basmış olması aranan asgarî şarttır.

Normal zaman dilimlerinde genellikle yüz yüze olarak gerçekleşen kurbanlığın alım, satım ve kesimi, Covid-19 salgın hastalığının ortaya çıkması ile birlikte bir takım değişiklikler yaşanmış ve yeni tedbirler uygulamaya konmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı, kurban kesimi sırasında olası riskleri belirttiği talimatında şu hususlar üzerinde durmuştur:

- Kesimin ülkemizin her mahallesinde, köyünde neredeyse her evde yapılmasından kaynaklı olarak sürecin denetimi ve disipline edilmesindeki zorluk,
- Kurbanlık hayvanın bazen 6-7 aile tarafından ortaklaşa kesilmesi ve bu sırada her aileden birden çok kişinin o ortamda bir araya gelmesi, kalabalıklaşmadan kaynaklanacak bulaşma riski,
- Kentlerde kesim alanlarının az ve küçük olması sebebiyle kalabalıklaşma ve yoğunlaşmadan kaynaklanacak bulaşma riski
- Kesim yerlerinde telaş, acelecilik, acemilik gibi nedenlerden kaynaklanan dikkatsizlik ve tedbirlere uyumun düşük kalması
- Kesim yerlerinde temizlik ve hijyeni sağlamanın çok zor olması
- Kesim, parçalama, pay etme, taşıma sırasında çevredeki kişilerin konuşarak virüsü saçması, yine öksürmesi ve hapşırması sırasında etlere bulaşabilecek damlacıkların, evlere, evlerdeki kişilere taşınması
- Kesim yerlerinin denetimini ve kural ihlallerinde cezaî müeyyide uygulanmasının sağlanmasındaki organizasyon eksikliği (DİB, 2020f).

Söz konusu bu riskleri göz önünde bulunduran DİB, önlem olarak bu sene için fiziki kurban kesiminin zor olacağı düşüncesiyle ve Dünya'nın dört bir yanında daha fazla muhtaç kimselerin bulunması dolayısıyla vekâlet yoluyla kurban kesimini teşvik etmiştir (DİB, 2020e).

Kurbanlık ile ilgili işlemlerde salgının bulaşarak yaygınlık kazanmasını önlemek için alım ve satım uygulamasında ortaklar arasından bir kişi tayin edilerek pazarlığı sonuçlandırmalıdır. Yine ortaklaşa kesilen kurbanlarda kesim işlemi için bir kişi vekil tayin edilmeli ve olası kalabalıklar engellenerek salgının sirâyetinden emin olunmalıdır. Şayet salgının şiddetli yaşandığı bölgede/şehirde bulunan kimsenin

salgından korunma imkânı yoksa vekâletle kurban kesim organizasyonuna katılarak, kurban ibadetinin edasını gerçekleştirmelidir.

4.5.2.10. Dua

İnsanın musibet ve felâket anında, elinden gelen çaba ve gayreti göstererek Allah'a (c.c.) el açarak dua etmesi, gösterilen maddî çabanın ardından manevî teselli kaynağıdır. Nitekim Allah Teâlâ, "*İnsan, iyi şeyleri istemekten usanmaz; başına bir kötülük geldiğinde ise büsbütün ümitsiz ve karamsardır (Fussilet 41/49).*" buyurmaktadır. Böylece dua ederek yaratıcıdan yardım istemek, salgını bertaraf etmenin en önemli yollarındandır (Bulut, 2020, s. 14).

İslâm âlimleri arasında ay ve güneş tutulmasının yanı sıra salgın hastalıklardan kurtulmak için toplu dua yapılmasını caiz görenler (İbn Nüceym, 1999, s. 331-332) olduğu gibi, şehitlik vesilesi olacağı düşüncesiyle toplu dua uygulamasının caiz olmadığını savunanlar da bulunmaktadır (Askalânî, tarihsiz, s. 315-317). Ancak fukaha salgından kurtulmak için el açıp bireysel olarak dua edilmesinde sakınca görmemiş (İbn Âbidîn, 1992; 2/183), salgının Allah (c.c.) tarafından gönderilen rahmet vesilesi olduğunu telakki eden ve salgından kurtulmak için bireysel olarak dua yapılmasını uygun görmeyen kişiler, deliller getirilerek eleştirilmiştir (Askalânî, tarihsiz, s. 319).

Osmanlı döneminde ortaya çıkan veba salgınında tıbbi tedavinin yanı sıra manevî çareler aranmıştır. Yatsı namazından sonra minarelerden Ahkâf suresi okunmuş, surların ve evlerin etrafında dolaşan hafızlar, sure okuyarak Kur'ân-ı Kerîm'i hatmetmişlerdir. Yine sıbyan mekteplerinde okuyan öğrencilerin haftada iki kez olmak üzere toplu duaya çıkarıldığı aktarılmaktadır (Yıldırım, 2010, s. 115).

Koronavirüs salgını sürecinde hastalığın yayılmasına engel olmak, hastalıktan korunmak ve etkilerini en aza indirmek için cami hoparlöründen dualar yapılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Müftülüklere gönderilen dua metninde şu ifadeler yer almıştır;

"Kıymetli Müslümanlar, tedbirlere uyalım, evimizde kalalım ve dua edelim. Yüce Allah (c.c.) devletimizi ve milletimizi her türlü felâketten korusun. Ülkemizi ve Dünyamızı bu salgından en kısa zamanda kurtarsın. Sağlık çalışanlarımızın ve hastalarımızın yardımcısı olsun. Amin (DİB, 2020c)."

Müslüman duanın ibadet olduğunun farkında olmalı, sabır ve sebat göstererek salgından kurtulmak için Allah'a (c.c.) niyazda bulunmalıdır. Nitekim yapılan anketler neticesinde insanlar, pandemi döneminde yaşadığı sorunlara çözümler getirmesi ve karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmeye yardımcı olması için dua, zikir ve Ku'ân-ı Kerîm okumaya yönelmiş, duanın salgının ortadan kalkması ve salgından korunma da önemli faktör olduğu, adeta manevî kalkan görevi gördüğü ifade edilmiştir (Kalgı, 2021, s. 123).

Salgın hastalığa yakalanan kimse gücü yettiğince ibadet ve taatlerini yerine getirmeye çalışmalıdır. Rahatsızlığı sebebiyle zorlandığı durumlarda ise verilmiş olan ruhsatları kullanılmalıdır. Çünkü can bedende bulunduğu sürece ibadetler kesintiye uğramamakta ve ifâ edilmektedir. Sıhhatimiz el vermediği ve eksik icra ettiğimiz ibadetlerimizi Yüce Allah (c.c.) tamamlayacaktır. Bundan sonra mümine düşen dua ile el açmak olup, zaten ibadetlerin özünde dua yatmaktadır. (DİYYK, 2020a).

4.5.3. Covid-19 Salgın Hastalığının Diğer Fıkhî Meselelerin Hükümüne Etkisi

Bu başlıkta, Covid-19 salgınının etkilediği, bu sebeple salgın sürecinde ön plana çıkan ve fetva kurulları tarafından ele alınan, belli başlı meselelere yer verilerek, hukukî tahlil ve değerlendirmeler yapılacaktır.

4.5.3.1. Hastalığın Teşhis ve Tedavisi

İslâm da asl olan sağlığın korunmasıdır. Fakat sıhhat bozulup, hastalık zuhûr ettiğinde, ortaya çıkan hastalığı gidermek için tedavi olmak gerekli hale gelmektedir. Hz. Peygamber *“Ey Allah'ın kulları tedavi olunuz. Çünkü Allah ihtiyarlık hariç şifası bulunmayan hastalık yaratmamıştır (İbn Mâce, tarihsiz, 2/1137).”* buyurarak hastalık bulaştığında hastalığın çaresinin aranması gerektiğini söylemiş ve tedavi olmayı teşvik etmiştir. İslâm hukukunca da teşhis ve tedavinin önemi dikkate alınmış, *“Zarar, imkânlar nispetinde giderilir (Mecelle, md. 31; Zerkâ, 1989, s. 207).”* küllî kaidesinden hareketle ortaya çıkan zararın def edilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.

İslâm'ın ilk dönemlerinde salgın hastalığın tespitinde fiziksel özelliklere bakılmış ve tedavi için ortaya çıkan belirtiler esas alınmıştır. Cüzzam hastalığının teşhisinde kişinin kaşlarının dökülmesi belirleyici olmuş ve bu durumun hükmü

âlimler arasında ihtilafa yol açmıştır. Bir kimsenin kaşlarının dökülmesi sebebiyle cüzzam hastalığının bulunduğunu iddia eden kişiden, iddiasının doğruluğunu ispat etmek için güvenilir ve tecrübe sahibi bir şahit getirmesi istenmiştir. Aksi halde ise inkâr eden kişinin yemin etmesi talebinde bulunulmuştur (Buhûfî, tarihsiz, 5/109; Polat, 2020, s. 98).

Cüzzam hastalığının bir başka belirtisi hastalık bulaşan kişinin yüz şeklinin aslana benzemesidir. Bu durum tıp dilinde “Facies Leonine” adıyla isimlendirilmiştir (Ataseven, 1967, s. 38). Bazı kimseler ise cüzzam mikrobulunun mikroskopta aslan şeklinde olduğunu ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “*Aslandan kaçır gibi cüzzamlıdan kaçınız (Buhârî, 2001, 7/126).*” hadisindeki aslana benzetişini bu şekilde izah etmişlerdir (Ataseven, 1967, s. 38). Görüldüğü üzere hastalığın teşhisinin tedavi için ne kadar belirleyici olduğu ve İslâm’ın tedaviye verdiği önem dikkat çekmektedir.

İyileşmek ve hastalığa şifa bulmak amacıyla tedavi olmanın zorunlu olup olmaması konusunda âlimler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Âlimlerin ekseriyeti (cumhur) tedavi olmayı vacip kabul etmiştir. Bazı âlimler ise ölümü arzulamamak kaydıyla tevekkül etmeyi tedavi olmaktan daha faziletli görmüş ve tedavi olmayı müstehap kapsamında değerlendirmiştir (Eşit, 2014, s. 108-109).

İslâm âlimleri tarafından hastalığın teşhis ve tedavisinde niyete de ehemmiyet verilmiş ve hastalığı gizlemeyip hâlis niyet ile açığa çıkararak tedavi olmak caiz kabul edilmiştir. Tedavi olmada zararın bulunmadığı vurgulanmış, ancak ilacın yaratanını değil, ilacın fayda verdiğini düşünmek yasaklanmıştır (Gazzâlî, 1974, 4/606-608). Nitekim Hanefî âlimler tarafından şifa verenin Allah (c.c.) olduğu düşünülmediği takdirde, tedavinin mübahlığına zarar geleceği ifade edilmiştir (Erkoç Baydar, 2021, s. 108). Yine Osmanlı fetvalarında her türlü hastalığa karşı tedavi olunmasına yönelik cesaretlendirmeler yapılmış ve tedavinin caiz olduğu ifade edilmiştir. Yine tedavi olunurken niyetin önemi vurgulanmış, şifanın tedavi ve ilaçtan değil, Yüce Allah’tan (c.c.) geldiğinin unutulmaması yönünde fetvalar verilmiştir (Özaykal, 2021, s. 125).

Covid-19 salgını, daha önce ortaya çıkmayan, ilk kez karşılaşılan hastalık olması dolayısıyla, hastalığı tespit ve tedavi etmede bir takım belirsizlikler yaşanmıştır. Dinî kurullar tarafından, bilim adamları ve uzman doktorların hastalığın tedavisi için gerekli olan aşı ve ilacı üretmelerinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Söz

konusu araştırmayı yaparken uluslararası kabul gören yöntemlerin yanında, şer'î kurallara göre de disipline edilmesi vurgulanmıştır (Mecmeu'l-Fıkıh'l-İşlâmî, 2020).

Koronavirüs salgın hastalığı döneminde fetva kurulları da tedavinin gerekliliği konusunda fetva yayımlamışlardır. Mecmeu'l-Fıkıh'l-İrâkî, yayımlamış olduğu fetva da tedaviye çare aranması konusunda fakihlerin ittifak ettiğini vurgulamış, felâketler ortaya çıkmadan önce önlem alınması gerektiği üzerinde durmuştur. Hastalık ortaya çıkmış ise hastalıktan korkulması halinde tedavi olunması gerektiği belirtilmiş, koronavirüs salgın hastalığının korkulacak hastalıklar içerisinde yer aldığı ifade edilmiştir (Mecmeu'l-Fıkıh'l-İrâkî, 2021).

Koronavirüs hastalığında en çok karşılaşılan belirtiler ateş, kuru öksürük ve solunum sıkıntısı olmuştur. Bu tezahürler sonucunda PCR testleri yapılmış ve test sonucuna göre hastalığın bulaşıp bulaşmadığı anlaşılmıştır. Salgın bilinen bir tedavisi olmadığından, hastanın genel durumuna göre destekleyici tedaviler uygulanmış, daha sonrasında ise Covid-19 aşıları geliştirilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

Uygulanacak tedavi yöntemi, konulan teşhise göre belirlendiğinden teşhisin doğru tespiti elzem görülmüştür. Teşhisin yanlış konulması, tedaviyi asıl amacından saptırabileceği gibi, uygun olmayan bir ilaç veya tedavi yönteminin uygulanması da hastalığın uzamasına, kötüleşmesine, hatta hastanın ölümine bile yol açaabileceği ifade edilmiştir (Ayan, 1991, s. 65).

Teşhis konulduktan sonra hastaya en uygun tedavi yöntemi tercih edilmiş, yeni tedavi metotlarının ortaya çıkması durumunda bu tedavi yöntemlerini uygulamak hekimin sorumluluğuna bırakılmıştır. Daha öncesinde yeterince denenmiş olan tedavi metotları için hastanın aydınlatılması ve rızasının alınması gerekli görülmüştür. Hekimin, aynı sonuçları ortaya koyacak tedavi seçeneklerinden en az tehlikeli olanı tercih etmesi önerilmiştir (Cevziyye, 1994, 4/144; Ekşi, 2010, s. 149). Koronavirüs salgınının daha önce tecrübe edilmemiş bir salgın hastalık olması, yeni tedavi metotlarını beraberinde getirmiştir. Hekim müdahale de bulunmadan evvel hastalıkla ilgili bilimsel araştırmaları ve güncel açıklamaları yakından takip etmesi ve mümkünse teşhis ve tedavide ihtisaslaşan hekimlere görev verilmesi önem arz etmektedir.

Konunun uzmanları, kişinin teşhis ve tedavi sürecinde yetkili kişilerin görüş ve önerilerini dikkate alarak hareket edilmesi gerektiğini vurgulamışlar, hastalık belirtisi

gösteren kişilerin öncelikle testlerini yaptırmalarının önemini belirtmişlerdir. Ayrıca belirtiler ortaya çıktığı halde kişinin evde kapalı kalma endişesiyle test yaptırmayıp normal hayatına devam etmesini, hastalığı sağlıklı kişilere bulaştırma riski taşıdığından doğru bulmamışlardır.

4.5.3.2. Aşı Uygulamasının Hükümü

Koronavirüs aşısının üretilmesiyle birlikte, Ramazan ayında oruçluyken aşının yapılıp yapılamayacağı, aşı olunmadığında dinî bakımdan kişinin sorumlu tutulup tutulmayacağı, içerisinde necis bir maddenin bulunmasıyla aşının caiz olup olmaması konusunda akıllara birçok soru gelmiştir. Bunlardan biri aşının orucu bozup bozmayacağı ile ilgilidir.

Bir kimsenin karın boşluğuna ulaşan yara ile beynine ulaşan yarayı sıvı bir ilaç kullanarak tedavi etmesi Ebû Hanife'ye göre orucu bozar. İmâmeyne göre ise bozulmaz. İmameyn orucun bozulmasını, yaratılıştan bedende bulunan kanal olması ve bu kanaldan içeriye alınmasını göz önünde bulundurmuştur. Bu sebeple, oruç için sonradan meydana gelen yaradan değil, var olan kanaldan içeriye bir şey almamak (imsâk) emredilmiştir. Ebu Hanife ise orucu bozan şeyin vücudun içine giren şey olduğunu, ulaşma yolunu değil, ulaşan şeyi göz önünde bulundurmuştur. Ulaşmadığının bilinmesi halinde orucun bozulmayacağını ifade etmiştir. Her ne kadar mesele bu şekilde açıklanmışsa da konunun fıkıhtan çok anatomi biliminin konusu olduğu dile getirilmiştir. (Serahsî, 2008, 3/102; Merginânî, tarihsiz, 1/270-271).

Şafîî âlimlerinden, maddenin kafatasında bulunan kanaldan beyine, yahut karındaki yaradan cevfe (karın boşluğu) girmesi halinde, kimileri orucun bozulacağını söylerken, bazıları da gıda maddesi olmadığı için bozulmayacağını savunmuşlardır (Şirbînî, 1994, 2/155). Hanbelîler dışarıdan vücuda giren maddenin mideye veya mideye ulaşan bir bölgeye yolu bulunması ile sınırlı tutmuşlardır. Böylece bu bölgelere ulaşmayan maddenin orucu bozmayacağı belirtilmiştir (İbn Kudâme, 1968, 3/121). Malikîler ise orucun bozulmasında; ağız, burun, göz ve kulaktan giren maddeyi belirleyici kabul etmiş, içeriye giren maddenin boğaza ulaşması durumunda orucun bozulacağı ifade edilmiştir (Desûkî, tarihsiz, 1/524).

Görüldüğü üzere fukaha dışarıdan vücuda giren maddenin orucu bozup bozmama konusunda, vücuda giren maddenin niteliği, nerden girdiği, mideye ve

dimağa (kafatası boşluğu) ulaşma durumu üzerinden hüküm bina etmiştir. Bu sebeple mezhep imamları döneminde aşı ve iğne uygulaması olmadığından dolayı bu meseleye dair doğrudan hüküm ihdası bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı döneminde aşının orucu bozup bozmayacağı ile ilgili verilen fetvalarda, vücudun dış bölgesindeki yaraya konulan ilacın içeriye kadar gitmesi durumunda oruca zarar vermeyeceği gibi, deriyi yırtarak içeriye giren demir kurşun vb. maddelerin de hükmünün aynı olduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple iğne olmak ile orucun bozulmayacağına kanaat getirilmekle birlikte, eğer mümkünse aşının iftardan sonra yapılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir (Bilmen, tarihsiz, s. 274).

Koronavirüs döneminde Ramazan ayında aşı olmanın orucu bozup bozmayacağı konusunda fetva kurulları tarafından çokça açıklama getirilmiş ve fikhî hüküm tesis edilmiştir. DİYK, imâmeynin görüşünü ve uzman görüşlerini dikkate alarak salgın hastalıkların yanında birçok hastalığın tedavisi için besleyici ve keyif verici olmadığı takdirde aşı ve iğne yaptırmanın orucu bozmayacağı hükmüne varmıştır (DİYK, 2021b).

Mısır'da bulunan fetva kurumu, vücudun bağışıklığının aşılarla arttırılacağını belirtmiştir. Uzmanların, koronavirüs aşısının hastalığın bulaşmasına karşı etkili olduğunu ve yan etkilerinin bulunmadığını tespit etmeleri halinde, hastalığın bulaşmasından korkulmasıyla birlikte aşı yaptırmak vacip kabul edilmiştir (Kalabalık, 2021). Endonezya'da Çin'in ürettiği Sinovac aşısının helalliği konusunda tartışma meydana gelmiştir. Endonezya'da bulunan fetva heyeti açıklama yayımlamış ve sinovac aşısı için helal fetvasında bulunmuştur (Ozoğlu ve Samar, 2021).

Fukaha, içerisinde necis ve haram madde bulunan ilaç ile tedavi yapılması konusunda ihtilafa düşmüştür. Hanefî mezhebinin zâhir görüşü ile Mâlikî ve Hanbelîler, içerisinde haram ve necis madde bulunan ilaç ile tedaviyi caiz görmemiştir. Bazı Hanefîler ve Şafiî fakihleri, necis olmayan temiz madde içeren ilacın bulunmaması ve bulunsa da güvenilir doktorun kullanılmasının uygun olmadığına dair karar vermesi halinde, necis madde içeren ilaç ile tedavi caiz kabul edilmiştir (İbn Kudâme, 1968, 9/423; en-Nevevî, 1991, 3/285; Zeylaî, tarihsiz, 1/28;). Zâhirîler, insan eti dışında yeme ve içmeye dair ne varsa zaruret durumunda hepsinin helale dönüşeceğinden hareketle, necis ve haram içeren madde ile tedaviyi caiz kabul etmiştir (İbn Hazm, tarihsiz, 6/105).

Aşının içerisinde domuz jelatini gibi helal olmayan katkı maddelerinin bulunması halinde aşının kullanılması, helal olan alternatif çözümün bulunup bulunmamasına bağlıdır. Şayet böyle bir imkân yoksa ve alanında uzman doktorun kullanılmasının gerekliliği yönünde karar belirtilmişse “Zaruretlar yasakları mübah kılar (Mecelle, md. 21).” küllî kaidesince aşı kullanmakta dinen bir sakınca yoktur. Şayet zaruret ortadan kalkıp, helal olan aşilar üretilip kullanmaya imkân olursa, bu durumda “Zaruretlar kendi miktarlarınca takdir olunur (Mecelle, md. 22).” uyarısınca helal olan aşilar tercih edilmelidir (Sorularla İslamiyet, 2020).

Aşının kullanılmasından maksat tedavinin gerçekleştirilmesidir. Tedavi olmak ise dinimizce teşvik edildiğinden, güvenilir uzman hekimin uyarıları doğrultusunda hareket etmekte fayda vardır. Öncelikle aşiların güvenilirliği meselesinde yetkili kurumların araştırmalarını beklemek ve çıkan sonuca göre karar vermek isabetlidir. Covid-19 aşiları ile ilgili gerekli incelemeler yapılmış ve her hangi bir yan etki ile karşılaşılmamıştır. Uygulama aşamasında da olumsuz bir durumla karşılaşılmadığından aşının güvenilir olduğu ifade edilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

Hız. Peygamber (s.a.v.) bulaşıcı hastalıklara karşı tedbirli ve ihtiyatlı davranılmasını istemiş ve hastalık taşıyan ile sağlıklı kimsenin aynı ortamı paylaşmalarının engellenmesi (Buhârî, 7/138) gerektiğini bildirmiştir. Salgın döneminde aşının hastalıktan koruma oranının yüksek olduğundan (Congar, 2021) hareketle bazı toplu ibadetlerde aşı olmak şartı aranmış, aşı olmayanların bu ibadetlere katılımına izin verilmemiştir. Suudî Arabistan Hac ve Umre Bakanlığı tarafından alınan karar neticesinde, umre yapma ve Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebvî de ibadet etmek için ülkede kullanıma onay verilen aşılardan iki doz aşı yaptırmak zorunlu tutulmuştur (Yıldız H. , 2021). Yine salgının ikinci yılında hac farızası için aşı olma zorunluluğu getirilmiş ve Covid-19 aşısı olma, hacca katılım şartları arasında yer almıştır (Yeniakit, 2021).

Covid-19 hastalığı bulaşıcı ve öldürücü etkiye sahiptir. Bu sebeple her Müslümanın hastalığın yayılımını azaltmak ve etkisini ortadan kaldırmak için gerekli olan tedaviyi uygulaması hukukî açıdan zorunluluk ifade eder. Aksi halde hayatın korunması ilkesine muhalefet etmek anlamına gelir ki, bu da dinî açıdan sorumluluğu beraberinde getirecektir. Böylece bilimsel olarak koruyuculuğu kanıtlanan ve kullanımı dinen uygun olan koronavirüs aşilarının yaptırılmaması halinde, toplumun

sağlığını tehlikeye atmak konusunda zann-ı gâlip oluşursa, bu tedbire uymamak kul ve kamu hakkının ihlali anlamına gelecektir (DİYK, 2021a). Ancak güvenilirliği tam olarak kanıtlanmamış aşının kullanılmaması, kişi üzerinde her hangi bir hukukî sorumluluk doğurmayacaktır.

4.5.3.3. Hastanın ve Kanuni Temsilcisinin Rızasının Alınmasının Hükümü

Tıbbi müdahalenin caiz olabilmesi için hastanın rızasının alınması, buna imkân olmayan durumlarda veli veya vasîsinin rızasının bulunması gerekir. Sorumluluktan kurtulmak için tedavi amacı gütmek, tıp verilerine uymak, uzman ve güvenilir hekim olmak yeterli görülmemiş, bunun yanında rızanın alınması da şart koşulmuştur (Serahsî, 2008, 16/11; Kaya, 1994, s. 151).

Hastanın rızası alınmadan önce yapılacak müdahalenin hukuka uygun hale getirilebilmesi için hastanın teşhis ve uygulanacak tedavi yöntemlerine ilişkin hekim tarafından bilgilendirilmesi, tedavinin muhtemel sonuçları ve taşıdığı risk hakkında aydınlatılmış olması şart görülmüştür. Bu bilgilendirmenin yapılması halinde söz konusu rıza, kişinin hayat hakkına ve vücut bütünlüğüne yapılan müdahalenin hukuka uygun hale gelmesini sağlar (Kahraman Z. , 2016, s. 479).

Hasta ve kanuni temsilcisi için rıza gerektirmeyen durumlar da vardır. Bulaşıcı hastalığa yakalanmış ve kamu sağlığını tehdit eder hale gelen ile tıbbi müdahalenin zorunlu olduğu rızaya imkân bulunmayan durumlarda, hekim rıza aramaksızın müdahalede bulunur ve bu müdahale sebebiyle de sorumlu tutulmaz. (Ekşi, 2010, s. 34-35).

Koronavirüs salgını döneminde aşı (tedavi) zorunlu tutulmayıp, rızaya göre muamelede bulunulmuş, fakat hastalığın salgın hastalık olup olmadığının anlaşılması ve kamu sağlığını korumak için devlet yetkilileri tarafından bazı uygulamalarda zorunlu PCR testi (teşhis) şartı getirilmiş ve test sonucunu ibraz etmeleri istenilmiştir. Bireysel aşı olma isteğinde bulunan vatandaşlardan aşı öncesi “Erişkin Aşı Merkezi Bilgilendirilmiş Rıza ve Onam Formu” düzenlenmiştir. Aşı olmayı kendi rızası ile istediğine dair beyan hasta ile doktor arasında imza altına alınmıştır. Rıza beyanını reşit olan hastanın kendisi verebildiği gibi, buna imkânı olmayan hastalarda vasîsi, velisi veya birinci derece kanunî mirasçılarının verebileceği ifade edilmiştir (Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi, 2021).

Sonuç olarak, salgın tehlikeli ve bulaşıcı niteliğe sahip olduğundan ve toplumu zarara sürüklenme ihtimali sebebiyle, devlet yetkilileri insanları topyekün zorunlu aşı olmaya tabi tutabilir ve elindeki yetkiyi kullanabilir. Fakat koronavirüs salgını döneminde aşı yaptırmak cebri olmamış, tavsiye ve ikna çalışmaları yapılarak kişinin rızası esas alınmıştır (Koca F. , 2020).

4.5.3.4. Hekimin Tıbbi Müdahalesi ve Sorumluluğu

Tıbbi müdahalenin İslâm hukuku açısından uygun olabilmesi için bir takım şartların sağlanması gereklidir. Müdahaleyi yapan kişinin uzman doktor olması (İbn Mâce, tarihsiz, 2/1148), müdahalenin salt tedavi uygulamaya yönelik olması, tıp ilmi içerisinde bilinen tedavi yöntemlerine riâyet edilmesi, hastanın veya kanuni temsilcisinin rızasının alınmış olması (Serahsî, 2008, 16/11) ve yetkili makamlarca doktorluk ruhsatı verilmiş olması (Desûkî, tarihsiz, 4/355) gibi şartları sağlayan hekim tıbbi müdahalede bulunabilmektedir. Fakat bu şartlardan biri veya birkaçında eksiklik meydana gelmesi durumunda hekim sorumlu tutulmakta ve cezaî müeyyideler söz konusu olabilmektedir.

Hekimin uzman olması tıbbi müdahale yapılacak alanda yeterli donanım ve yetkinliğe sahip olması anlamına gelmektedir. Aksi halde *“Kim doktor olmadığı halde tıbbi müdahalede bulunursa, ortaya çıkan zararı tazmin etmekle sorumlu olur (İbn Mâce, tarihsiz, 2/1148).”* Koronavirüs salgın hastalığı daha önce karşılaşılmamış ve uzmanlık alanı olmayan bir hastalık türü olmasından dolayı, birçok doktora ihtisas sahibi olmadığı branşta görev verilmiş ve hastalara müdahalelerde bulunmuşlardır. (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c). Asıl olan, hekimin kendi uzmanlaştığı branşta ve devletin vermiş olduğu yetki ile görev yapmasıdır (İbn Kudâme, 1968, 5/398; İbn Âbidin, 1992, 6/567). Ancak pandemi dönemi olağandışı bir süreç olmasından dolayı, hekimin uzmanlaştığı branş dışında görev yapması ve müdahalede bulunması, devletin vermiş olduğu yetki sebebiyle gerçekleşmiştir. Bu nedenle hekim, kendi alanında tıbbi müdahalede bulunuyormuş gibi değerlendirilmiş ve diğer şartlar sağlandığında tıbbi müdahaleden dolayı hekime her hangi bir cezaî müeyyide uygulanmayacağı ifade edilmiştir (Akartepe, 2021, s. 142-143).

Covid- 19 hastalığının daha önce karşılaşılmamış hastalık olması ve uzmanlık alanı olmadığından, aşı vb. durumlarda farklı meslekte çalışan kimselerden destek

alınabilir. Böylece vakit kaybedilmeden hastalığın yayılımı engellenmiş olacaktır. Nitekim, Osmanlı Devleti zamanında ortaya çıkan çiçek hastalığında İstanbul ve ilçelerinde görevli hekimlerin, çiçek aşısı yapmaları için halktan kişilere aşı öğrettiği ve onlardan destek alındığı aktarılmaktadır (Sarıyıldız, tarihsiz, s. 351).

Hekimin müdahalede bulunurken zarar-yarar dengesini gözetmesi, tıbbi müdahalenin zaruret ve ihtiyaç kapsamında ve tamamen tedavi maksadıyla gerçekleşmesi gerekir. (Özdemir, 2017, s. 110-111). Hastayı öldürme veya sakat bırakma amacıyla icra edilen tıbbi müdahaleler, İslâm hukuku açısından kabul edilemez bir gerçektir. Çünkü zarar amaçlı yapılan tıbbi müdahale, hakkın kullanılması anlamına gelmemektedir. Nitekim bu şekilde icra edilen tıbbi müdahalenin sonucu olumlu olup, hasta iyileşse dahi eylem hukuka aykırı görülmüştür. Zira hekimin müdahalesi yasak fiil kapsamında değerlendirildiğinden cezaî müeyyide söz konusu olmaktadır (Kaya, 1994, s. 151; Ekşi, 2010, s. 25-26).

Pandemi döneminde farklı branşlarda (salgın hastalık dışında) görev yapan hekimlerin acil olmayan tıbbi müdahalelerine kısıtlama getirilmiş, ikinci bir uyarıya kadar tedaviler ertelenmiştir. Böylece salgının bulaşıcılığının engellenmesi ve hekimlere salgın hastalık kapsamında görev verilmesi sağlanmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c). Covid-19 döneminde acil olmayan hastaya uygulanan tıbbi müdahale sebebiyle, acil vaka durumunda olan hastaların müdahalesi gecikeceği gibi, bu durum hekim, hastane ve tıbbi cihaz yetersizliğini de beraberinde getirecektir. “Zarar-ı âmmı def” için zarar-ı hâs ihtiyar olunur (Mecelle, md. 26). “ küllî kaidesince topluma gelecek zararın önüne geçmek için acil ve bulaşıcı hastalığa yakalanan kişiye tıbbi müdahalede bulunulması, acil olmayan hastaların tedavisinin mümkün olduğu kadar ertelenmesi gerekir (Akarıtepe, 2021, s. 145). Yine salgın hastalık bulaşan iki kişiden durumu ağır olan hastaya (yoğun bakımda olan, solunum sıkıntısı çeken, kronik hastalığı bulunan, ileri derecede yaşlı olan vb.) öncelik tanınmalı, hafif olan hastanın tıbbi müdahalesi imkân elverdiğince sonraya bırakılmalıdır (Sabri M. , 2020, s. 73).

Hekim koronavirüs hastalarına tıbbi müdahalede bulunurken, hastanın rızası sonucunda, bilinen tıbbi yöntemleri uygulamak zorundadır. Şayet hekim, hastanın izninin ve bilinen tedavi yöntemlerinin dışına çıkması halinde hukukî olarak sorumlu tutulmaktadır (İbn Âbidin, 1992, 6/68-69). Koronavirüs hastalığının yeni hastalık olması ve bilinen bir tedavi yönteminin bulunmaması sebebiyle hekim, yetkililer tarafından hastalığın seyrine göre sürekli güncellenen Covid-19 rehberlerinin

bulunduğu verileri esas alarak tıbbi müdahalede bulunması, mutada uygun hareket etmesi anlamına geleceğinden, ortaya çıkan zarardan hekim sorumlu tutulmayacaktır. (Akarstepe, 2021, s. 148-149).

4.5.3.5. Hastalıktan/Karantinadan Kaçanın Sorumluluğu

Kur'ân-ı Kerîm'de "*Sayınca binleri buldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Bunun üzerine Allah onlara, "ölün!" dedi. Sonra kendilerine hayat verdi (Bakara, 2/243).*" âyetindeki korku kelimesinden kastın tâun korkusu olduğu, korkup kaçan topluluğun ise İsrailoğulları olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu salgın hastalıktan kurtulmak için kaçtıkları belirtilmiş, bu nedenle Allah (c.c.) tarafından ölümlerle cezalandırıldıkları ve en sonunda kendilerine gönderilen peygamber vesilesiyle tekrar diriltildiklerine dair rivayetler nakledilmektedir (Askalânî, tarihsiz, s. 229-240; Mahmoud, 2020, s. 80).

Hz. Peygamber (s.a.v.) "*Şayet bir yerde tâun hastalığı olduğunu işitirseniz oraya girmeyin. Bir yerde tâun hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız tâundan kaçarak oradan çıkmayın (Ebû Dâvûd, tarihsiz, 3/186).*" buyurmuştur. Söz konusu hadis-i şerif karantina meselesinin önemini ortaya koyduğu kadar, salgın bölgesinde iken salgının bulunduğu yerden kaçmamak gerektiğini ve sağlıklı iken de salgının bulunduğu yere girilmemesi hususunu net bir şekilde açıklamaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a.) ordusuyla birlikte Şam şehrine giderken şehirde salgın olduğunu duyduğu esnada, hadis-i şerifi uygulayarak şehre girmeyip geri dönmesi (Askalânî, tarihsiz, s. 243), tarihî bir vâkıâda salgın hastalık karşısında alınmış önlemlerin en bariz örneklerinden bir tanesini oluşturur.

Kaçma meselesini itikâdi olarak ele alan âlimler, salgın bölgesinden kaçmanın günah olduğunu söylemiş (Askalânî, tarihsiz, s. 275), bunun sebebinin de mutlak manada çıkmak değil, kaçarak (Özdiç, 2014), geride kalan insanları düşünmeden ve kaçtığı için kurtulacağı düşüncesiyle, itikâdi zayıflık göstermesinden ibaret olduğunu belirtmiştir (Erkoç Baydar, 2021, s. 103). Serahsî (ö. 483/1090) ise Allah'ın (c.c.) kaderiyle gerçekleştiği inancının kişide bulunması halinde vebâ hastalığının yaygınlaştığı yere girmesinde veya oradan çıkmasında her hangi bir beis bulunmadığını düşünmektedir. Ancak, kişinin vebâli yere girmemekle bulaşmayacağını veya vebâli yerden çıkmakla da salgından kurtulacağını düşünmesi

mekruh kabul edilmiş, kişinin itikâdi düşüncesini korumak için salgının bulunduğu yere girmemesi veya salgın bölgesinden ayrılmaması tavsiye edilmiştir (Serahsî, 1983, aktaran: Erkoç Baydar, 2021, s. 104).

Sağlıklı kimselerin, salgın hastalığın bulunduğu yerden kaçıp gitmelerine ruhsat verilmesi halinde, hastalıklı bölgede sağlam kişiler kalmayacak ve salgından dolayı yatağa düşen hastalara bakacak kimsenin bulunamamasına sebebiyet vereceğinden, bu kimseler ölüme terkedilecektir. Şayet sıhhatli kimseler kaçıp gitmeseler ölecekleri kesin olmadığı gibi, şehri terk etmeleri halinde de yüzde yüz ölümden kurtulmuş olmayacaklardır. Fakat şu kesinlik vardır ki, gitmeleri durumunda geride bıraktıkları hastaların ölümüne sebep olunacaktır. Müslümanlar beden gibi olup bedeninin her hangi bir azası acıdığına diğer azalar da o acıyı paylaşırlar. İşte salgın hastalıktan kaçma yasağının illetindeki zarar vericilik durumu bu şekilde açıklanmıştır (Gazzâlî, 1974, 4/605). Bazı âlimler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini yasak kapsamında değerlendirmeyip irşat ve tedip ifade ettiğini ve salgın bulunan yerden çıkmakta bir beis bulunmadığını savunmuştur (Abderî, 1994, 6/339; Polat, 2020, s. 95).

Tâundan (vebâdan) kaçmak, düşmanla savaşırken cepheden kaçmaya benzetilmiştir. Çünkü hastalarla ilgilenecek kişi bulunamayacağı halde kaçılması halinde, diğer hastaların yok olmasına sebebiyet verilmiş olacaktır (Gazzâlî, 1974, 4/605). Bu sebeple salgından kaçan kimsenin hastalığı sağlıklı bölgelere taşıyarak hastalığın şiddetini arttırmasına, geride bırakılan hastaların da bakım ve tedavilerinin yanında, hastalıktan vefat edenlere karşı yapılan son görevi (cenaze merasimini) de güç duruma düşürecektir. Hayat hakkının tehlikeye girebilmesi ihtimali söz konusu olduğundan kişi sorumlu tutulur. Topyekün sağlıklı kişilerin hastalıktan kaçması halinde ise devlet eliyle bu duruma yasak getirilebilir.

Salgının bulunduğu bölgeyi terk etmek, kaçmanın dinî ve hukukî hükmünün ve sorumluluğunun yanısıra, devletin sağladığı mevcut düzeni de yakından etkileyeceği muhtemeldir. Nitekim, Osmanlı döneminde 1792 yılında Anapoli'de çıkan vebâ salgını sebebiyle Anapoli kalesi müstahfizları, kale müftüsü, müderris, hünkâr camii imamı ve diğer bir kısım görevlilerin karantina altında tutulan kaleyi terk etmeleri, yapmış oldukları hizmetlerin aksamasına ve sahipsiz kalmasına neden olmuştur (Kılıç, 2004, s. 74). Böylelikle en ihtiyaç duyulan anda devlet kademesinde

görev ifâ eden kişilerin vebâ sonucu görevlerini terk etmesi, beraberinde düzenin sarsılmasına sebep olmuştur.

İslâm âlimleri salgın hastalıktan kaçmanın hükmü konusunda bir takım fetvalar vermişlerdir. Salgın sürecinde önemli vazifeler icra eden imam ve müezzinin salgından kaçması halinde ta'zir ve azil cezasına çarptırılacağına hükmedilmiştir. (Düzdağ, 1983, s. 182). Koronavirüs salgın hastalığı döneminde hastalığın yoğun olduğu bölgeler karantinaya alınmış, koronavirüs hastalarının yanında, hasta olmayanların da bulunduğu bölgeden çıkışına izin verilmemiştir. Yine ciddi manada, salgınla mücadele kapsamında görev yapan ve yapmalarına da ihtiyaç duyulan sağlık sektöründe çalışanların, hastalığın sirâyet etmesinden korkması ve görevinden uzaklaşması ihtimaline karşı zarurete ve ihtiyaca binaen bir takım tedbirler alınmıştır. Öncelikle yıllık izne ayrılmalarına sınır getirilmiş, istifa işlemleri, emeklilik işlemleri, sağlık işçilerinin re'sen ve malulük hariç işten ayrılma işlemleri, sağlık kuruluşu dışında, başka kamu kurum ve kuruluşuna atanma için verilen muvafakat işlemleri durdurulmuştur (Sağlık Sen, 2021, s. 6).

Sonuç olarak, devletin kısıtlama ilan ettiği, giriş ve çıkışların yasaklandığı bölgelerde kişiler, bu önlemlere harfiyyen uymak mecburiyetindedir. Talimatlara aykırı davranması halinde cezaî sorumluluk uygulanabilecektir. Sağlık kuruluşlarında görevli personelin de olağanüstü hal olan koronavirüs salgınında kamu sağlığını düşünerek hareket etmesi gerekir. Görevinin ve sorumluluğunun farkında olmalı ve ihtiyacın bulunduğu bu dönemde mazereti bulunmaksızın görevinden uzaklaşmak, uhrevî bakımdan sorumlu tutulmayı beraberinde getirir.

4.5.3.6. Bulaştırmanın Sorumluluğu

İslâm ulemâsı bulaşıcı hastalık gibi olağanüstü durumlarda zarar görme ihtimaline karşı bazı uygulamalarda yasaklama ve kısıtlama getirmiştir. Nitekim cüzzamlı kişi ile musâfaha mekruh görülmüş (Ensârî, 2000, 3/114), hastalığın bulaşmaması için birtakım tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir (Cevziyye, 1994, 4/40-41). Koronavirüs hastalığının ortaya çıkmasıyla birlikte salgının bulaşmasını arttıracakı gerekçesiyle tokalaşma, sarılma, öpme vb. gibi musâfaha işlemleri de yasaklanmıştır.

Fakihler, salgın hastalığa yakalanmış kişi hastalığı kasıtlı olarak başkasına bulaştırması halinde, bulaştırdığı kişinin zarar görmesi veya ölmesi gibi işlemin sebep olduğu sonuca göre farklı hükümler ortaya koymuştur. Buna göre hastalık bulaştırdığı kişi her hangi bir zarar görmeden hastalıktan kurtulursa, maddi zarar varsa o zararı tazmin ile yükümlü tutulacağı hükmünü savunanlar bulunduğu gibi, insan hayatına kastettiği gerekçesiyle hâkimin öngördüğü tâzir cezasına çarptırılması gerektiğini söyleyenlerde olmuştur. Yine beden bütünlüğüne gelen zarar sebebiyle veya kişinin ölmesi sonucunda, kısas cezasını gerekli görenler bulunduğu gibi, kısasın tam uygulanamadığı hallerde hâkim tarafından tazminat (hükûmet-i adl) ile sorumlu tutulacağı fetvasını verenler de olmuştur (Polat, 2020, s. 468). Ebussuud Efendi ise kasıtlı olarak hastalığı başkasına bulaştıran kişiye diyet gerektiği hususunda fetva vermiştir (Düzdağ, 1983, s. 154).

Osmanlı döneminde yaşanan salgın hastalıkta kadıya gönderilen buyrukta, hastalığın gizlenmemesi gerektiği ifade edilmiş, hastalığın zuhûru durumunda imamlar, muhtarlar ve hasta yakınları tarafından yetkililere haber verilmesi istenilmiştir. İhbar etmeyen kişilere ise cezaî hükümler uygulanacağı bildirilmiştir. Yine şüpheli ve bulaşıcılık durumunu yetkililere bildirmeyen hekimler, Osmanlı vatandaşı ise hekimlikten ihraç edilmiş, yabancı uyruklu ise sınır dışına gönderilerek cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır (Sarıyıldız, tarihsiz, s. 352). Koronavirüs hastalığına yakalanan kimsenin hasta olduğundan haberdar olan yakınları bu kişinin sistem üzerinde (HES Uygulaması vb.) hasta olduğunun belirli olması açısından ve bu sayede toplum içerisine karışmasının engellenebilmesi için gerekli yerlere bilgi vermek zorundadır. Aksi halde zararı gören ve engellemeyen kişi de hastalığı bulaştıran kişi kadar sorumlu olacaktır.

Salgın hastalık bulaşan kişi gerekli testleri yaptırdıktan sonra, hastalığın salgın hastalık olduğunun farkına vardığı andan itibaren, sorumluluk bilinci ile hareket etmelidir. Tedbir alarak topluma karışmaktan kendini alıkoymalıdır. Aksi halde tedbirleri ihlal edip, salgın hastalığı başkasına bulaştıran kişi, “Zarar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek (*İbn Mâce, tarihsiz, 2/784*).” temel prensibine muhalif davrandığı gibi bulaştıran kişinin de kul hakkına girmiş olmaktadır (DİYK, 2021a). Bu sebeple kişinin koronavirüs salgını sürecinde alınması gereken tedbirleri ihlal edip uymaması ve bulaştırdığı kimsenin ölümüne sebebiyet vermesi durumunda, yarı kasıtlı cinayet

işlemiş gibi kabul edileceği ifade edilmiştir. (Meclisü'l Avrubbâ li'l-İftâi ve'l-Buhûs, 2020).

Bazı fetva kurullarına göre alınan önlemlere riâyet etmeyerek ölümcül salgın hastalığı kasıtlı olarak başkasına bulaştırmak, hasta olduğunu ve hastalığın bulaşıcı olduğunu bilmesine rağmen tedbirlere uymayarak kasten topluma karışmak ve hastalığı bulaştırarak bir insanın ölümüne sebebiyet vermek “kasten öldürme, kasta benzer öldürme, hata ile öldürme veya tessebbüben öldürme” kapsamında değerlendirilebilmektedir. Bu şekilde bir başkasının ölümüne sebep olan kimselerin suçun niteliğine göre kısas, diyet, iki aylık kefarete orucu veya tâ`zir kapsamında cezaî müeyyideye tabi olacağı belirtilmiştir (Korkut, 2020, s. 109-110).

4.5.3.7. Karantina ve İzolasyon

Tarih boyunca salgın hastalıklar karşısında önlemler alınmış, söz konusu hastalığı ortadan kaldırmak için birçok tedbir yöntemleri uygulanmıştır. Salgın hastalıkların özellikle temas ve solunum gibi fiziksel yakınlaşma sebebiyle yayıldığı göz önünde bulundurulursa, karantina ve izolasyonun hastalığa karşı alınacak tedbirler içerisinde ne kadar önemli bir yer işgal ettiği görülecektir. Bu uygulamanın bilim adamlarınca da tavsiye edilmesi (Kaan, 2020, s. 10) söz konusu durumu kanıtlamaktadır.

İslâm âlimlerince karantina uygulaması hakkında farklı hükümler ortaya konmuştur. Cumhur tarafından karantinanın vacip kabul edildiği, kişinin karantina ilan edilen bölgeye girmesi ve oradan çıkması halinde haram fiil işlediği aktarılmaktadır. İmam Mâlik ise aksi görüşü savunmuş ve karantina bölgesine giriş ve çıkışlarda her hangi bir sakınca bulunmadığı ifade edilmiştir (Abderî, 1994, 6/339; Polat, 2020, s. 95). Yine bazı ulemâ tarafından karantina bölgesine girmek veya oradan firar etmek konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. İmam Begavî (ö. 516/1122) karantina bölgesinden çıkmanın haram, karantinalı bölgeye girmenin tenzihen mekruh olduğunu savunmuştur. Ulemâ karantinalı alana girme ve oradan çıkma konusundaki illetin genel olduğunu vurgulamış, bu sebeple; belde, köy, mahalle, ev fark etmeksizin karantinalı bölgeden dışarı çıkmayı haram kabul etmiştir (Remlî, tarihsiz, 4/232-233). Yine salgın zamanlarında hastalık olan yere girmenin ve oradan çıkmama konusunda

sahabe, tabiîn ve sonraki ulemânın icma ettiğini aktaranlar da bulunmaktadır (Acar A. , 2021, s. 65).

Osmanlı döneminde karantinanın hükmü konusunda âlimler, hadislerde, itibar edilen fıkıh kitaplarında, fetvalarda ve risalelerde hastalığın bulaşıcılığının gösterildiği ve vebâdan korunmaya cevaz verildiğini belirterek, karantinanın şeriata aykırı olmadığı yönünde hüküm bina etmişlerdir. Yine Şeyhülislâm Mekkizâde Asım Efendi karantinanın İslâm şeriatına uygun olduğuna dair şu fetvayı vermiştir:

“Bir beldeye taun isâbet edüb Hak sübhaniha Teâla Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile esbab-ı tehaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? el cevab: yokdur (Sarıyıldız, tarihsiz, s. 335-336).”

Söz konusu fetvanın verilmesine rağmen karantina uygulamasına karşı bir yumuşama olmamış, aksine halk arasında karantinanın frenk âdeti olduğu, İslâm şeriatına aykırı olduğu, dolayısıyla caiz olmadığı yönündeki fikirler yayılmıştır (Uludağ, 1938, s. 448; Ağır, 2020, s. 73). Nitekim bazı müftülerin “karantina lâzım değildir” şeklinde kışkırtıcı fetvalarda bulunması, umumî sağlığın muhafazası için halk nezdinde kabul görüp uygulanan karantinayı etkisiz hale getirmiş, birçok kimsenin karantina bölgesinden kaçmasına sebep olunmuştur. Bunun sonucunda yakalanan kimselere on beş gün karantina ve hapis uygulanmış, karantina emrine uymayan kişilere uygun cezaî işlemler verilmiştir (Sarıyıldız, tarihsiz, s. 361; Yıldırım, 2006, s. 23).

Karantina konusunu illet/sağlık ekseninde düşünen âlimlerin karantina bölgesine girmemeyi bulaşıcılık ve tehlikeyle karşılaşma üzerinden değerlendirmekle birlikte, karantina bölgesinden çıkışı farklı sebeplere bağladıkları görülmektedir. Dolayısıyla bölgeden çıkışın, dinî metinler ekseninde değerlendirilerek, kader ile bağlantılı bir şekilde ele alındığı ortaya çıkmaktadır (Eraslan, 2020, s. 508).

Koronavirüs salgını döneminde de sokağa çıkma yasağı, karantina ilan edilen bölgelere giriş/çıkış yasağı, seyahat yasağı ve yurtdışına çıkış yasağı gibi birçok kısıtlama, dünya genelinde devletler tarafından uygulamaya konmuştur. Bu sebeple, fetva kuruluşları meseleyi dinî yönden ele almış, kısıtlamaya uymanın/uymamanın hükmü deliller getirilerek açıklanmıştır. Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi, karantinaya dair verdiği fetvada koronavirüs salgın hastalığının meydana geldiği ve karantina ilan edildiği bölgelere girmek veya oradan çıkmanın caiz olmadığını belirtmiştir. Resmi makamların ve sağlık kuruluşlarının karantina ile ilgili aldığı

kararlara uymanın farz olduğunu, zorunlu olmadıkça evden veya bulunduğu memleketten çıkılmaması gerektiği ifade edilmiş, çıkmanın zorunlu olduğu durumlarda ise tedbir alınmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Meclisü'l Avrubbî li'l-İftâi ve'l-Buhûs, 2020).

Koronavirüs salgını sürecinde devletler ve hükümetlerin maslahat gereği, karantina yasağı, sokağa çıkma yasağı, şehirlerarası ulaşım yasağı vb. gibi hürriyeti kısıtlayıcı tedbirler alması caizdir (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020). Fakat devlet başkanının salgın ile mücadeledeki bu tasarrufları “Ra'yye üzerine tasarruf maslahata menûttur (Mecelle, md. 58).” külli kaidesine uygun olmalıdır. Buna rağmen salgınla mücadelede yönetici tarafından belirlenen kurallara uymayarak ihlal eden kişilere, ta'zîr türünden uyarı, kınama, para ya da hapis cezası verilebilir (Polat, 2020, s. 102; Köse, 2021, s. 151-152).

Yetkililer, koronavirüs hastalığı bulaşan kişinin, hastalığının sağlıklı insanlara bulaşmasını önlemek için bu kimselerin belirli bir süre karantina da kalması gerektiğini belirtmiştir. Hastalığın temas yoluyla bulaşması, hızlı bulaşması ve bulaştığı vakit farkına varılmaması karantinayı meşru hale getirmektedir. Kişi, olağanüstü durumlarda ilgili merciilerin aldığı karantina tedbirlerine uymak mecburiyetindedir. Karantina uygulamasına uymayan kişi başkalarının hakkına tecavüz etmiş ve kul hakkına girmiş olacaktır (Keleş, 2020).

Sonuç olarak; Fakihler arasında Hz. Peygamberin “vebalı bölgeye girmeyiniz ve vebalı bölgeden çıkmayınız” hadisi bağlamında karantinanın caiz olup olmaması konusunda üç görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüşteki âlimler salgının bulunduğu beldeden çıkmayı veya salgın bulunan beldeye girmeyi caiz kabul ederken, diğer görüşteki ulemâ ise Hz. Peygamberin hadisindeki ifadenin nehy manasında kullanıldığını, bu nedenle karantinalı beldeye girmeyi veya o beldeden çıkmayı haram kapsamında değerlendirmiştir. Üçüncü görüşteki âlimler ise hadisteki girme ve çıkma eylemindeki nehyin tenzihî olduğunu, bunun sonucunda tenzihen mekruh kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda, koronavirüs testi pozitif çıkan veya temaslı halde olan kişi, sağlık yetkililerinin belirttiği süre boyunca karantina da kalması gerekmektedir. Şayet yetkililerinin belirlediği kuralları ihlal edip, dışarıya çıkması ve hastalığı kasıtlı veya kasıtsız başka kişilere bulaştırması durumunda, vebal altına girmiş olacağı gibi bir takım hukukî muamelelere de müstahak olacaktır.

4.5.3.8. Karaborsacılık ve Fahiş Fiyatın Sınırlandırılması Meselesi

Koronavirüs salgınının yaşandığı günlerde hastalığa karşı kullanılacak malzemelerin (maske, dezenfektan, kolonya) yanı sıra gıda maddelerinde de fahiş fiyatlar yaşanmış, söz konusu ürünler üzerinde ihtiyaç oluştuğunu gören fırsatçılar, ürünleri stoklamaya başlamış, bunun sonucunda piyasadaki mevcut fiyatı yükselterek, fahiş fiyattan satmıştır. Bunun sonucunda Ticaret Bakanlığı Haksız Fiyat Değerlendirme Kurulu tarafından fahiş fiyat artışı ve stokçuluk yapan işletmelere denetim ve incelemeler yapılarak idari para cezası kesilmiştir (Resmî Gazete, 2020). Yine bakanlık, haksız fiyat artışı yapılan ürünlerde tüketicinin şikayet bildirimini mobil platformlardan daha kolay iletebilmesi ve söz konusu şikayet hakkında inceleme başlatılabilmesi için bir uygulama programı oluşturmuş (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021), bu sayede işleme tez elden müdahale yapılarak, vatandaşların mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır.

Her alanda kullanılmasının gerekliliği sebebiyle özellikle maske fiyatları stokçuluk yapan kimseler tarafından aşırı yükselmiş, ucuz fiyata maske bulunamaz hale gelmiştir. Bunun sonucunda devlet yönetimince, bir dizi tedbir alınmış, para ile maske satışı yasaklanmıştır. Akabinde ise maskeye ihtiyacı olan vatandaşlara devlet eliyle ücretsiz maske dağıtımı yapılmış (TRT Haber, 2020), daha sonrasında ise maske fiyatlarına sınır koyulmuştur.

İnsanların genel maslahatına binâen, belirli şartların oluşması durumunda temel ihtiyaç niteliğindeki malzemelerin fiyatlarına müdahale edilerek, tavan fiyat belirlenmesi (narh) devreye girmektedir. Satıcının fahiş fiyatta bulunması halinde yetkililerin fiyat üzerinde sınırlandırma yapması, diğer bir ifade ile satıcının malı üzerindeki tasarrufuna sınır koyulması caiz kabul edilmiştir. Aksi halde umuma zarar gelecektir (Yazıcı, 2020, s. 375).

Salgın sürecindeki fahiş fiyat ve stokçuluk meselesi hakkında fetva kurulları da görüşte bulunmuştur. Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, devletlerin, stokçuluğun önüne geçebilmeleri için fiyatları düzenleyerek, uygun fiyatlar belirlemesi gerektiğini ifade etmiştir. İhtikârın haram olduğunu, bunun önüne geçebilmek için ihtiyaç duyulan ürünlerin güvence altına alınmasını ve ileriye dönük ekonomik planlar yapılmasının gerekliliğine değinmiştir. İhtiyaçtan fazla mal depolanmasının caiz olmadığını, bu durumun fiyatları yükselttiği gibi, dinin haram kıldığı israfı da yol açacağı

vurgulanmıştır (Mecmeu'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2020). Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi ise ihtikârın haram olduğunu, ihtiyaç fazlası mal stoklamanın ise diğer insanlara zarar vereceği düşüncesiyle caiz olmadığını duyurmuştur (Meclisü'l Avrubbî li'l-İftâi ve'l-Buhûs, 2020).

İslâm tarihinde de tâun salgınları ile karşılaşılan dönemlerde insanların zor anlarını fırsata çevirmeyi düşünen, bu konuda iç geçiren kimseler olmuş ve bu kimseler birtakım haklardan mahrum bırakılmıştır. Öyle ki karaborsacılık yapmak isteyen kefen satıcısının şahitliği kabul edilmemiştir (Atik, 2020, s. 275).

Sonuç olarak, İslâm'da yaşamını devam ettirmede ve salgınla mücadelede herkese gerekli olan temel gıda maddelerini ve diğer malzemeleri fırsattan istifade yapanların kazancı helal görülmemiştir. Bu malzemeleri günlük ihtiyacından fazla alıp stoklayanlar, diğer insanların haklarını almış olurlar (Karaman, 2020). Devletin ise bu tüccarların fiyatlarına sınır koyarak müdahalede bulunması, umuma yayılacak zararı bertaraf etme maksadı taşıdığından, yerinde bir karar olduğu anlaşılmaktadır.

4.5.3.9. İcâre Akdi

Covid-19 salgınının pandemi ilan edilmesiyle birlikte birçok işyerinin faaliyetlerine ara verilmiş, bir kısım gıda vb. alanda faaliyet gösteren işletmelerin ise yapmış olduğu işlemlere kısmî zamanlı engel konularak, kiraladıkları mekânlardan istifade etmeleri engellenmiştir. Böylelikle tam ve yarı zamanlı olmak üzere iş yerleri kapatılan kişiler, ekonomik açıdan kayıplar yaşadığı gibi, kiracı buldukları işletmelerin sözleşmelerinin ifâsında da güçlük çekmişlerdir. Bu sebeple taraflar ve kiralanan me'curdan kaynaklı olmayıp, onların dışında bulunan ve tamamen yeni bir gelişme olan salgın hastalığın, mücbir sebep kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ve sözleşmenin yeniden tertip ve uyarlanmasına imkân tanınıp tanınmayacağı merak konusu olmuş ve meselenin hukukî perspektiften analiz edilme ihtiyacı hâsıl olmuştur.

Kiraya veren kişi, kiraya verdiği me'cur karşılığında kiracıdan bedel alır. Kiracı ise verdiği kira ücreti karşılığında me'curun menfaatini satın almış kabul edilir. Kira sözleşmesi üzerinde tarafların anlaşması ile sözleşme rızaya dayalı, bağlayıcı, sürekli ve kararlaştırılan süre boyunca geçerlilik kazanır. Fakat salgın sonucunda kiracı sözleşmede belirtildiği şekliyle kiraladığı iş yerinden istifade edememesi,

sözleşmenin ifâsını imkânsız hale getirecektir. Bu durumda sözleşmeyi uygulamak kiracıyı aşırı bir meşakkat altına sokmak anlamına geldiği gibi, İslâm'ın adalet ve hakkaniyet anlayışına da ters düşecektir.

Kiralanan evin tamamen yıkılması, kiracının bulunduğu şehri terk etmesi, borçlanması veya iflas etmesi, sözleşmede belirtilenin dışında bir iş koluna geçerek iş değiştirmesi, ücret mukâbilinde tuttuğu işçinin asla çalışmayacak derecede hastalanması, icâr edilen aynın gasbedilmesi, kiralanan tarlanın suyunun kesilmesi me'cûrdan hedeflenen menfaati engelleyen ve akdin feshine imkân tanıyan ayıp muhayyerliklerinden bazılarını oluşturmaktadır. (Serahsî, 2008, 16/2-7; Cezîrî, 1990, 4/1786). Bunun aksini savunmak kiracının akitte üstlenmediği bir zararı karşılama istemek demektir. Tüm bu hususları göz önünde bulundurduğumuzda, Covid-19 salgını nedeniyle mağduriyet yaşayan tarafın hukuken sözleşmenin feshedilmesini isteyebileceğini söylemek mümkün hale gelmektedir (Tüfekçi, 2021, s. 212).

Covid-19 salgını ile yukarıda ifade ettiğimiz muhayyerlik durumları kıyaslanarak illet bağı kurulduğunda, ifâyı imkânsız hale getiren mücbir sebep olduğu gayet açıktır. Dolayısıyla tarafların sözleşmeyi feshetme de anlaşmaya varamamaları durumunda, Hâkimin her bir somut olay hakkında mücbir sebep olduğuna ve me'curdan ifâyı imkânsız hale getirdiğine dair karar vermesi kaydıyla sözleşme feshedilebilecektir. Kiracı önden ödeme yapmışsa, iş yeri sahibi yararlanan sürenin bedeli hariç, geri kalan miktarı geri vermek durumundadır. Taraflar salgın geçinceye kadar kira akdini ve üzerinde anlaşmaya varılan kira ücretini dondurmamak istemeleri halinde, mahkemeye müracaat etmeksizin dondurabileceklerdir (Tüfekçi, 2021, s. 215).

4.5.3.10. İletişim Araçlarıyla Gerçekleşen Nikâh Akdi

Koronavirüs salgını günlerinde yetkililer tarafından alınan tedbirler sonucunda nikâh merasimini yüz yüze gerçekleştirme imkânı bulunamamıştır. Bu nedenle nikâhın sokağa çıkma kısıtlaması ve karantina sonucunda normal seyri içerisinde gerçekleştirilememesi, beraberinde online nikâhın caiz olup olmadığı meselesini gündeme taşımıştır. Taraflarca, online nikâh konusu araştırılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın alo fetva hattına ve fetva kurullarına bu tür sorular sorulmaya başlanmıştır.

Salgının ilk senesinde İzmir İl Müftülüğü Aile ve Dini Rehberlik Bürosu (ADRB) fetva hattına, nikâhın kitle iletişim araçlarıyla yapılıp yapılamayacağı konusunda birçok soru ulaşmıştır. Bürolara gelen sorular incelendiğinde sorulardaki değişim gözlemlenmiş, taraflar olduğu kadar, şahitler ve nikâhı kıyan görevli ile ilgili birçok soru sorulmuştur. Araştırma neticesinde tespit ettiğimiz online evlilik konusunda fetva istenen sorular şu şekilde kayda geçmiştir: (Diğer örnekler için bk. (Gökçe ve Özkan, 2021; Özkan, 2021; Kahraman A. , 2021).

Soru: “Dinî nikâh kıydırmak istiyoruz. Ama nikâhımızı kıyacak olan hoca başka şehirde. Telefonla bize nikâh kıydırabilir mi? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Şahitler hazır olsa uzaktan görüntülü sistem ile dinî nikâh kıyılabilir mi? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Uzaktan nikâh olur mu? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Bu pandemi sürecinde dinî nikâh kıyarken şahitler whatsapp üzerinden şahitli yapsalar kıyılan nikâh geçerli olur mu? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Klasik dönem fakihleri uzaktan nikâh akdi meselesini mektup üzerinden değerlendirmeye tâbî tutmuşlardır. Böylece erkeğin kadına mektup yazarak evlenme teklifinde bulunması ve kadının da bu teklifi kabul ederek evlenmesi şeklinde gerçekleşen nikâh akdini sahih kabul etmişlerdir. Nitekim söz konusu işleme, Hz. Peygamber’in (s.a.v) Ümmü Habibe validemize mektup yazarak evlenme teklifinde bulunmasını delil göstermişlerdir. Böylece mektup, huzurda bulunan kimsenin konuşmasıyla eş değer tutulmuştur. Ancak, evliliğin geçerli olabilmesi için kadının huzurunda bulunan şahitlerin, erkeğin sözlerini görmesi ve bilmesinin yanında, işitmesini şart koşmuşlardır (Serahsî, 2008, 5/23-24). Söz konusu evlilikteki meclis birliği şartının ise mektubun okunduğu mekânda sağlandığı ifade edilmiştir (Atar, 2007, s. 112-117).

Koronavirüs salgını sürecinde ise günümüz haberleşme araçlarıyla gerçekleştirilen nikâh akdi meselesine fetva kurullarınca salgın sürecinde gerekli rükun ve şartları ihtiva etmesi ve ilgili makamların bilgisi dahilinde olması koşuluyla ihtiyaç duyulduğunda birden fazla iletişim aracıyla nikah kıyılmasının caiz olduğu fetvası verilmiştir (Mecmeu’l-Fıkhî’l-İslâmî, 2020).

4.5.3.11. İletişim Araçlarıyla Gerçekleşen Talâk Akdi

Koronavirüs salgın hastalığı döneminde hastalıklı kimseye temas etmiş olan, salgın hastalık bulaşan veya evinden uzakta olup, karantina ve kısıtlama tedbirleri sonucundan evine dönemeyen kişinin kitle iletişim araçları vasıtasıyla boşanma talebinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği akıllara gelmiştir.

Klasik dönem fakihleri mektup ve yazı üzerinden yapılan boşamayı değerlendirme altına almışlardır. Buna göre Hanefiler, boşanmada meclis birliği şartının gerekli olmadığını (Kâsânî, 1986, 3/126) ve yazı ile beyanın söz ile beyan gibi olduğunu vurgulamıştır (Serahsî, 2008, 6/218). Ancak yazı yazmayı üç şekilde ayırmışlardır. Birincisi, hanımını boşadığı yazının belli olmadığı bir şey üzerine yazmak ki, bu durumda talak meydana gelse de sırf niyetle meydana gelmiş olmakta olup caiz değildir. Çünkü, bu durumdaki yazı harfleri ayırt edilmeyen ses gibi kabul edilmektedir. İkincisi, hanımını boşadığı yazının sarih olduğu, fakat mektup yazar gibi değil de farklı bir şekilde yazmaktır. Bu durumda ise niyet koşul halini almaktadır. Yazmaktan kastı talak için ise boşama gerçekleşir, yok boş kağıdı denemek için ise boşama gerçekleşmez. Üçüncüsü ise, hanımını mektup yazma şeklindeki yazı ile boşamadır. Bu durumda hukuken talak gerçekleşmiş olmaktadır. Koca inkar etse de kabul edilmez. Çünkü, bu durum görünenin aksine bir durumdur (Serahsî, 2008, 6/219).

Kocanın hanımına boşadığını yazması halinde, yazının gönderilip gönderilmemesi dikkate alınmaksızın talâk gerçekleşmiş olur. Fakat yazının içeriğinde “yazı sana ulaştığı vakit sen boşsun” denildiğinde, yazı hanımına ulaşmadıkça talâk gerçekleşmemektedir. Yine kocanın yazdığına pişman olup, boşama ifade eden lafızları silip mektubu o şekilde göndermesi halinde, talâk gerçekleşmiş olur. Çünkü, bu durumda koşul gerçekleşmiştir. Boşama lafzını silmesi, boşamayı koşula bağlamaktan vazgeçmesi gibi kabul edilir (Serahsî, 2008, 6/219; İbn Âbidin, 1992, 3/247).

Şafîî, Malikî ve Hanbelîler, kocanın karısına boşama niyetiyle ve sarih bir şekilde mektup yazıp göndermesi halinde talâkın vâki olacağını savunmuşlardır. Çünkü, yazı ile boşama söz ile boşama gibi kabul edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Allah Teâlâ’dan aldığı vahyi kimilerine söz ile tebliğ ederken, kimisine de yazı (mektup) ile tebliğ vazifesinde bulunmuştur. Devlet başkanlarına

gönderilen İslâm'a davet mektupları bu duruma delil teşkil etmektedir (İbn Kudâme, 1968, 4/463-464; 7/487-488; İbn Cüzey, tarihsiz, s. 153).

Koronavirüs döneminde de talâkın uzaktan iletişim araçları vasıtasıyla gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair ADRB fetva hattına gelen sorular şu şekilde kayda alınmıştır:

Soru: “Telefonla boşama geçerli midir? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Telefon ve mesajla yapılan boşama geçerli olur mu? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Eşimle tartıştık üç defa mesajda boş ol diye yazdım. İki buçuk ay kadar ayrı kaldık. Bu durumda nikâhımız düşmüş müdür? Yapmamız gereken nedir? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Eşimle iki aydır ayrı yaşıyoruz. Bana telefonda boşadığımı söyledi. Bu boşama geçerli midir? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Mesaj yoluyla söylenen boş ol ifadesi boşanma için geçerli midir? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Soru: “Eşim üç defa boş ol yazarak bana mesaj atmış. Bu boşama geçerli midir? (ADRB Kişisel Karteks, 2020).”

Ulemânın ortaya koyduğu hükümler ışığında fikhî açıdan denilebilir ki, salgın hastalığa yakalanan, hastalıklı kimse ile teması olan ve bunlarla birlikte evden uzakta karantinada bulunan kocanın, hanımını mesaj, faks, e-posta, telefon, internet vb. iletişim vasıtalarıyla yazılı, görüntülü veya sesli farketmeksizin boşaması geçerlidir. Ancak boşama lafız ve ifadelerinin anlaşmazlığa mahal vermeyecek şekilde sarih ve boşama niyeti ile söylenmesi gereklidir. Yine talâkta meclis birliği şartının gerekli olmamasından dolayı, gıyâbî boşamada da talâk vâki olmuş olur. Nitekim, Hz. Peygamber (s.a.v.) hanımını gıyâbında boşayan kocanın boşamasını geçerli saymıştır. (Müslim, tarihsiz, 2/1114).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuç

Ulemânın, salgın hastalığın bulunduğu yere girmek ve oradan çıkmak meselesinde (karantina) üç görüş ortaya attığı görülmektedir. Bazı âlimler karantınayı caiz kabul ederken bazıları ise hadistedeki (Ebû Dâvûd, tarihsiz, 3/186) ifadenin nehy kapsamında kullanıldığını söyleyerek haram hükmünde bulunmuşlardır. Diğer bir kısmı ise hastalığın bulunduğu yere girme ve oradan çıkmanın tenzihi olduğunu ifade ederek, tenzihen mekruh kabul etmişlerdir. Âlimlerin karantina konusunda farklı görüşlerde bulunması, hastalığın yalnız bulaşıcılık kapsamında değerlendirilmeyip, itikadî/kader cihetinden bakıldığının göstergesidir.

Salgın hastalık dönemlerinde devlet yönetiminin aldığı kararlara her vatandaşın uyması gereklidir. Kişi ferdî hareket etmekten kaçınmalıdır. Aksi takdirde salgın hastalığın bulaşması ve yayılması kaçınılmaz olmaktadır. Hastalık belirtilerini taşıyan kişilerin gerekli testleri yaptırması gerekir. Hastalığa enfekte olan kimse hastalığını gizlememeli ve toplum içerisine karışmamalıdır. Kasıtlı olarak hastalığı bulaştıran kişi dinen kul hakkına ve vebal altına girmiş olacaktır. Devlet ise tedavi için gerekli düzenlemeleri yaparak, gerekli olan sağlık alt yapısını oluşturmak durumundadır. Vatandaşların maslahatını gözetmek, sosyal devlet anlayışının bir gereğidir.

Salgın hastalık, fikhın parçasını teşkil eden ibadet, muâmelât, ukubat vb. alanlarda birçok değişimi beraberinde getirmiştir. İbadetlerin ifâsında güçlükler yaşandığı ve edasının zorlaştığı zamanlarda, zarurete binâen maslahatlar gözetilmiş ve telafi imkânlarının ortaya konulduğu görülmüştür.

Namaz ibadeti tevkifî bir ibadettir. Dolayısıyla nasıl bildirildiyse o şekilde ikâmesi gerekir. Bu nedenle, kitle iletişim araçları vasıtasıyla gerçekleşen iktidâ işleminde, zaman ve mekân birlikteliği sağlanmadığı gibi, cemaatin hikmet ve maksatlarına da aykırıdır. Dolayısıyla evden imama uyma şeklinde namaz kılınmayacağı gibi, bu şekilde kılınan namaz da geçerlilik kazanmayacaktır.

Koronavirüs salgın hastalığının cenaze namazı ve teçhizatına yönelik etkileri ve bunun sonucunda cenaze hizmetlerine dair uygulamada birçok değişim tespit edilmiştir. Gıyâbi cenaze namazının ifâsında bir beis görülmemiş, cenaze namazları kabristanda birkaç kişiyle kılınmıştır. Cenazenin yıkama işlemleri uzaktan su tutularak veya uzaktan kumandalı cihazlarla yapılabileceği vurgulanmış, bu durumun tehlikeli olduğu hallerde sırasıyla teyemmüm veya yıkamanın terkine cevaz verilmiştir. Kefenleme işleminin riskli olduğu hallerde ceset torbası veya tabutla defninin gerçekleştirilebileceği, birden fazla cesedin aynı kabre konulabileceği belirtilmiştir. Salgından ölenlerin memleketine götürmenin tehlikeli olduğu durumlarda gayrimüslim mezarlığına defnine izin verilmiştir. Yine hastalıktan ölenlerin bedenlerini imha etme konusu gündeme gelmiş, bu durumun doğru olmadığı, cesetlerin yakılmasının İslâm dininin esaslarıyla bağdaşmadığı vurgulanarak haram olduğuna hükmedilmiştir. Salgın karşısında cenaze merasimine dair alınan bu kararlar, canın korunması ilkesi kapsamında bir takım kolaylık prensiplerinin benimsendiğini göstermektedir. İnsan bedeninin mekerrem olduğu, bu sebeple ona uygulanacak her türlü olumsuzluğun terk edildiği anlaşılmaktadır.

Koronavirüs döneminde ezan metninde değişikliğe gidilmesi ve ezanın, namaz vaktinin girdiğini duyurmanın yanında, öncesinde ve sonrasında salgına dair tedbirlerin vatandaşlara iletilmesini de sağlaması, sosyal düzeni sağlama işlevine sahip olduğunu göstermektedir.

Fetva kurullarının görüşleri ışığında denilebilir ki koronavirüs hastalığına yakalanan kimse de hastalığa dair bir belirti yoksa oruç tutması gerekir. Şayet hastalıktan korkar ise bu durumda tutmayabilir. Hafif belirtiler gösteren kişi, tutması halinde zorluk yaşamayacak ve artmasından endişe duymayacaksa tutması daha evlâdır. Şayet hastalığı ağır geçiren kişinin, yaşlı olup ve kronik rahatsızlığının bulunması ve oruç tutması halinde zarar görme ihtimali olması durumunda oruç tutmayabileceği, fakat fidye ile mükellef olacağı kanaatindeyiz. Yine salgın hastalıkla birlikte yoğun bakımda bilinci kapalı bulunan hastada uyandığında orucunu kaza etmekle sorumludur. Fakat salgın hastalığın bedeninde bıraktığı kalıcı hasar sebebiyle oruç tutamayacak olan kişi, kaza edemeyeceğinden dolayı fidye ile yükümlü tutulur. Pandemi hastanelerinde çalışan sağlık görevlileri de oruç tutması halinde kendilerine ve hastalarına gelebilecek tehlikeden endişe duymaları halinde oruçlarını kazaya bırakmaları mazeret kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Fetva kurulları

kendilerine yöneltile sorulara cevap verdiği gibi, yaşanması ve sorulması muhtemel sorulara da fetva yayımladığı sonucuna ulaşmaktadır.

Oruç ibadetinin ruhsatlarından istifade edebilmek için naslar tarafından belirlenmiş birtakım ruhsat sebeplerinin fiilen bulunması gerekir. Bu sebeple, Ramazan orucunun ertelenmesi ve bağışıklığı zayıflattığı gerekçesiyle oruç tutmama durumları bu kapsamda değerlendirilebilir. Salgın nedeniyle bağışıklığı zayıflatacağı gerekçesiyle orucun ertelenmesi ve kazaya bırakılması gibi durumların caizliğine hükmedilemez.

Covid-19 salgını döneminde asgari ücret karşılığında çalışan kişiler sokağa çıkma yasağından dolayı işlerine gidememiş ve temel ihtiyaç malzemelerini karşılamakta zorluk çekmiştir. Bu kısıtlamalardan uzun süre etkilenmeyecek olan zengin durumundaki kişiler, zekâtlarını vaktinden önce vermeleri muhtaç durumdaki kişiler için fevkalâde olacaktır. Daha öncesinde yaşanan olağanüstü zamanlarda bu tür uygulamalara şahit olunmuştur. Bu sebeple bir yıl ve daha fazla yılın zekâtını vakti gelmeden elden çıkarmakta fikhî açıdan da bir engel bulunmamaktadır. Fakat zekâtın geç ve erken verilmesi, karantinada bulunan muhtaç kimselere verilmesi, tedavi masraflarını karşılayamayan kişilere verilmesi vb. gibi konular yetkili fıkıh kuruluşları tarafından belirlenmesi gereklidir. Yine böylesi muhtaç kimseler için infak ve tasaddukun toplum nezdinde yaygınlaştırılması, olumsuz durumun ortadan kalkmasına katkı sağlayacaktır.

Hac ve umre ibadetinin geçmiş dönemlerde ortaya çıkan musibet ve felâket zamanlarında yapılamadığı bilinmektedir. Bu yüzden Covid-19 salgın hastalığı sürecinde ertelenmesinde bir sakınca yoktur. Fakat Kâbe'nin hac ibadetine tamamen kapatılması yerine küçük gruplar ve sınırlı sayıda kişi ile maske ve mesafe kuralına uyularak yapılması daha doğru olacaktır. Nitekim hac ibadeti İslâm'ın şîâr ibadetlerindedir.

Tasarruf kısıtlaması hastalığın ölümle sonuçlanıp sonuçlanmamasına göre değişmektedir. Bu sebeple ölümle sonuçlanan salgın hastalıklarda tasarruf kısıtlaması yapılabildiği gibi, ölümle sonuçlanmayan hastalıklarda kısıtlama yapılamamaktadır. Covid-19 salgın hastalığının ölümcül olma durumu kişiden kişiye göre değişmektedir. Kimi hasta bu hastalığı ayakta atlatabiliyorken, kimisi ise ölüm döşegine düşebilmektedir. Bu sebeple hastalığı ayakta geçiren kimselerin tasarruflarının

kısıtlanması isabetli bir karar olarak gözükmemektedir. Hastalığı ağır geçirmesi sonucunda yoğun bakımda (maraz-ı mevt) bulunan kişinin, alacaklılarını ve vârislerini zarara uğratan hukukî işlemlerinde kısıtlama söz konusu olabilecektir.

Salgın hastalıktan kurtulmak için tıbbi tedavi nasıl gerekli ve önemli ise manevi tedavinin bir göstergesi olan dua da o derecede önemlidir. Bazı âlimlerin salgın hastalığın ortadan kalkması için dua yapılmaması yönünde görüş belirtmesi, meselenin fikhî açıdan değil, itikadî açıdan ve şehitlik vesilesi olacağı düşüncesiyle bakıldığını göstermektedir. Konuyu fikhî açıdan ele aldığımızda, toplu duada bulunmak dışında, bireysel olarak salgının ortadan kalkması için dua etmekte bir beis yoktur. Covid-19 salgını ile birlikte ülkemizde cami minarelerinden görevliler tarafından duaların yapılması, musibet anında duanın manevî kalkan işlevi göreceğini göstermektedir.

Koronavirüs salgın hastalığı nedeniyle camilerde i'tikâf ibadetine izin verilmemiştir. Devlet, tehlike arz eden uygulamaları kaldırabildiği gibi, i'tikâf ibadetinin cami içerisinde geçici olarak ifâsını da askıya alabilir. Nitekim i'tikâf sünnet, canın korunması ise farzdır. Bu nedenle usul çerçevesince, sünneti yerine getirmek farz olan canın muhafazasını tehlikeye atarak harama yol açması halinde sünnet terk edilir.

Salgın hastalıkların şer'î etkilerine getirilen çözümlerin geleneksel fikhî külliyatımızdan beslendiği şüphe götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel fikhî birikimimizden istifa edilerek, birçok meseleye çözüm önerilerinin getirilmesi, daha önce benzeri karşılaşılmamış bir mesele de dahi geçmişin bir kenara atılarak, yola devam edilemeyeceğini göstermektedir.

Covid-19 salgınının fikhî hayata yansması kaçınılmaz olmuştur. Fetva kurulları ve İslâm hukukçuları ortaya çıkan hadiseler karşısında bireysel ve kolektif olarak açıklama ve görüşte bulunmuşlardır. Bu fetvalar, benzer olay karşısında benzer çözüm (hüküm) tercih edilerek yapıldığı sonucu karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle geçmişte yaşanmış hadiseye verilen hüküm, koronavirüs salgını sonucunda zâhir olan meseleye de kıyas yöntemi kullanılarak verilebilmiştir. Benzer hadiseler kıyas yöntemiyle sonuçlandırılırken, kıyasın kullanılmadığı durumlarda zaruret sebebiyle maslahat gözetilerek yeni hükümler verilebilmiştir. Burada da mecellenin külli kaidelerinden çokça faydalandığı göze çarpmaktadır.

Covid-19 salgını ile birlikte geleneksel fikhın tamamen işlerliğini kaybettiği, artık bir kenara bırakmak gerektiği teorisi çürütülmüştür. Yeri geldiğinde küllerinden harlandığı ve alev topuna dönüştüğü, yeni meselelere verilen fetvaların temelini yine fikhî birikimin oluşturduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır. Salgın hastalıkların hükümler üzerindeki etkisi net bir şekilde görülmüş, hüküm verme ve hükme ulaşmada salt geleneksel birikim ile veya gelenekten kopuk yalnız yeni görüşler ile yola devam edilemeyeceği anlaşılmıştır.

Fetva kurullarındaki görevliler, salgın sonucunda ortaya çıkan meselelere tek bir mezhebin görüşlerini esas alarak yaklaşmamış, mezhepler arası bir mukayese de bulunmak suretiyle çözümler getirmeyi amaçlamıştır. Nitekim Salgın vb. olağandışı durumlar mezhepler arasında irtibatta bulunmayı zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla bir mezhebin görüşünü esas alarak hükümde bulunmak, uygulanabilirliği güç duruma düşürecektir. Olağanüstü dönemlerde İbadet ve muâmelâta dair meseleleri, hayatın akışı içerisinde tam manasıyla ve hakkıyla yerine getirebilmek, ancak mezhepler arası bir çözüm getirmeyi amaçlamakla mümkün hale gelecektir.

Salgınla birlikte ortaya çıkan şer’i mesele karşısında fetvada bulunan kişi ve kurulların geneli, anı kurtaran fetvalarda bulunduğu, fikhın statik değil dinamik olduğunu gösterdiği ve bu durumu başarılı bir şekilde işlettiklerini belirtmek gerekir. Fakat bazı kişi ve kurumlarca değişim ve kıyasa kapalı bulunan tevkîfi/taabbudî alanın ihlal edildiği de söz konusu olmuştur. Bu kişi ve kurullar tarafından ibadetlerdeki taabbudîlik alan aşılarak ruhsatlar gözetilmemiş “Zamanın değişmesiyle ahkâmın değişebilirliği” ilkesi çıkış noktası olarak görülmüş ve İslâm’ın ibadet anlayışına ters düşen bambaşka şekil ve şartlar getirilmiştir.

Covid-19 salgın hastalığı sürecinde uluslararası alanda faaliyet gösteren fetva kuruluşları ve bireysel olarak fetvada bulunan İslâm hukukçularının ortaya çıkan meselelerde genel itibarıyla ittifak ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Fakat azınlık sayıda olsalar da farklı görüşler ileri sürenler de olmuştur. Şu bir gerçek ki salgın ile birlikte ortaya çıkan her meselede görüş beyan edilmiştir. Bu durum yeterli oldukları anlamına gelse de eksikleri olmadığı manası taşımamaktadır. Özellikle düzenli fetva/içtihat anlayışı olmayışı burada eksik olarak örnek gösterilebilir.

5.2. Öneriler

Salgın hastalıklar, mücbir sebep, beklenmeyen hal ve nevâzil kapsamında değerlendirilebilir. Bu durumda salgın hastalıkların fikhî hükümlere etkisi ve beraberinde getirdiği fikhî hükümlerdeki değişim kaçınılmaz hale gelmektedir. Geleneksel fikhî birikimin yol göstericiliğinde, ayağı yere sağlam basan, mezhepler üstü, nevâzil fikhî, olağanüstü olaylar fikhî vb. isimlerle fıkıh külliyyatı oluşturulmasının zaruri olduğunu düşünmekteyiz.

Yüksek lisans ve doktora tezlerinde daha geniş kapsamlı ve sistematik salgın fikhına dair çalışmalara yer verilebilir. Yine Salgın İlmihali ve Salgın Fetvaları El-Kitabı gibi isimlerle kitap çalışmaları yapılması, yaşanabilecek muhtemel pandemi dönemlerinde fikhî hayata yol gösterici olması bakımından önem ifade eder.

İçtihat mekanizması daha işlevsel hale getirilerek, bireysel içtihattan ve anı kurtaran fetvalardan ziyade, kolektif içtihatın benimsenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu sayede ortaya çıkan hükümlerdeki dağınıklık önlenerek, daha derli toplu hale gelmesi sağlanmış olacaktır. Diğer bir ifadeyle hüküm verme ve hükme ulaşmadaki süre kısaltılarak zamandan tasarruf edildiği gibi, fetvanın tek elden çıkması durumunda karmaşıklık ve belirsizlik giderilerek, doğrudan hükme ulaşılabilecektir.

Olağandışı dönemlerde geçmiş fıkıh mirasımızdan istifade edilebilir. Kıyas daha işlevsel kullanılabilir. Kıyasın uygulanmadığı mazeret dönemlerinde ise ruhsat hükümleri ve kolaylık prensiplerinin tercih edilmesi, meseleyi sonuçsuz bırakmama açısından daha uygun olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abderî, E. A. (1994). *et-Tâc ve'l-iklîl li muhtasarı halîl*. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Abîd, Â. (2020). Ahkâmu ta'lîku's-salavât fi'l-mesâcid li muvâceheti câihati korona. *Mecelletü's-Şeria ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 141-170.
- Acar, A. (2021). İdris-i bitlisî'nin salgın hastalık ile ilgili risalesinin tanıtımı ve fikhî değerlendirilmesi. V. Özdemir, ve M. Doğan (Editörler), *Uluslararası din ve medeniyet-1 sempozyumu (Din ve Sağlık)* içinde (s. 53-119). Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Acar, H. İ. (2010). *Talâk* (Cilt 39). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Acar, H. İ. (2011). *Tefrik* (Cilt 40). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Acar, H. İ. (2015). *Meşakkatli ve ağır işlerde çalışanların oruç tutması*. http://isamveri.org/pdfdr/D239290/2015_ACARHI.pdf. (Erişim tarihi: 13.11.2022)
- Acemî, M. M. (2020). Nevâzilu's-siyâm ve'l-hac el-müteallika bi câihati korona el-müsteced. *Mecelletü's-Şeria ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 173-205.
- ADRB Kişisel Karteks. (2020). Nikah/Boşanma. İzmir.
- Ağır, S. (2020). *Osmanlı'da karantina uygulama süreçleri ve tepkiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmed, İ. (tarihsiz). *Cedîdü'd-dirâsâti's-şer'iyyeti fî câihati korona*. <https://islamonline.net/1-جائحة-كورونا-جدید-الدراسات-الشرعية-في-جائحة-كورونا-1/> (Erişim tarihi: 08.11.2022)
- Akartepe, Ş. (2021). Covid-19 pandemisi döneminde hekimin sorumluluğu ve İslam hukuku açısından değerlendirilmesi. T. Erkoç Baydar (Ed.), *Dinî ve etik yönleriyle salgın hastalıklar* içinde (s. 139-161). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Algerie Presse Service. (2020, 03 17). *Vizâratü's-şuûni'd-dîniyyeti: Lecnetü'l-fetvâ tekarrara ta'lîka salâti'l-cumuati ve'l-cemâati*.

<https://www.aps.dz/ar/algerie/85370-2020-03-17-09-32-39> (Erişim tarihi: 03.10.2022)

Aljazeera.net. (2020, 04 24). *ed-Dedew hazihi şurutu's-salâti abra'l-bes fî zamani korona.*

https://www.aljazeera.net/programs/shariah_and_life_during_ramadan/2020/4/24/ (Erişim tarihi: 01.11.2022)

Altuntaş, H., ve Karagöz, İ. (2010). *Oruç ilmihali* (2 b.). Ankara: DİB Yayınları.

Alyanak, Ç. M., Paksoy, M., Özkan, B., ve Bozdoğan, K. (2020, 03 30). *Cumhurbaşkanı Erdoğan: 'Biz Bize Yeteriz Türkiyem' kampanyasını başlatıyoruz.* Anadolu Ajansı (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/cumhurbaskani-erdogan-biz-bize-yeteriz-turkiyem-kampanyasini-baslatiyoruz/1785164> (Erişim tarihi: 15.11.2022)

Anadolu Ajansı. (2020, 05 04). *Dünyada Ramazan bayramı covid-19 gölgesinde kutlanıyor.* (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunyada-ramazan-bayrami-kovid-19-golgesinde-kutlaniyor/1851981> (Erişim tarihi: 26.03.2023)

Arı, Y. (2021). Salgın döneminde ibadetler covid-19 örneği. H. Türkyılmaz (Ed.), *Sosyal mesafe döneminde din içinde* (s. 219-241). Konya/İstanbul: Çizgi Kitabevi.

Askalânî, E.-F. (1959). *Fethu'l-bârî şerh-u sahîhi'l-Buhârî (thk. Muhibbuddîn el-Hatîb).* Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

Askalânî, E.-F. (tarihsiz). *Bezlü'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn (thk. Ahmed Isâm Abdülkâdir el-Kâtib).* Riyad: Dâru'l-âsıma.

Atar, F. (2007). *Nikâh* (Cilt 33). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Ataseven, Â. (1967). Bir hadisin düşündürdükleri: vebâ hastalığı ve karantina. *İslâm Medeniyeti*, 1(4), 37-38.

Atasoy, S. (2019). Osmanlı hukukunda maraz-ı mevtin hukuki işlemlere etkisi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(2), 243-275.

Atik, S. (2020). Bir fıkıh metninin izleğinden hareketle ibn nüceym ve ibn hacer'in salgına dair görüşleri. *Universal Journal of Theology*, 5(2), 261-286.

- Atmaca, E. (2015). XIII-XV. yüzyıllar arasında Suriye bölgesinde veba salgınları. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, (3), 525-534.
- Atmaca, E. (2021, 12 01). *İslam tarihinde salgın ve toplum kara veba*. Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=ZSrB7xlCFIY> (Erişim tarihi: 15.08.2022)
- Ayan, M. (1991). *Tıbbi müdahaleden doğan hukuki sorumluluk*. Ankara: Kazancı Hukuk Yayınları.
- Ayar, M. (2005). *Osmanlı devleti'nde kolera salgını: İstanbul örneği (1892-1895)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Aybakan, B. (2011). *Teberru* (Cilt 40). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Aybar, M. (2018). İlet-i cüzzam: Osmanlı dağılma dönemi. *Tarih Okulu Dergisi*, (33), 503-517.
- Aydın, F. M. (2020, 07 22). *Diyanet'e soralım*. Diyanet TV: <https://www.diyanet.tv/diyanete-soralim/video/saglik-calisaninin-acil-durumlar-nedeniyle-namazini-terk-etmesinin-hukmu-nedir> (Erişim tarihi: 03.11.2022)
- Ayhan, M. (2018). Necâşî rivâyetleri bağlamında gıyâbî cenaze namazı ile ilgili tartışmalar. *İslami İlimler Dergisi*, 13(2), 239-264.
- Aynî, E. M. (2000). *el-Binâye fi şerhi'l-hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye.
- Bâcî, E.-V. (1332). *el-Müntekâ şerhu'l muvatta*. Mısır: Matbâatu's-Saâdet.
- Bakkal, A. (2003). *Maraz-ı mevt* (Cilt 28). Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Bardakoğlu, A. (2000). *İcâre* (Cilt 21). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Bardakoğlu, A. (2002). *Kurban* (Cilt 26). Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Bardakoğlu, A. (2014). Fıkıh çözüm mü üretir sorun mu., (s. 147-178).
- Bardakoğlu, A. (tarihsiz). İslam hukukunda ve modern hukukta beklenmeyen hal nazariyesi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2) 63-97.
- Başer, H. (2020, 07 06). *Suudi Arabistan hac ibadeti için covid-19 kapsamındaki kuralları duyurdu*. Anadolu Ajansı (AA):

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistan-hac-ibadeti-icin-kovid-19-kapsamindaki-kurallari-duyurdu/1901235> (Erişim tarihi: 16.11.2020)

- Bilmen, Ö. N. (1985). *Hukûk-ı İslâmiyye ve istilâhât-ı fıkhiyye kâmûsu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bilmen, Ö. N. (tarihsiz). *Büyük İslâm ilmihali*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Birsin, M. (2020). Afet ve zorluk hallerinde dini hükümlerin kolaylaştırılması ilkesi ve sınırları. M. Birsin, Y. Batar, ve S. Demir (Editörler), *Afet ilmihali* içinde (s. 73-100). Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi.
- Buhârî, M. b. (2001). *Sahih-i Buhârî, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır)*. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât.
- Buhûtî, M. b. (tarihsiz). *Keşşâfû'l-kınâ 'an metni'l-iknâ'*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bulut, H. (2020). Salgın bir hastalık olarak vebânın dinî açıdan yorumlanması. *Academic Knowledge*, 3(1), 1-19.
- Burhânüddîn Buhârî, (2004). *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-nu'mânî*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cebertî, A. b. (tarihsiz). *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- Cengiz, E. (2020). Hz. Ömer döneminde meydana gelen amvas tâunu ve etkileri. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 7(13), 129-150.
- Cezîrî, A. b. (1990). *el-Fıkıh ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. (M. Keskin, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Congar, K. (2021, 10 05). *Araştırma: BioNTech-Pfizer aşısının etkinliği 6 ayda yüzde 50'nin altına düşüyor*. euronews: <https://tr.euronews.com/2021/10/05/arastirma-biontech-pfizer-as-s-n-n-etkinligi-6-ayda-yuzde-50-nin-alt-na-dusuyor> (Erişim tarihi: 25.11.2022)
- Cündî, H. b. (2005). *Muhtasaru'l-halîl (thk. Ahmed Câd)*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Cüveynî, İ.-H. (2007). *Nihâyetü'l-matlab fî dîrâyeti'l-mezheb (thk. Abdu'l-azîm Mahmûd ed-Dîb)*. Cidde: Dâru'l-Minhâc.
- Çağrı, M. (2011). *Temizlik* (Cilt 40). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

- Çalış, H. (2022, 10 21). Facebook: <https://www.facebook.com/> (Erişim tarihi: 02.11.2022)
- Çayci, M. E., ve Çevik, A. (2021). Yıkıma doğru bir imparatorluğun salgınlarla imtihanı: II. meşrutiyet dönemi örneği. *İnsan ve İnsan* (28), 33-52.
- Çayıroğlu, Y. (2015). İslâm hukukuna göre ihtikâr yasağı. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 315-370.
- Çeker, O. (1997). Fıkıh'ta hasta. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), 31-65.
- Çelik, Y. (2014). Kur'an'da ibadet. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (41), 204-219.
- Dâru'l-İftâ. (2011, 08 11). *Hükmü iftâri ashâbi's-sanâii's-şâkka*. <https://aliftaa.jo/Question.aspx?QuestionId=1901#.Y3E9Kr1BzIU> (Erişim tarihi: 13.11.2022)
- Dâru'l-İftâ. (2020, 03 15). *Keyfiyyetü salâti'l-cenâzeti ve't-ta'ziyyeti fî zilli'l-icrâati'l-ihtirâziyyeti*. <https://www.aliftaa.jo/Question.aspx?QuestionId=3563#.Y2pYA71BzIU> (Erişim tarihi: 08.11.2022)
- Dede, N. (2017). Fıkıhta yolcuya sağlanan kolaylıklar. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 98-110.
- Derdur, İ. (2020). Ta'cîl ve te'hîru'z-zekâti anil-havl. *Nedvetü'l-Bereketü'l-Erbeûn li'l-İktisâdi'l-İslâmî*, 1-19.
- Desûkî, Ş. E. (tarihsiz). *Hâşiyetü'd-desûkî 'ale's-şerhi'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- DİB. (2020a). *Camilerde alınan koronavirüs önlemleri hk. konulu, 19.03.2020 tarih ve 279005 sayılı resmi yazı*.
- DİB. (2020b). *Cenaze yıkama ve defîn işlemleri hk. konulu, 20.03.2020 tarih ve 283680 sayılı resmi yazı*.
- DİB. (2020c). *Minarelerden dua edilmesi hk. konulu, 23.03.2020 tarih ve 284687 sayılı resmi yazı*.
- DİB. (2020ç). *Sosyal medya grupları hk. konulu, 23.03.2020 tarih ve 284878 sayılı resmi yazı*.

- DİB. (2020d). *Ramazan ayı hizmetlerine dair talimat konulu, 17.04.2020 tarih ve 324333 sayılı resmi yazı.*
- DİB. (2020e, 06 22). TDV: <https://tdv.org/tr-TR/diyanet-isleri-baskani-erbas-2020-yili-vekalet-yoluyla-kurban-kesim-bedellerini-acikladi/> (Erişim tarihi: 24.01.2023)
- DİB. (2020f). *Koronavirüs (Covid-19) kurban bayramı tedbirleri konulu, 29.07.2020 tarih ve 532174 sayılı resmi yazı.*
- Dikeçligil, Ö. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda miskinler: Üsküdar miskinler tekkesi'nin sosyal ve iktisadi Etkileri.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dimyâtî, E. M. (1997). *İ'ânetü'tâlibîn 'alâ elfâzi fethi'l-mu'în.* Dâru'l-Fikr li't-Taba'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'.
- Dineveri, E. M. (1992). *el-Maarif.* Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kütüb.
- DİYK. (2017, 07 12). *Alkol içeren maddelerin temizlikte kullanılması caiz midir?* <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/67/alkol-iceren-maddelerin-temizlikte-kullanilmasi-caiz-midir-> (Erişim tarihi: 28.01.2023)
- DİYK. (2020a). *İslam'ın salgın hastalıklara bakışı.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- DİYK. (2020b, 03 13). *Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan Cuma namazıyla ilgili açıklama.* <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29390/din-isleri-yuksek-kurulundan-cuma-namazıyla-ilgili-aciklama> (Erişim tarihi: 04.11.2022)
- DİYK. (2020c, 04 01). *Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan zekatla ilgili açıklama.* <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29449/din-isleri-yuksek-kurulundan-zekatla-ilgili-aciklama> (Erişim tarihi: 11.10.2022)
- DİYK. (2020d, 12 04). *Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan Cuma namazına ilişkin açıklama.* <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/30035/din-isleri-yuksek-kurulundan-cuma-namazına-iliskin-aciklama> (Erişim tarihi: 26.10.2022)
- DİYK. (2020e). *Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan Bayram namazı ile ilgili açıklama.* <https://www.diyamet.gov.tr/ar-> (Erişim tarihi: 05.05.2023)

- DİYK. (2021a, 02 24). *Toplum sağlığını tehdit eden salgın hastalıklara karşı aşı yaptırmamak kul ve kamu hakkı ihlali olarak değerlendirilebilir mi?* <https://kurul.diyamet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38861/>, (Erişim tarihi: 06.01.2023)
- DİYK. (2021b, 04 12). *Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan aşı açıklaması.* <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/32312/din-isleri-yuksekkurulundan-asi-aciklamasi> (Erişim tarihi: 24.11.2022)
- DİYK. (2023a, 02 08). *Depremzedelere zekat verilmesi.* <https://fetva.diyamet.gov.tr/> (Erişim tarihi: 08.02.2023)
- DİYK. (2023b, 02 08). *Fıtır sadakasının Ramazan ayından önce verilmesi caiz midir?* <https://fetva.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1076/fitir-sadakasinin-ramazan-ayindan-once-verilmesi-caiz-midir> (Erişim tarihi: 08.02.2023)
- DİYK. (2023c, 02 08). *Birden fazla cenaze için tek bir namaz kılınabilir mi?* <https://fetva.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1080/birden-fazla-cenaze-icin-tek-bir-namaz-kilinabilir-mi> (Erişim tarihi: 08.02.2023)
- DİYK. (2023d, 02 08). *Bir mezara birden fazla cenaze defnedilir mi?* <https://fetva.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1081/bir-mezara-birden-fazla-cenaze-defnedilir-mi> (Erişim tarihi: 08.02.2023)
- Doğan, ř. (2009). 15. yüzyıla ait bir tıp terimleri sözlüğü: terceme-i akrabâdîn'in ıstılah lügati. *Turkish Studies*, 4(4), 250-316.
- Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi. (2021, 02 05). *Erişkin aşı merkezi bilgilendirilmiş rıza ve onam formu.* https://hastane.deu.edu.tr/images/hastanemizden-haberler/COVID_ASI/ER%C4%B0%C5%9EK%C4%B0N_A%C5%9EI_MERKEZ%C4%B0_B%C4%B0LG%C4%B0LEND%C4%B0R%C4%B0LM%C4%B0%C5%9E_RIZA_VE_ONAM_FORMU.pdf (Erişim tarihi: 27.11.2022)
- Domiat Window. (2020, 04 22). *Ru'yetü fıkhıyyeti cemâati havle's-salâtu iktidâen bi'l-imâmi abra'l-bessi'l-mübâşir.* <https://domiatwindow.net/رؤيةفقہیةجماعیةحولالصلاة-اقتداء/> (Erişim tarihi: 10.11.2022)

- Düzdağ, M. E. (1983). *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi fetvaları ışığında 16. asır türk hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ebû Bekir, M. b. (1980). *Şir'atü'l-İslâm*, (2 b.). (L. Uyan, ve A. F. Meyân, Çev.) İstanbul: Berekât Yayınevi.
- Ebû Dâvûd, e.-S. (tarihsiz). *Sünen-i Ebû Dâvûd*. Beyrut: Mektebeti'l-Asriyye.
- Ebû Ubeyd, K. b. (1981). *Kitâbü'l-emvâl* (1 b.). (C. Saylık, Çev.) İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Ebussuûd Efendi, (2018). *Şeyhü'l-İslâm Ebussuûd Efendi fetvaları (Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi)*. (A. Akgündüz, Çev.) İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Ebussuûd Efendi, (2020, 03 24). *Ebussuûd Efendi'nin salgın hastalıklarda akşam yatsı arası ezan okunmasına dair fetvası*. Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=-CVEbnEbG3w> (Erişim tarihi: 09.01.2023)
- Ekşi, A. (2010). *İslam hukukunda tıbbi müdahalelerden doğan hukuki sorumluluk*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Ensârî, Z. E. (2000). *Esne'l-metâlib fî şerhu ravzi't-tâlib* (Cilt 1). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye.
- Eraslan, A. (2020). Tâ'ûn rivayetleri çerçevesinde hadis şârihlerinin Hz. Peygamberin karantina tavsiyesine yönelik yaklaşımları. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(25), 487-511.
- Erdoğan, M. (2019). *İslâm hukukunda ahkâmın değişmesi* (11 b.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Erkoç Baydar, T. (2021). İslam âlimlerinin salgın hastalıklara yaklaşımı. T. Erkoç Baydar (Ed.), *Dinî ve etik yönleriyle salgın hastalıklar* içinde (s. 95-114). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Ertaş, M. Y., ve Eğinim, K. (2011). Evliya Çelebi seyahatnamesinde hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 83-108.
- Esen, B. (2023, 02 08). Facebook: <https://www.facebook.com/> (Erişim tarihi: 08.02.2023)

- Eşit, Y. (2014). İslam hukukuna göre tedavide necis maddelerin kullanımı. 6. *Uluslararası İslam Tıp Tarihi Kongresi*, (s. 105-120). Van.
- Fayda, M. (1991). *Amvâs* (Cilt 3). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Fetva.net. (2022, 06 24). *Kira artışlarına devlet tarafından sınırlama getirilmesi doğru mu?* <https://www.fetva.net/muhtelif/kira-artistarina-devlet-tarafindan-sinirlama-getirilmesi-dogru-mu.html> (Erişim tarihi: 13.12.2022)
- Gazzâlî, H.-İ. (1974). *İhyâ-u ulûm-id-dîn*. (A. Arslan, Çev.) İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazzâlî, H.-İ. (1974). *Kimyâ-yı saâdet* (7 b., Cilt 1-2). (A. F. Meyân, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gezgin, Y. E. (2021). Ehliyet teorisi bağlamında salgın hastalık. Ş. Yıldırım, A. Yazıcı, ve M. Samar (Editörler), *Fıkhi ve iktisadi açıdan salgın dönemi içinde* (s. 301-335). Ankara: Fecr Yayınları.
- Gökçe, E., ve Özkan, M. (2021). Covid-19 salgın hastalığının (pandemi) ilk yılında (2020) diyanet işleri başkanlığı aile ve dini rehberlik bürolarına ulaşan soruların değerlendirilmesi: İzmir örneği. M. Bayyığıt, M. Özkan, A. A. Çanakçı, ve A. H. Ahmed (Editörler), *Pandemi sürecinde aile olmak 2* içinde (s. 31-38). Konya: Palet Yayınları.
- Gökhan, İ. (2008). El-Eşref barsbay döneminde memlûk devleti'nde salgın hastalıklar ve iktisadî buhranlar (1422-1438). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23(1), 91-136.
- Görgülü, Ü. (2020). Geçmişin ve basından bugünün koronasına: salgının ibadetlerin icrasına yansması. *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, 608-632.
- Görmez, M. (2020, 05 22). *Zor zamanlarda bayram ilmihâli*. İslam Düşünce Estitüsü: <https://www.ide.org.tr/TR/detail/profdrmehmetgormez7dersizorzamanlardabayramilmihali> (Erişim tarihi: 10.15.2022)
- Güç, A. (2002). *Kurban* (Cilt 26). Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Gül, A. (2009). XIX. yüzyılda Erzincan kazasında salgın hastalıklar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), 239-270.
- Gültekin, M. B. (2020). COVID-19 pandemisi sürecinde din görevlileri-cami-cemaat ilişkileri (Ankara-Yenimahalle Örneği). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 4(2), 131-164.

- Gümüş, N. (2021). Pandemi döneminin yoksulluğa etkisi ve yoksulluğun azaltılmasında zekâtın önemi. *Mütalaa*, 1(2), 207-221.
- Günaydın, A. (2021, 03 31). *Ramazanda camilerde toplu ibadetin kısıtlanmaması tartışmaya yol açtı... Teravihin cemaatle kılınması şart mı? İlahiyatçılar yanıtladı*. Independent Türkçe: <https://www.indyturk.com/> (Erişim tarihi: 27.10.2022)
- Güneş, M. (2018). *Emeviler ve Abbasiler döneminde doğal afetler ve salgın hastalıklar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halebî, İ. b. (1968). *Mülteka'l-ebhur*. (M. Uysal, Çev.) İstanbul: Dizerkonca Matbaası.
- Halîfe b. Hayyât, E. A. (1397). *Târihu halîfe b. hayyât (thk. Ekram Ziya el-'Omeri)*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem.
- Hamevî, E.-A. (1985). *Gamzu uyûni'l-basâir fî şerhi'l-eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Haraşî, E. A. (tarihsiz). *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ muhtasarı halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Hattâb, E. A. (1992). *Mevâhibü'l-celîl fî şerh-i muhtasar-ı halîl*. Dâru'l-fikr.
- Hersh, A. F., SAMAR, M., ve Yılmaz, M. (2020). İslam iktisadında bölüşüm sisteminin bir aracı olarak zekâtın rolü. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (35), 273-304.
- Hilli, H. M. (1984). *el-Menâkül-mezidiyye fî ahbarî mulukâ'l-esediyye, (thk. Muhammed Abdulkadir)* (Cilt 1). Amman: Mektebetü'r-Risâle.
- Hısnî, T. b. (1994). *Kifâyetü'l-ahyâr fî halli gâyeti'l ihtisâr (thk. Ali Abdulhamid Baltacı- Muhammed Vehbi Süleyman)*. Dimeşk: Dâru'l-Hayr.
- Hocabaşı, S., ve İbicioğlu, S. (2020, 04 18). *Dünya Müslüman Alimler Birliği: Kovid-19 salgını, oruç tutmaya engel değil*. Anadolu Ajansı (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunya-musluman-alimler-birligi-kovid-19-salgini-oruc-tutmaya-engel-degil/180978> (Erişim tarihi: 10.11.2020)
- Hüseynân, A. N. (2020). Nevâzilü'z-zekâtü'l-müteallikatü bi câihati korona el-müsteced (covid-19). *Mecelletü's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti*, 239-281.

- İbn Âbidîn, M. E. (1985). *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*. (A. Davudoğlu, Çev.) İstanbul: Şamil Yayınevi.
- İbn Âbidîn, M. E. (1992). *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l- Fikr.
- İbn Cüzey, E.-K. (tarihsiz). *el-Kavânînü'l-fikhiyye*.
- İbn Hazm, E. M. (tarihsiz). *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l Fikr.
- İbn Hibbân. (1417). *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*. Beyrut: Kütübü's-Sekâfiyye.
- İbn Hişâm, E. M. (1955). *es-Sîretü'n-nebeviyye (thk. Mustafa Sakka)* (Cilt 1). Kahire: Mustafa Babi el-Halebî.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, M. b. (1990). *Tıbbü'n-nebevî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, M. b. (1994). *Zâdü'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd (thk. Şuaybu'l Arnaût Abdülkadir el-Arnaût)*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kesîr, E.-F. (1998). *el-Bidâye ve'n-nihâye (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki)*. Dâru Hicre.
- İbn Kudâme, M. M. (1968). *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire.
- İbn Kudâme, M. M. (tarihsiz). *el-Kâfî fî fikhi Ahmed b. Hanbel*.
- İbn Mâce, E. A. (tarihsiz). *Sünen-i ibni Mâce, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî)*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- İbn Manzûr, M. b. (tarihsiz). *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-sâdr.
- İbn Müflih, E. İ. (1997). *el-Mübdî fî şerhi'l-mukni*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Nuceym, Z. (1999). *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye.
- İbn Nuceym, Z. (tarihsiz). *el-Bahrü'r-râik şerhu kenzü'd-dekâik* (Cilt 1). Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye.
- İbn Rüşd, E.-V. (2015). *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. (V. Akyüz, Dü., ve A. Meylânî, Çev.) İstanbul: Ensar Yayınları.
- İbn Sa'd, M. (2001). *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

- İbn Tağrıberdî, C. Y. (1992). *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn). Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Teymiyye, E.-A. (tarihsiz). *el-Hisbe fi'l-İslâm ev vazifetü'l-hükûmeti'l-İslâmiyye*,. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. (1992). *el-Muntazam fî târihi 'l-mülûk ve 'l-ümem*, (thk. Muhammed 'Ata-Mustafa Abdulkadir 'Ata). Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Hâcib, E. A. (2000). *Câm 'üü'l-ümmühât* (thk. Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî. Dımaşk: el-Yemâme.
- İbnü'l-İmâd, E.-F. (1968). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (thk. Mahmud el-Arnaût). Dımaşk: Dâru İbni Kesîr.
- İbnü'l-Hümâm, K. M. (tarihsiz). *Şerhu fethu'l-kadîr*. Dâru'l-Fikr.
- İmrânî, E.-H. (2020). *el-Beyân fî mezhebi'l-imâm eş-Şafî* (thk. Kasım Muhammed). Cidde: Dâru'l-Minhâc.
- İsfahânî, H. b. (1992). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut (Dimeşk).
- Islamic Cultural Center of Northern California. (2020, 05 24). *ICCNC Eid al-Fitr Virtual Prayer Sunday May 24th at 9:00 AM*. Islamic Cultural Center of Northern California: <https://iccnc.org/events/2020/5/24/iccnc-eid-al-fitr-virtual-prayer-sunday-may-24th-at-900-am> (Erişim tarihi: 31.10.2022)
- Kaan, E. O. (2020). Salgın hastalık döneminde alınan tedbirlerin fikhî analizi. *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, (4), 5-24.
- Kahraman, A. (2020, Mayıs). Covid-19 pandemisi bağlamında olağanüstü durumlar fikhî ve içtihad. İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası.
- Kahraman, A. (2021). Pandemi sürecinde din işleri yüksek kuruluna sorulan aile ile ilgili sorulara dair bazı tespit ve değerlendirmeler. M. Bayyigit, M. Özkan, A. A. Çanakçı, ve A. H. Ahmed (Editörler), *Pandemi sürecinde aile olmak 2* içinde (s. 3-10). Konya: Palet Yayınları.
- Kahraman, Z. (2016). Medeni hukuk bakımından tıbbi müdahaleye hastanın rızası. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1), 479-510.

- Kalabalık, A. (2021, 01 21). *Mısır Fetva Kurumu: Kovid-19 aşısı yaptırmak vaciptir*. Anadolu Ajansı (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/misir-fetva-kurumu-kovid-19-asisi-yaptirmak-vaciptir/2118445> (Erişim tarihi: 24.11.2022)
- Kalgı, M. E. (2021). Koronavirüs salgını ve dindarlıkla ilgili yapılmış ampirik çalışmaların analizleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (53) 111-132.
- Kallek, C. (2000). *İhtikâr* (Cilt 21). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Kallek, C. (2006). Narh konusuna yeniden bakış. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (7), 257-276.
- Karadağ, B. (2020). Hz. Ömer'in teravih namazıyla ilgili uygulamasının fakihlerin ihtilafındaki rolü. *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 2-15.
- Karâfi, E.-A. (1994). *ez-Zehira*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Karaman, H. (1980). *İslam'ın ışığında günün meseleleri* (2 b.). İstanbul: Kalem Yayınları.
- Karaman, H. (2020, 03 15). *Koronavirüse karşı tedbirler*. Yenişafak: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/koronaviruse-karsi-tedbirler-2054551> (Erişim tarihi: 12.12.2022)
- Karaman, H., Dönmez, İ. K., Çağrııcı, M., ve Gümüş, S. (2007). *Kur'an yolu Türkçe meâl ve tefsir*. Ankara: DİB Yayınları.
- Karaman, H., Dönmez, İ. K., Çağrııcı, M., e Gümüş, S. (2014). *Kur'ân yolu meâli* (1 b.). Ankara: DİB Yayınları.
- Karcıoğlu, Ö. (2020). Coronavirüs nedir, nasıl korunabiliriz? *Phnx Med J. March*, 2(1), 66-71.
- Kâsânî, A. E. (1986). *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fî tertîbi 'ş-şerâ'î'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kaya, A. (1994). İslam hukukuna göre tıbbî müdahaleden doğan sorumluluk. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(6), 147-166.

- Keleş, E. (2020, 03 20). *Mizan*. Diyanet TV: <https://www.diyamet.tv/mizan/video/karantina-uygulamasina-uyamayacagim-demek-baskalarinin-hakkina-tecavuz-etmektir> (Erişim tarihi: 07.12.2022)
- Kelvezânî, E.-H. (2004). *el-Hidâye alâ mezheb-i imâm Ahmed* (Cilt 1). (A. H.-M. El-Fahl, Dü.) tarihsiz: Müessesetü Gıras Li'n-Neşri ve-t Tevzi'.
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan yakınçağa genel hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü (Tarih Şubesi Yayınları).
- Kılıç, O. (2018). Cüzzam hastalığının Osmanlı sosyal hayatındaki yansımaları üzerine bir değerlendirme (XVI-XIX. yüzyıllar). F. Çakmak, Ş. Köse, Ç. Büke, ve E. Akçiçek (Editörler), *Tarihsel süreçte Anadolu'da cüzzam* içinde (s. 93-115). Ankara: Gece Akademi Yayınları.
- Kıyık, M. H. (2018). Modern dönemdeki fikhî problemlerin klasik kaynaklar üzerinden yorumu (beklenmeyen hal mücbir sebep örneği). *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (9) 47-78.
- Koca, F. (1999). *İbadet* (Cilt 19). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Koca, F. (2020, 12 25). Twitter: <https://twitter.com/drfaqhretinkoca/status/1342567506775584772> (Erişim tarihi: 11.28.2022)
- Koç, A. (2020, 03 14). "Kuveyt'te ezana "namazı evinizde kılın" çağrısı eklendi: Aynı uygulama Türkiye'de olacak mı?". Independent Türkçe: <https://www.indyturk.com/> (Erişim tarihi: 23.10.2022)
- Korkmaz, T. H. (2020, 04 06). *Covid-19'un gündemimize getirdiği başlıca fikhî sorular ve cevapları*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniveristesi: <https://www.fsm.edu.tr/haber/g2020-04-06-17-09-29pm> (Erişim tarihi: 04.11.2022)
- Korkmaz, T. H. (2021). COVID-19 pandemisi döneminde dijitalleşme ve ibadet. T. E. Baydar (Ed.), *Dinî ve etik yönleriyle salgın hastalıklar* içinde (s. 69-94). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.

- Korkut, R. (2020). Fakihlerin salgın hastalıklara dair analizleri: İbn Kayyim El-Cevziye örneği. *Din Pandemi Hayat Sempozyumu* (s. 93-136). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Köse, Ü. (2021). Olağanüstü hal ilanını gerektiren durumların İslâm hukuku açısından değerlendirilmesi. *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, 4(1), 129-162.
- Kudûrî, E.-H. (1979). *el-Muhtasar*. (S. Fâhir, Çev.) İstanbul: SAN Matbaacılık ve Neşriyat.
- Lamî, F. A. (2020). el-Meâlimût-teşrîyyeti'l-müteallika bi-ahkâm câihat korona (covid-19). *Mecelletü's-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 405-434.
- Lecnetü'l Vizâra li'l-Fetavâ bi'l-Cezâir. (2020). *Lecnetü'l Vizâra li'l-Fetavâ*. el-Cumhûriyyetü'l-Cezâiriyyetü'd-Dimukrâtiyyetü's-Şa'biyye Veżâratü's-Şuûnu'd-Dîniyyeti ve'l-Evkâfi: <https://www.marw.dz/أخبار/اللجنة-الوزارية-للفقوى> (Erişim tarihi: 23.10.2022)
- Mahmesânî, S. (1983). *en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-mucebât ve'l-ukûd fi's-şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Mahmoud, R. (2020). İbn Hacer el-Askalânî'nin veba-tâun gibi salgın hastalıklara yaklaşımı. *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, (6), 67-86.
- Makrîzî, A. (1997). *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Meclisü'l Avrubbî li'l-İftâi ve'l-Buhûs. (2020, 03 25-28). *el-Beyânu'l-hitâmî li'd-devrati't-târieti's-selâsin*. <https://www.e-cfr.org/blog/2020/04/01/> (Erişim tarihi: 23.10.2022)
- Meclisü'l-İmârât li'l-İftâi Şer'iyye. (2020, 04 19). *el-Ahkâmü's-şer'iyyeti liba'zi'l-ibâdâti'r-ramazâniyyeti'l-müteallikatü bimarazi feyrûs covid-19 (korona el-müsteced)*. Şeyh Abdullah b. Bayyah: <https://binbayyah.net/arabic/archives/4584> (Erişim tarihi: 31.10.2022)
- Mecmeu'l-Fıkhî'l-İrâkî. *el-Mecmau'l-fıkhıyyi'l-İrâkî yesduru fetvâ bişa'ni likâhi korona*. (2021, 07 23). alfiqhi.org: https://www.ina.iq/uploads/posts/2021-07/upload_1627068335_1275367237.jpg (Erişim tarihi: 22.11.2022)

- Mecmeu'l-Fıkhı'l-İslâmî. (2020, 04 20). *Tevsiyâtü'n-nedveti'd-tıbbiyyeti'l-fikhiyyeti's-sâniyyeti bi unvâni feyrûs korona el-müsteced ve mâ yeteallaku bihi min muâlicâti tıbbiyyeti ve ahkâmin şer'iyyetin*. iifa-aifi.org: <https://iifa-aifi.org/ar/5254.html> (Erişim tarihi: 23.10.2022)
- Merginânî, E.-H. B.-F. (tarihsiz). *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*. (A. Meylânî, Çev.) İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Merginânî, E.-H. (tarihsiz). *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Meşe, S., ve Ağaçfidan, A. (2020). Coronavirus: Genel özellikler ve güncel yaklaşım. *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Bilimlerinde İleri Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 14-23.
- Meşîgh, H. b. (2020). *el-Ahkâmü'l-fikhiyyetü'l-müteallikatü bi vebâi korona*. el-Kasım: Mektebetü'l-Elûkâh. <https://www.alukah.net/library/0/139607/>
- Mevsilî, E.-F. (2016). *el-İhtiyâr* (7 b.). (C. Yeniçeri, Çev.) İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Muhammedî, E. M. (2020). *el-Ahkâmü'l-fikhiyyetü'l-müteallikatü bi'l-musâbi bi firus korona fî's-salâti ve's-siyâmi ve'l-hacci nemûzecen*. https://jfslt.journals.ekb.eg/article_113696_4b0096603773f748ad160e4fe16f6101.pdf (Erişim tarihi: 20.01.2023)
- Mustafa, M. (2020, 04 03). *el-Buhûsü'l-İslâmiyyeti yûzahu keyfiyyetü edâi's-salâti'l-cenâzeti ve'l-azâi ale'l-müteveffâ*. Masrawy: https://www.masrawy.com/news/news_egypt/details/2020/4/3/1756835/ (Erişim tarihi: 08.11.2022)
- Müslim, H. b. (tarihsiz). *el-Câmiu's-sahîh* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî). Beyrut: Dâru İhyâi't Turâsi'l-Arabî.
- Müzenî, E. İ. (1994). *Muhtasaru'l-um*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Nesâî, A. (1986). *Sünen-i Nesâî*, (Abdülfettah Ebû Gudde). Halep: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye.
- Nevevî, E. Z. (1991). *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn* (thk. Zahîr eş-Şâviş). Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Nevevî, E. Z. (2005). *Minhâcü't-tâlibîn*. Dâru'l Fikr.

- Nevevî, E. Z. (tarihsiz). *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb* (Cilt 2). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- NTV. (2020, 04 21). *Diyanet'ten evde teravîh namazı kılacaklara uyarı*.
<https://www.ntv.com.tr/turkiye/diyanetten-evde-teravîh-namazı-kılacaklara-uyarı,gwFsJU0I-ki5zo3zaeKMtQ> (Erişim tarihi: 26.10.2022)
- Ozoğlu, M., ve Samar, K. (2021, 01 08). *Endonezya, Çin'in Covid-19 aşısı için 'helal' fetvası verdi*. euronews: <https://tr.euronews.com/2021/01/08/endonezya-da-covid-19-as-s-helal-mi-tart-smas-ulema-konseyi-nden-fetva-bekleniyor> (Erişim tarihi: 24.11.2022)
- Öner, A. (2020). Medine'de yaşanan remâde (kıtlık) yılı ve Hz. Ömer. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(1), 119-139.
- Öz, M. (1993). *Ebû Tâhir Cennâbî* (Cilt 7). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Özaykal, M. (2021). Fetvalar ışığında Osmanlı'da salgın hastalıklar. T. E. Baydar (Ed.), *Dini ve etik yönleriyle salgın hastalıklar* içinde (s. 115-137). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, M. (2016). *Osmanlı fetva mecmualarında tıp*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Özdemir, M. (2017). *İslam hukukuna göre beden üzerinde tasarruf ve organ nakli*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdiñç, R. (2014). Allah'ın kaderine kaçmak: Veba ve kolera etrafında tedbir düşüncesi. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 295-318.
- Özkan, M. (2021). Covid-19 pandemi sürecinin diyanet işleri başkanlığı aile ve dini rehberlik bürolarına ulaşan sorular çerçevesinde (2019-2020) aile hayatı üzerindeki etkileri: Balıkesir örneği. M. Bayyigit, M. Özkan, A. A. Çanakçı, ve A. H. Ahmed (Editörler), *Pandemi sürecinde aile olmak 2* içinde (s. 11-29). Konya: Palet Yayınları.
- Özlu, A., ve Öztaş, D. (2020). Yeni corona pandemisi (covid-19) ile mücadelede geçmişten ders çıkartmak. *Ankara Medical Journal*(2), 468-481.
- Palalı, M. Z. (1993). *Cüzzam* (Cilt 8). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

- Polat, M. (2020). İslam hukukunda karantina ahkâmı. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 88-111.
- Rabıtâtü Ulemâi Ehli's-Sünneti. (2020, 03 25). *Sülletü min-el-ulemâi: yecûzü te'cîlü'z-zekâti kable mazıyyi'l-havlü nazari'l-câihati vebâi korona. (Covid-19)*. <https://www.rabtasunna.com/7087>. (Erişim tarihi: 14.11.2022)
- Râzî, E. B. (1999). *Muhtaru's-sihâh, (thk. Yusuf Şeyh Muhammed)*. Beyrût/Lübân: Mektebetü'l 'Asriyye.
- Remlî, Ş. M. (1984). *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. Beyrut: Dâru'l Fikr.
- Remlî, Ş. M. (tarihsiz). *Fetâvâ er-Remlî*. Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Resmî Gazete. (2020, 04 16). 17.04.2020 tarih ve 31102 sayılı "Yeni koronavirüs salgınının ekonomik ve sosyal hayata etkilerinin azaltılması hakkında kanun" (Kanun No. 7244).
- Resmî Gazete. (2022, 06 08). 11.06.2022 tarih ve 31863 sayılı "Avukatlık kanunu ile Türk borçlar kanununda değişiklik yapılmasına dair kanun" (Kanun No. 7409).
- Sabri, M. (2020). *Fetâvâ'l-ulemâ havle firus korona*. Kahire: Dâru'l-Beşir li's-Sekâfeti ve'l-Ulûm.
- Sabri, M. (tarihsiz). *el-İftâru fî ramazâni bi sebebi feyrûs korona*. <https://islamonline.net/الإفطار-في-رمضان-بسبب-فيروس-كورونا/> (Erişim tarihi: 11.11.2022)
- Sağlık Sen. (2021). *Sağlık çalışanları açısından pandemiyle mücadele (11 Mart 2020-11 Mart 2021)*. Ankara: Sağlık Sen Yayınları.
- Sahnûn, E. S. (tarihsiz). *el-Müdevvenetü'l-kübrâ, (thk. Umeyrât, Zekerıyya)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Samar, M. (2021). Koronavirüs salgını özelinde olağanüstü dönemlerde fetva usulü. Ş. Yıldırım, A. Yazıcı, ve M. Samar (Editörler), *Fıkhi ve iktisadi açıdan salgın dönemi içinde* (s. 279-300). Ankara: Fecr Yayınları.
- Sarıyıldız, G. (tarihsiz). Karantina meclisinin kuruluşu ve faaliyetleri. 329-376.
- Sayın, F. S. (2021). Mücbir durumlarda zekat. Ş. Yıldırım, A. Yazıcı, ve M. Samar (Editörler), *Fıkhi ve iktisadi açıdan salgın dönemi içinde* (s. 377-393). Ankara: Fecr Yayınları.

- Semerci, A., ve Thabti, L. (2020, 03 24). *Dünya Müslüman Âlimler Birliği: Cuma namazı modern iletişim araçları üzerinden kılınamaz*. Anadolu Ajansı (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunya-musluman-alimler-birligi-cuma-namazi-modern-iletisim-araclari-uzerinden-kilinamaz/1778004> (Erişim tarihi: 01.11.2022)
- Serahsî, E. B. (2008). *el-Mebsût*. (M. C. Akşit, ve vd., Çev.) İstanbul: Gümüşev Yayınları.
- Sinanoğlu, M. (1999). *İbadet* (Cilt 19). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Sorularla İslamiyet. (2020, 12 23). *Domuz jelatini içeren aşı caiz mi?* Sorularla İslamiyet: <https://sorularlaislamiyet.com/domuz-jelatini-iceren-asi-caiz-mi> (Erişim tarihi: 24.11.2022)
- Suyûtî, C. (1990). *el-Eşbah ve 'n-nezâir* (Cilt 1/82). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şâfiî, E. A. (1990). *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Şahin, O. (2006). İslam hukuk metodolojisinde zerâyi' ve uygulaması. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (7), 209-244.
- Şahin, S. (2019). Mâlikî mezhebinde hastalık ve kusur sebebiyle yargısal boşanma (tefrîk). *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19(2), 357-372.
- Şahin, S. (2020, 04 22). *Diyanetten ramazanı evde geçireceklere tavsiyeler*. Anadolu Ajansı (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/ramazan-2020/diyanetten-ramazani-evde-gecireceklere-tavsiyeler/1814517> (Erişim tarihi: 14.11.2022)
- Şeker, N. (2013). Hz Peygamber'in hadislerinde koruyucu hekimlik: Hacamat örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (21), 156-188.
- Şener, M. (2001). *İ'tikâf* (Cilt 23). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Şeyh Bedreddîn, M. (2012). *et-Teshîl şerhu letâifi 'l-işârât*. (H. Y. Apaydın, ve vd., Çev.) Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Şeyh Nizâmeddin, ve vd. (1985). *el-Fetâva'l-hindiyye*. (M. Efe, Çev.) Ankara: Akçay Yayınları.
- Şîrâzî, E. İ. (tarihsiz). *el-Mühezzeb*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Şirbînî, Ş. M. (1994). *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- T.C. İçişleri Bakanlığı. (2020a). *Cami ve mescitlerde cemaatle ibadet edilmesi genelgesi*. <https://www.icisleri.gov.tr/cami-ve-mescitlerde-cemaatle-ibadet-edilmesi-genelgesi> (Erişim tarihi: 21.10.2022)
- T.C. İçişleri Bakanlığı. (2020b). *COVID-19 cenazelerinin defni hk. konulu, 09.04.2020 tarih ve 6365 sayılı resmi yazı*.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020a). *COVID-19 bilgilendirme platformu*. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66113/covid-19.html> (Erişim tarihi: 13.10.2020)
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020b). *Covid-19 morg ve defin hizmetleri*. Ankara. <https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/37704/0/covid-19rehberimorgvedefinhizmetleripdf.pdf> (Erişim tarihi: 09.11.2022)
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020c). *Elektif işlemlerin ertelenmesi ve diğer alınacak tedbirler konulu ve 17.03.2020 tarihli resmi yazı*. <https://hasta.saglik.gov.tr/Eklenti/36865/0/elektif-islemlerin-ertelenmesi-ve-diger-tedbirlerpdf.pdf> (Erişim tarihi: 28.11.2022)
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020d). *Covid-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) genel bilgiler epidemiyoloji ve tanı*. Ankara.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2021, 03 11). *Bakan Koca, Türkiye'nin kovid-19'la 1 yıllık mücadeleye sürecini değerlendirdi*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,80604/bakan-koca-turkiyenin-kovid-19la-1-yillik-mucadele-surecini-degerlendirdi.html#:~:text=Salg%C4%B1n%C4%B1n%2C%201%20Aral%C4%B1k%202019'da,bilgi%20sahibi%20olundu%C4%9Funu%20dile%20getirdi> (Erişim tarihi: 13.10.2022)
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021, 04 27). *HFA bildirim*. Google Play: <https://play.google.com/store/apps/details?id=tr.com.everva.hfa&hl=tr&gl=US> (Erişim tarihi: 12.17.2022)
- Taberî. (1967). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Darü't-Turas.
- Temir, H., ve el-MHEMİT, H. (2020). Emevi iktidarının kuruluş ve yıkılışında salgın hastalıkların etkisi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(2), 933-960.

- Terzi, G., ve Bilen, M. (2020). Türkiye’de zekâtın kurumsallaşması ve diyanet personelinin bakış açısı hakkında bir araştırma (Kocaeli Örneği). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(41), 81-114.
- TRT Haber. (2020, 04 06). *Cumhurbaşkanı Erdoğan: Parayla maske satışı yasaktır*. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-parayla-maske-satisi-yasaktir-473655.html> (Erişim tarihi: 12.12.2022)
- Turna, N. (2011). İstanbul'un veba ile imtihanı: 1811-1812 veba salgını bağlamında toplum ve ekonomi. *Studies of the Ottoman Domain*, 1(1), 1-36.
- Tüfekçi, İ. (2021). İslam hukuku açısından koronavirüs vb. salgın hastalıkların sürekli edimli sözleşmelere etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (50), 201-235.
- Türkmen, E. (2020). Covid-19 salgınında yoğun bakım ünitelerinin organizasyonu. *Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi*, 24(1), 39-45.
- Tüzün, N. (2021). XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’nde cüzzam hakkında bazı tespitler. *History Studies*, 13(1), 201-215.
- Uçar, İ. (2021). İslam tarihinin ilk pandemisi amvâs vebası ile covid-19 (koronavirüs) arasındaki benzerliklerin gündelik hayatımıza yansımaları. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 23-43.
- Uludağ, O. Ş. (1938). Son kapitülâsyonlardan biri karantina. *Belleten*, 2(7-8), 445-467.
- Useymîn, M. b. (1426). *Şerhü'l-mümtâ ala zâdi'l-müstaknâ*. Riyad: Dâru İbnu'l-Cevzî.
- Uyanık, M. Z. (2005). *İslam hukukunda ihtikâr*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, S. (2001). *Kâbe* (Cilt 24). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Varlık, N. (2011). *Tâun* (Cilt 40). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Vikâletü Anâdül. (2020, 03 01). *Ulemâu'l-müslimîn: Yecûzu men'ul-hac ve'l umre muakkaten bi sebebi korona*. (AA): <https://www.aa.com.tr/ar>. (Erişim tarihi: 31.01.2023)
- WHO. (2023, 03 22). *Weekly epidemiological update on COVID-19 - 22 March 2023*. <https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---22-march-2023> (Erişim tarihi: 29.03.2023)

- Ya'kûbî, E.-A. (tarihsiz). *Târîhu'l-Ya'kubî*. Beyrut: Dâru's-Sâdr.
- Yaman, A. (1999). *İslâm aile hukuku*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Yaşar, M. A. (2020). Pandemik hastalıklar ve karantina üzerine fikhî bir analiz. *Atlas Journal International Refereed Journal On Social Sciences*(6/29), 463-479.
- Yavuz, Y. V. (2000). *İktidâ* (Cilt 22). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Yazıcı, A. (2020). Dinî, hukuki ve iktisadi yönleriyle salgın hükümleri. E. Okumuş (Ed.), *Küresel salgınlara farklı bakışlar* içinde (s. 355-381). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Yazır, M. H. (2011). *Hak dini Kur'ân dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayınları.
- Yeniakit. (2021, 03 02). *Hac için korona aşısı zorunlu mu?* Akit: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/hac-icin-korona-asisi-zorunlu-mu-1516492.html> (Erişim tarihi: 11.27.2022)
- Yenişafak. (2020, 03 16). *Dünya Müslüman Alimler Birliği fetvayı verdi: Cemaatle namaz kılınmasını durdurun*. Yenişafak: <https://www.yenisafak.com> (Erişim tarihi: 23.10.2022)
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı coğrafyasında karantina uygulamalarına isyanlar: Karantina istemezük. *Toplumsal Tarih*(150), 18-27.
- Yıldırım, N. (2010). *Salgın afetlerinde İstanbul, S. Öztürk (Ed.)*. İstanbul: İstanbul Kültür AŞ.
- Yıldırım, N. (2020a). Dünya'da ve Türkiye'deki salgınlar. *Şehir ve Düşünce Dergisi*, (16), 96-101.
- Yıldırım, N. (2020b). İstanbul'un kolera ile tanışması: 1831 salgını. *Toplumsal Tarih* (316), 62-66.
- Yıldız, E. (2022). Salgını hatırlamak: Veba üzerine tarihsel ve sosyolojik bir analiz. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 264-277.
- Yıldız, F. (2014). *19. yüzyılda Anadolu'da salgın hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yıldız, H. (2021, 07 27). *Suudi Arabistan, 10 Ağustos'ta başlayacak umre ziyaretleri için kovid-19 aşısı olma şartı getirdi*. Anadolu Ajansı (AA): <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistan-10-agustosta-baslayacak-umre-ziyaretleri-icin-kovid-19-asisi-olma-sarti-getirdi/2315386> (Erişim tarihi: 25.11.2022)
- Yılmaz, M. (2021). Olağanüstü durum fikhî ve salgın döneminde bedenî ibadetler. Ş. Yıldırım, A. Yazıcı, ve M. Samar (Editörler), *Fikhî ve iktisadî açıdan salgın dönemi içinde* (s. 341-370). Ankara: Fecr Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 kolera salgını ve Osmanlı coğrafyasındaki etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 23-55.
- Zehebî. (1985). *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*. (thk. Şuayb el-Arnaût). Beyrut: Müessetü'r-risâle.
- Zehebî, E. A. (1993). *Târihu 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-(tabakâtü 'l-) meşâhîr ve 'l-a 'lâm*. (thk. Ömer b. Abdusellam). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.
- Zehebî, E. A. (tarihsiz). *el- 'İber fî haberi men ğaber*. (thk. Muhammed Said Beysun). Beyrut: Dâru-l Kütübü'l-İlmiyye.
- Zengin, F. (2020). İslam tarihinde salgın hastalıklar ve doğal afetler. M. Birsin, Y. Batar, ve S. Demir (Editörler), *Afet ilmihali içinde* (s. 251-264). Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi.
- Zerkâ, A. b. (1989). *Şerhü'l-kavâidi'l-fikhiyye*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Zeylâî, O. b. (tarihsiz). *Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzü'd-dekâik*. Kahire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emirîyye.

EKLER

Ek 1: ADRB Karteks Bilgileri Kullanma İzin Belgesi

T.C.
CUMHURBAŞKANLIĞI
Diyanet İşleri Başkanlığı

Sayı : E-69097877-204-1111438
Konu : ADRB Karteks Bilgileri

05.03.2021

İZMİR VALİLİĞİNE
(İl Müftülüğü)

İlgi : 25.02.2021 tarihli ve E-64446803-204-1082985 sayılı yazınız.

İlgi yazı ile talep edilen 2013 – 2020 yılları arası İzmir ili ve ilçelerinde bulunan Aile ve Dini Rehberlik Büroları karteks bilgilerinin, Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri alanı bitirme tezinde kullanmak üzere Buca İlçe Müftülüğü Din Hizmetleri Uzmanı Ersin GÖKÇE'ye verilmesinin uygun olduğu değerlendirilmiştir.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Bünyamin ALBAYRAK
Başkan a.
Din Hizmetleri Genel Müdürü

